

ENCLAVAMENTS LINGÜÍSTICS I COMUNITATS LOCALS

**EL CATALÀ A SARDENYA, AL CARXE
I ENTRE ELS GITANOS CATALANS
DE FRANÇA**

Edició a cura de
JOAN A. ARGENTER

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
CÀTEDRA UNESCO DE DIVERSITAT LINGÜÍSTICA I CULTURAL
BIBLIOTECA CÀTEDRA UNESCO,V

**Enclavaments lingüístics
i comunitats locals**

**El català a Sardenya, al Carxe
i entre els gitanos catalans de França**

INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS
CÀTEDRA UNESCO DE DIVERSITAT LINGÜÍSTICA I CULTURAL
BIBLIOTECA CÀTEDRA UNESCO, V

Enclavaments lingüístics i comunitats locals

**El català a Sardenya, al Carxe
i entre els gitanos catalans de França**

Edició a cura de
JOAN A. ARGENTER

BARCELONA
2014

Enclavaments lingüístics i comunitats locals : el català a Sardenya, al Carxe i entre els gitanos catalans de França. — (Biblioteca Càtedra UNESCO ; 5)

Bibliografia

ISBN 9788499652115

I. Argenter, Joan A. (Joan Albert), 1947- ed. II. Càtedra UNESCO de Diversitat Lingüística i Cultural III. Col·lecció: Biblioteca Càtedra UNESCO ; 5

1. Català — Itàlia — Alger 2. Català — Múrcia (Comunitat autònoma) — Carxe

3. Gitanos — França — Llengües

804.99-087(450.88Alguer)

804.99-087(467.4Carxe)

804.99:397(467.1:44)

El finançament d'aquest volum ha estat càrrec d'un projecte de recerca de l'IEC del Segon Pla Triennal de Recerca 2008-2010 (2PTR 2008-2010).

Els autors són responsables de la selecció i presentació de la informació continguda en aquest llibre i també de les opinions que s'hi expressen, les quals no són necessàriament les de la UNESCO ni comprometen l'Organització.

© dels autors dels textos

© 2014, Càtedra UNESCO de Diversitat Lingüística i Cultural
de l'Institut d'Estudis Catalans, per a aquesta edició
Carrer del Carme, 47. 08001 Barcelona

Primera edició: abril del 2014

Disseny de la sobrecoberta: Marc Argenter

Text revisat lingüísticament per la Unitat de Correcció del Servei Editorial de l'IEC

Compost per Jorge Campos

Imprès a Service Point FMI, SA

ISBN: 978-84-9965-211-5

Dipòsit Legal: B. 8819-2014

Aquesta obra és d'ús lliure, però està sotmesa a les condicions de la llicència pública de *Creative Commons*. Es pot reproduir, distribuir i comunicar l'obra sempre que se'n reconegui l'autoria i l'entitat que la publica i no se'n faci un ús comercial ni cap obra derivada. Es pot trobar una còpia completa dels termes d'aquesta llicència a l'adreça: <http://creativecommons.org/licenses/by-nc/3.0/es/legalcode.ca>.

Taula

Presentació, <i>per Joan A. Argenter</i>	7
Comunitats d'enclavament lingüístic: introducció i il·lustracions, <i>per Joan A. Argenter</i>	11
Bilingüïtzació, transmissió intergeneracional i grau de vitalitat del català a l'Alguer, <i>per Enrico Chessa</i>	31
Alguerès: «la llengua del cor». Italià: «la lingua che conta». Lleialtat lingüística i actituds políticament correctes a l'Alguer, <i>per Enrico Chessa i Sophia Simon</i>	71
L'Alguer als informatius de Televisió de Catalunya, <i>per Daniel Casals Martorell</i>	103
Els goigs als Països Catalans i a Sardenya: una evolució paral·lela, <i>per August Bover i Font</i>	123
Arribada d'Eduard Toda a Sardenya (1887), <i>per Joan Armangué</i>	137
Reproducció primària de la llengua i sistema escolar al Carxe, un enclavament catalanoparlant en una regió castellanoparlant (Múrcia), <i>per Brauli Montoya</i>	187

Enclavaments lingüístics dels gitanos catalanoparlants al Rosselló i a Occitània: un estat de la qüestió, <i>per Jean-Paul Escudero</i>	209
La tribu perduda dels catalans: els gitanos catalans de França, <i>per Eugeni Casanova</i>	221
Sobre els autors	243

Presentació

JOAN A. ARGENTER

Càtedra UNESCO de Diversitat Lingüística i Cultural
Institut d'Estudis Catalans

Aquest volum és resultant, en part, de diversos projectes convergents sobre comunitats d'enclavaments lingüístics, en especial, però no solament, sobre l'Alguer.¹

Així, tracten d'aquest enclavament català a Sardenya —o de les relacions sardocatalanes— els treballs de Joan Armangué, August Bover, Daniel Casals, Enrico Chessa i Sophia Simon amb Enrico Chessa. Aquests capítols són, al seu torn, una mostra representativa de la interdisciplinarietat de la recerca, la qual abraça els camps de la sociolingüística, l'etnopoètica i la història cultural. Corresponen a la primera orientació les aportacions de Chessa i de Simon i Chessa. En la línia de recerca que Chessa ha emprès de fa temps, hi tracta la ruptura de la transmissió intergeneracional de l'alguerès. Partint d'una anàlisi etnogràfica i qualitativa, i seguint, en part, el model d'anàlisi del procés d'extinció d'una llengua, examina la naturalesa del procés de bilingüïtzació a l'Alguer i l'estat actual de la substitució lingüística, suggereix un model de vitalitat lingüística i n'identifica els factors. Simon aborda, conjuntament amb Chessa, el problema de la incoherència entre actituds i comportament lingüístics, la qual cosa comporta, com a mecanisme compensatori, l'emergència d'un discurs públic «políticament correcte» (Simon) o d'allò que, des d'una altra perspectiva, hom ha anomenat *lleialtat moral* (Chessa). L'àmbit dels mitjans de comunicació, poc o molt relacionat, en un sentit ampli, amb la sociologia del llenguatge, és el tema de l'aportació de Casals. En aquest

1. Aquests projectes han estat finançats pel Ministeri de Ciència i Innovació i pels Fons Europeus per al Desenvolupament Regional, ref. HUM2006-1321-C04-1 i FFI2009-14449-C02-01, i també per l'Institut d'Estudis Catalans. La publicació del volum ha estat possible mercès a l'ajut d'aquesta institució acadèmica.

cas, l'objecte d'estudi no són els mitjans algueresos, sinó la representació que els mitjans audiovisuals del Principat projecten de la realitat algueresa com a part integrant d'un àmbit comunicatiu que pretén abraçar les terres de llengua catalana. En la seva línia de recerca «sardocatalana», Bover retorna sobre un estudi etnopoètic relatiu al gènere dels *goïgs* a Catalunya i a Sardenya, i n'indaga les relacions, el desenvolupament històric, l'estructura narrativa i la temàtica. Armangué, que ha treballat sobre la història cultural i literària de l'Alguer, ha encetat de fa poc l'estudi i edició de l'obra inèdita d'Eduard Toda. En el capítol que aquí ens ofereix, amb erudició i de manera copiosament documentada, fa un seguiment minuciós dels primers contactes de Toda amb Sardenya; així mateix, n'inclou materials inèdits.

El volum conté, també, altres capítols dedicats als «gitanos catalans» de França —de la Catalunya del Nord i d'Occitània. Jean-Paul Escudero se centra en la comunitat perpinyanesa, que ja fou objecte de la seva tesi doctoral, i, després d'oferir-nos uns conceptes preliminars, aborda les dimensions lingüística i sociolingüística —nom de la llengua, actituds, transmissió intergeneracional i erosió de la llengua— del cas, s'aboca també a territori occità i indaga breument en la influència lingüística occitana. Eugeni Casanova ens refereix, en un estil molt viu i narratiu, l'experiència del seu treball de camp —en un itinerari que l'ha dut de Niça i Marsella fins a Bordeus— en cerca de comunitats de «gitanos catalans» que s'escampen de manera capil·lar per tot Occitània.

El capítol de Brauli Montoya ens avança resultats provisionals d'una investigació sociolingüística en curs al Carxe. Podria discutir-se fins a quin punt aquest territori és un enclavament, atès que, tot i la frontera administrativa entre Múrcia i València, existeix una continuïtat lingüística, però el fet és que es tracta d'un conjunt de llogarets catalanoparlants en un extrem d'una regió castellanoparlant. Tant el seu caràcter marginal, com el seu origen en una migració relativament recent, la seva dimensió i la seva discontinuïtat administrativa, justifiquen que es pugui concebre com un enclavament —en tot cas, ho és des d'una perspectiva murciana. Després d'una descripció de la geografia humana i l'evolució demogràfica del Carxe i d'una ressenya d'estudis preliminars, Montoya aborda aspectes com les identitats lingüístiques i locals, les genealogies lingüístiques individuals i la reproducció lingüística, a partir d'entrevistes semiguïades tant a un grup d'autòctons com a un grup d'estrangers.

Finalment, el capítol introductori de Joan A. Argenter presenta una reflexió conceptual sobre la noció d'*enclavament lingüístic* com a nínxol ecològic i fa una descripció sumària de diversos casos, alguns de pròxims i familiars al lector català i d'altres de més allunyats, que potser li seran també menys coneguts. L'autor destaca el caràcter «marginal» i «bipolar» de molts enclavaments i, aplicant una perspectiva escalar, remarca també la pertinència de les comunitats d'enclavament com a àmbit de la recerca etnogràfica, bé que la dialèctica històrica entre el món

exterior i el món interior hagi estat desplaçada ja per la dialèctica entre el global i el local. Sovint assistim a una vertadera transformació d'aquestes comunitats locals i a llur inserció dins l'ordre econòmic mundial, amb els canvis socials subsegüents. L'autor ens recorda, tanmateix, que, per molt que la llengua patrimonial d'una comunitat es trobi avui amenaçada, per molt que es trobi en procés de substitució o pròxima a l'extinció, ens interessin els enclavaments per tal com han estat casos memorables de manteniment històric de la llengua en un context advers —i perquè el futur no està escrit.

Comunitats d'enclavament lingüístic: introducció i il·lustracions

JOAN A. ARGENTER

Universitat Autònoma de Barcelona i Institut d'Estudis Catalans

INTRODUCCIÓ*

Hom sol caracteritzar el procés d'internacionalització de la vida moderna en termes econòmics, polítics, socials, demogràfics, tecnològics, comunicatius i, eventualment, culturals. És a dir, atenent a fets com els següents:

1. la dinàmica de l'intercanvi econòmic i la progressiva interdependència dels sistemes econòmics i financers, això és, a la creació d'una economia mundial en un mercat global;

2. la creació d'estructures supranacionals que afavoreixen el lliure flux de béns, capitals i persones, i tendeixen vers la creació de nous espais polítics compartits;

3. els moviments migratoris en totes direccions, especialment, però no únicament, Sud-Nord, causats per la dinàmica dels mercats laborals i el creixement desigual, però també per un increment abans inconegut del turisme i de les possibilitats de desplaçament a llarga distància —deixant de banda, ara, altres causes més traumàtiques de desplaçaments poblacionals, com és el cas dels refugiats o de poblacions deportades;

4. la xarxa infraestructural de comunicacions vials per terra, mar i aire, i la xarxa virtual d'intercomunicació immediata, en temps real, entre punts geogràficament molt distants i entre agents de pertinences i identitats molt distintes;

* Aquest treball s'emmarca dins el projecte de recerca finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació i pels Fons Europeus per al Desenvolupament Regional, ref. FFI2009-14449-C02-01, i també per l'Institut d'Estudis Catalans, ref. 2PTR: PP2008-S0401.

5. una progressiva uniformització cultural, a través de la difusió i penetració de la cultura de masses anglosaxona, especialment nord-americana, mitjançant la producció i distribució de productes relacionats amb el cinema, la música, el joc, l'esport, la gastronomia;

6. la difusió i compartició d'ideologies, mitjançant la convergència de gent diversa en causes globals comunes i en accions reivindicatives planificades a gran escala;

7. la difusió d'una «llengua global» i altres llengües de comunicació a l'interior de grans regions o àrees del planeta.

Si calgués resumir en un mot tots aquests processos i llur base infraestructural, hom podria parlar de la interconnexió que caracteritza el món actual, de la caiguda relativa de barreres de caràcter nacional en els diversos àmbits de l'activitat humana i de la permeabilitat de les societats, siguin les que coneixem com a *societats complexes* siguin les que anomenem *societats tradicionals*. Si un efecte de la mundialització en l'àmbit socioeconòmic és la deslocalització de les empreses, un efecte complementari és la desterritorialització de les cultures. Malauradament, d'altra banda, emergeixen amb força altres característiques com a conseqüència d'aquest procés global, entre les quals, la mercantilització de llengües, cultures i identitats, i, com més va més, una subordinació inèdita en el seu abast del poder polític al poder econòmic i financer, de la societat a la lògica del mercat mundial.

Aparentment, aquest procés hauria de tendir a la simplificació d'un món compartimentat múltiplesment en estats-nació. Tanmateix, en els darrers temps, aquesta compartimentació s'ha incrementat paradoxalment a Europa —paradoxalment, per tal com es tracta d'un dels espais d'integració pioners del planeta i on aquesta integració és relativament més avançada—¹ i també als antics territoris de l'URSS, tant europeus com asiàtics. Altrament, hom ha qualificat aquesta època no pas per la seva simplicitat i unitat, sinó per la seva complexitat i diversitat. La dialèctica de la convergència ha fet emergir amb força la dialèctica de la divergència; la unificació política i econòmica i l'homogeneïtzació cultural de masses tenen com a contrapartida el reviscolament de la diversitat cultural i la transformació i la complexificació de les identitats. L'embat de l'anglès en l'àmbit global ha fet emergir la preocupació pel manteniment de la diversitat lingüística, i hom hi esmerça esforços sigui amb un interès documental sigui amb un interès per la revitalització lingüística.

Així, en un àmbit, diguem-ne, organitzatiu, la diversitat ja no és tan percebuda —amb totes les reserves de fet i de dret que perduren ací i allà— com una trava al

1. Malgrat les incerteses que, en el moment de lliurar aquest text a impremta, planen sobre el projecte europeu per causa de la crisi econòmica, de la lògica dels mercats i de polítiques nacionals interessades.

progrés i a la unitat política —al reconeixement dels drets polítics i socials, s'hi afegeixen els drets culturals— i de mercat —hi ha empreses que n'han sabut treure partit. A un nivell més profund de desenvolupament humà, la diversitat és vista com un recurs adaptatiu, com una font de coneixement i com una vacuna contra la imposició d'un pensament únic i d'una sola manera d'entendre els problemes del món i les solucions a l'abast. I també com la manifestació calidoscòpica de la capacitat creativa dels éssers humans. Quant a la disciplina lingüística, la tensió entre la universalitat i la diversitat del llenguatge sempre hi ha estat present, i qualsevol aproximació a un coneixement científic significatiu ha de donar compte de tots dos aspectes, amb el benentès que l'aprofundiment en la unitat última de la facultat humana del llenguatge i de la seva base neurobiològica no explica, ara com ara, els límits de la seva diversitat ni la coevolució de llenguatge, cultura i cognició.

Bé es pot dir que més val tard que mai, però la presa de consciència i la valoració d'aquesta diversitat —com s'esdevé en el camp de la biodiversitat i en els problemes assenyalats per l'ecologisme— i, encara, el reconeixement de dret arriben quan una bona part d'aquesta diversitat ja és a les acaballes del seu recorregut o s'ha esvaït per sempre.

Reprenent el fil de l'argument, aquest estat de coses dibuixa un encara no ben definit ordre polític postnacional, per bé que les velles estructures estatals encara es resisteixin a cedir llur poder, competències i protagonisme. Quant a l'origen del procés, lluny d'emergir d'un moment històric estrictament recent, des d'una perspectiva històrica, cal cercar-ne les arrels en el desplaçament progressiu de la «civilització» seguint un eix orientat vers ponent, de les velles civilitzacions de l'Orient Mitjà a l'emergència d'una «civilització mediterrània» i al posterior desplaçament del centre polític de la Mediterrània envers l'oceà Atlàntic (Barraclough, 1966), a partir dels processos de romanització, primer, i sobretot de «descobriment» i colonització d'Amèrica, i d'expansió imperial i comercial a l'albada del desenvolupament capitalista de matriu europea (Wallerstein, 1974 i 1980).² Però mai com avui aquest procés no havia rebut una embranzida tan forta ni mai no s'havien accelerat tant els canvis i els ritmes temporals.

Evidentment, entre la descoberta d'Amèrica i l'actual mundialització, el món ha assistit a altres processos històrics, entre els quals l'emergència i la consolidació de formes d'organització política complexes: els estats-nació a què ens hem referit més amunt. No hem d'entrar, ara, en el detall d'aquest procés prou conegut i, com hem dit, encara vigent; però cal esmentar-lo per seguir el curs de l'argument.

2. L'emergència de la Xina com a potència mundial en l'ordre econòmic augura una imminent influència en l'ordre polític i cultural. Així mateix, els altres «països emergents», l'Índia, Rússia, el Brasil, sembla que tornen a tancar el cercle si en considerem les respectives posicions geoestratègiques.

A efectes de la vida quotidiana, doncs, sembla que hagi perdut vigència l’afirmació d’Edward Sapir (1921, p. 151) relativa al sentiment de localitat tan arrelat en l’home —«en condicions primitives, la tendència al localisme és molt forta»— i que, per contra, s’ha envigorit la tendència a la uniformització, notada ja al seu temps —«en condicions culturals com les que prevalen avui, condicions que combaten el localisme com més va més».³ Tot això, evidentment, té conseqüències en el discurs acadèmic sobre el llenguatge com a fet social, en la manera com ens representem les nocions mateixes de comunitat, context i identitat cultural. Precisament aquelles qüestions que la lingüística ha assumit —i, doncs, ha exclòs d’estudi, amb les conseqüències que això ha implicat per a la noció lingüística de la llengua—, les quals, en canvi, han esdevingut el problema a considerar des del punt de vista de l’estudi del llenguatge com a fet social i, específicament, des de la perspectiva d’una aproximació ecològica i etnogràfica (Argenter, 2011).

ELS ENCLAVAMENTS LINGÜÍSTICS

És en aquest context sociohistòric i en aquesta cruïlla interdisciplinària que volem interrogar-nos sobre el sentit que tenen avui unes realitats socials, humanes, que han restat excloses al llarg d’aquests processos històrics, que n’han restat al marge i han sobreviscut «residualment», tot i trobant-se, sovint, en el cor dels processos, en països que, tanmateix, han participat com a actors de la història, actors que n’han estat capdavaners. No es tracta pas, doncs, de «pobles —o nacions— sense història», sinó d’«històries sense (estat-)nació». Aquesta descripció sumària podria ésser excessivament inclusiva i tot seguit la limitarem. Hom s’ha referit als «marges de les comunitats lingüístiques» (Dorian, 1982) significat aquells parlants que, com a conseqüència de processos de substitució lingüística avançats, viuen immersos en la fase final d’un més o menys prolongat «esllanguiment lingüístic irreversible» en «comunitats terminals» (Dorian, 1981). Hom s’ha referit, també, a les llengües amenaçades que viuen als marges de les nacions-estat, adés a llur redós adés sense sostre ni recer (Argenter i Brown, 2004). Aplicant una perspectiva escalar, aquí ens centrarem en unes realitats geogràficament, políticament i socialment marginals: les comunitats d’enclavaments lingüístics com a comunitats diferenciades. Llur singularitat i llur escala reduïda les fan particularment aptes per a la recerca etnogràfica de la interacció entre el cúmul de factors d’ordre divers que s’hi donen.

Des del punt de vista de l’estudi etnogràfic, els enclavaments lingüístics se’ns apareixen com a espais de recerca objectivament definits (Dorian, 1986). El terme

3. La traducció de les fonts angleses és de l’autor.

enclavaments lingüístics (*Sprachinseln* en alemany) suggereix un isolament geogràfic;⁴ lingüísticament una zona estrictament limitada on una comunitat de llengua *x* està envoltada per una comunitat lingüística *y*. En estudiar una comunitat d'enclavament, tanmateix, tan pertinent és l'anàlisi de l'«illa» en ella mateixa com la del seu entorn, l'origen de la seva gent com el d'eventuals nousvinguts o el dels visitants, la dinàmica lingüística i sociolingüística interna com la influència —o manca d'influència— de l'exterior immediat: el «contacte entre llengües veïnes» també es dona en aquest cas, per bé que els límits de la «permeabilitat» de les comunitats al manlleu són variables.⁵ De vegades, els enclavaments han estat vistos com el paradigma de «comunitat local», també com a «comunitats residuals» o «periclitades», vestigis de la història, talment runes o troballes arqueològiques. De fet, moltes d'elles perviuen o han perviscut fins fa poc sota un règim d'economia de subsistència, dedicades a activitats tradicionals, com l'agricultura, la pesca, l'artesanía, que els garantia l'autoconsum o un intercanvi mínim. Avui, n'hi ha que han esdevingut centres d'atracció turística, de comerç o d'activitats econòmiques fraudulentas, com el tràfic de contraban o els paradisos fiscals. En molts casos, doncs, assistim a una vertadera transformació d'aquestes comunitats locals (Silverstein, 1998) i a la seva inserció dins l'ordre econòmic global. Així, doncs, de la dialèctica històrica entre el món exterior i el món interior s'insereixen ja en la dialèctica entre el global i el local, per bé que en unes condicions d'existència precàries i sempre mediatitzades.

Ben entès, ens interessen, aquí, els enclavaments lingüístics, és a dir, aquells que ho són en funció de la llengua o almenys també en funció de la llengua. La noció d'*enclavament* és més àmplia, i la primera que ens ve al cap és la dels enclavaments —o «exclavaments»— polítics i administratius, és a dir, «una part del territori d'un estat inclosa dins el territori d'un altre estat» (Vinokurov, 2007, p. 1). Aquests enclavaments poden estudiar-se des d'una perspectiva política, administrativa o econòmica. Vinokurov (2007, p. 3) esmenta dues raons de pes per a estudiar els enclavaments: «per mor dels habitants mateixos dels enclavaments i per mor de les relacions entre l'estat de la “mare pàtria” i l'estat que els enclou».

4. No s'ha de confondre la noció que ens ocupa amb la d'*illot lingüístic*, que podria donar a entendre també el terme alemany. Un «illot lingüístic» ens remet a un isolament tipològic —no geogràfic—, és a dir, a una llengua sense relacions genètiques conegudes del cert, com podria ésser el cas de l'èuscar.

5. Així, entre les comunitats *amish* —escissió anabaptista d'origen predominantment suís a finals del segle XVII i emigrades als EUA al llarg dels segles XIX i XX—, n'hi ha que han preservat el sistema de vida tradicional, els costums, la religió i la llengua —anomenada *alemany de Pensilvània*— i es mantenen segregades de la societat americana. Altres comunitats, en canvi, són més permeables a la vida moderna que els envolta o hi estan relativament més integrades i també són més permeables a l'anglès (Huffines, 1989). Un cas habitual d'impermeabilitat és el de les llengües litúrgiques, com el *ge'ez* dels cristians etiòps o el copte, una llengua egípcia que avui es manté com a llengua litúrgica dels cristians coptes.

Indirectament, aquest segon argument ens posa sobre la pista del caràcter tot sovint perifèric de les comunitats i, encara més, de llur caràcter bipolar, doblement perifèric: en relació amb el centre polític i la societat nacional de referència —és a dir, amb l'estat i la societat dominant que els inclou— i en relació amb la «mare pàtria», el centre lingüístic i eventualment cultural (Argenter, 1998 i 2008). Vinokurov dona la xifra de 3.000.000 d'habitants al món que viuen en enclavaments o exclavaments (segons la seva terminologia), amb el benentès que es tracta sempre d'enclavaments territorials polítics, és a dir, de discontinuïtats territorials «nacionals». Aquests territoris «isolats» —«isolats», ben entès, de la «mare pàtria»— poden ésser o no enclavaments lingüístics. Desconeixem quants d'aquells habitants són membres de comunitats lingüístiques d'enclavament.

Més amunt, hem apuntat alguns arguments que avalen l'estudi dels enclavaments lingüístics des del punt de vista de la sociolingüística i l'etnografia lingüística. Cal afegir-hi un parell d'arguments lingüístics particularment rellevants. El primer té a veure amb la informació que la realitat lingüística dels enclavaments ens ofereix en relació amb els fenòmens de contacte de llengües: per la seva naturalesa, els enclavaments són, sovint, un lloc únic del domini lingüístic de la llengua *x* en el qual entra en contacte amb la llengua *y* o també amb altres llengües sobrevingudes o preexistents en l'entorn.⁶ El segon, i no menor, és la informació que els enclavaments ofereixen com a testimonis «privilegiats» de formes, sovint conservadores, d'una llengua o d'una família de llengües o d'un estoc lingüístic. Aquesta informació pot ésser crucial per a la reconstrucció lingüística, per a l'esclariment d'enigmes de la història lingüística d'un poble o de la història lingüística humana, per a l'elaboració de la teoria lingüística i el millor coneixement de la gramàtica de les llengües naturals, per a indagar en la relació entre la llengua i la cognició social i en l'estudi de les llengües i les cultures en la formació de les identitats, o, en fi, per a la identificació de formes específiques de cultura verbal.⁷

ALGUNS CASOS ESPECÍFICS DE COMUNITATS D'ENCLAVAMENT LINGÜÍSTIC

Tot seguit, presentem alguns casos a tall il·lustratiu. Hem exclòs d'aquest report aquella mena d'enclavaments que resulten de fenòmens migratoris relativament recents des de països subdesenvolupats o en vies de desenvolupament a pa-

6. És una situació habitual, però no és pas una condició necessària (en l'àrea de la llengua *y* pot haver-hi més d'un enclavament de *x*).

7. Aquest és un argument vàlid en general per a l'estudi de les llengües amenaçades, no perquè siguin una categoria específica de llengües, sinó per llur condició: la pèrdua d'una sola llengua pot endur-se per sempre més una informació lingüística rellevant per a la disciplina i àdhuc per al coneixement de la cognició humana (Argenter, 2004). Avui, els enclavaments lingüístics ofereixen, sovint, aquesta situació.

isos desenvolupats per causes socioeconòmiques («immigrants econòmics») o entre els països del darrer grup per causes del mercat multinacional (alts executius, dirigents, investigadors, diplomàtics que s'estableixen temporalment en un altre país per raons del càrrec). També hem exclòs eventuais enclavaments ètnics no indígenes en països on el fenomen migratori és a l'origen de la formació de l'estat-nació, com els Estats Units d'Amèrica o el Canadà o Austràlia. Hem evitat, en fi, aquelles zones la dimensió de les quals va més enllà de la localitat estricta i fa relativament qüestionable la condició d'enclavaments.⁸

Així, Gibraltar és, en virtut del tractat d'Utrecht (1713), un enclavament britànic a l'extrem sud de la península Ibèrica, en territori contigu a Espanya, la qual l'ha reclamat reiteradament per la via política i diplomàtica.⁹ Alhora, és un enclavament lingüístic, ja que, per causes demogràfiques i migratòries, s'hi parla, ultra l'anglès britànic estàndard, la varietat local de l'anglès, l'espanyol andalusí i el *llanito* o varietat mixta formada per un determinat patró d'alternança de codis, bàsicament entre l'anglès i l'espanyol andalusí, amb romanalles lèxiques de l'hebreu, l'àrab maltès i l'italià (Moyer, 1996). Aquesta complexitat lingüística reflecteix la complexitat ètnica resultant de l'ocupació del penyal per espanyols, britànics, jueus sefardites, genovesos, portuguesos, indis i maltesos amb posterioritat a la signatura d'aquell tractat.

L'Alguer és un enclavament de parla catalana a l'illa de Sardenya, la qual avui pertany a Itàlia, però que en època medieval havia pertangut a la corona catalano-aragonesa i, posteriorment, a la corona espanyola. Hi conviuen la varietat local del català, anomenada *alguerès*, el sard, el *sasseres*¹⁰ i l'italià, eventualment el català estàndard, i també romanalles i manlleus dels dialectes itàlics, especialment genoves i sicilià. L'alguerès és la més singular de les varietats catalanes, atesos els diferents orígens dialectals dels repobladors de la ciutat, la històrica discontinuïtat geogràfica, política i administrativa amb les altres terres de llengua catalana, i el fet que és l'únic lloc de l'àrea catalanoparlant on el català entra en contacte amb el sard i l'italià. Fins a la dècada dels seixanta del segle passat, la comunitat catalanoparlant de l'Alguer incrementava el nombre de parlants per tal com els sards dels voltants o de l'interior de l'illa que s'hi traslladaven per guanyar-s'hi la vida, es veien obligats a aprendre l'alguerès —alhora que, evidentment, introduïen llur varietat sarda a la ciutat.

8. No és el mateix el Quebec, per molt que l'envolti un subcontinent anglòfon, que els enclavaments francòfons d'Ontario.

9. És, sens dubte, un enclavament geoestràtegic, però aquesta dimensió és aliena a la nostra anàlisi i no el fa ni més ni menys interessant, per bé que el fet en ell mateix no sigui, és clar, aliè al passat històric ni al futur polític.

10. Una varietat híbrida de toscà antic, cors i sard logudorès, amb romanalles de català i de castellà.

Al sud de la península Itàlica i a Sicília existeixen assentaments històrics de colònies albaneses (finals del segle xv i xvi), que s'hi instal·laren fugint de l'ocupació turca d'Albània i els fou permès continuar amb el ritus ortodox. *Arbëreshë* és el nom amb què es coneix l'albanès de Sicília (Piana degli Albanesi i Santa Cristina Gela) i Calàbria.¹¹ A Piana degli Albanesi, els *arbëreshë* hi són majoria i l'*arbëreshë* hi és la llengua majoritària, per bé que també s'hi parla l'italià i el sicilià. Actualment, tanmateix, l'impacte de factors tals com l'escolarització, els canvis socioeconòmics i la migració interna, i els mitjans de comunicació italians monolingües exerceixen una pressió abassegadora sobre els parlants i llur llengua patrimonial. D'aquesta manera, la llengua, malgrat que és transmesa als infants, ha perdut funcionalitat —la llengua recula progressivament a l'àmbit domèstic— i ha entrat en un procés d'erosió. Aquests dos processos es retroalimenten. Els parlants tenen una actitud positiva envers l'*arbëreshë* i mostren un grau de lleialtat lingüística notable. Tanmateix, per bé que la llengua no és estigmatitzada, aquells presenten igualment símptomes d'atròfia lingüística (Derhemi, 2006). Aquesta autora remarca com les actituds positives dels parlants no en garanteixen la pervivència, i és de l'opinió que els esforços de revitalització de la llengua no haurien d'adreçar-se tant a la promoció de l'estatus com a la planificació del corpus. I en aquest procés no s'hauria de menystenir la possibilitat de treure profit de la relació entre la llengua local, l'albanès de la mare pàtria i altres modalitats del repertori albanès presents a Itàlia (Derhemi, 2004).

L'*arvanítika* és el nom amb què es coneix la parla de les comunitats albaneses de Grècia. Aquestes comunitats hi són assentades de cinc segles ençà, com a conseqüència dels canvis socials i demogràfics del final de l'època bizantina. L'*arvanítika* és una varietat conservadora del dialecte meridional *tosk*, que conforma amb el septentrional *geg* la primera gran partió dialectal de l'albanès. L'hegemonia de la llengua dominant, el grec, i del discurs nacionalista hel·lènic s'hi manifesta a través d'un patró de conducta que hom ha denominat l'*automenyspreu* (Tsitsipis, 1998).¹² Entre els parlants de l'*arvanítika*, hi trobem perfils sociolingüístics variats, des dels parlants fluides fins als parlants terminals. Aquests darrers són bilingües i llur coneixement lèxic i gramatical de l'*arvanítika* ha sofert una minva considerable en relació amb el dels primers. De fet, som en presència d'un procés quasi acomplert de substitució lingüística. La distribució per edats dels parlants terminals en les diverses comunitats és variable, però el patró és comú

11. La *ë* d'*arbëreshë* representa un so similar a la «vocal neutra» del català: [ə].

12. En anglès *self-deprecation*, concepte equivalent al d'*autoodi*, emprat per la sociolingüística catalana d'ençà, almenys, de l'obra de Ninyoles (1975).

en totes les comunitats.¹³ En aquest context, Tsitsipis (1989) va estudiar el procés d'obsolescència lingüística (Dorian, 1989) i altres efectes emergents de la interacció verbal, com el canvi i el traspàs de codis (Tsitsipis, 1998),¹⁴ el manteniment i l'adaptació de gèneres verbals tradicionals i les formes de narrativa tradicionals (Tsitsipis, 1988 i 1989), el conflicte entre les ideologies lingüístiques locals i la ideologia nacionalista hegemònica, expressats a través del discurs hegemònic i de les contradiccions del discurs local (Tsitsipis, 2003 i 2004), i la negociació de les identitats (Tsitsipis, 2009).

Els membres de la comunitat maronita de Xipre, establerta a l'illa de fa més de dotze segles, parlen una forma d'àrab, el *sanna*, molt influït pel grec de la comunitat grecoxipriota. Aquesta influència i llur condició d'àrabs cristians els situa en una posició perifèrica, tant respecte a les comunitats àrabs musulmanes com a les comunitats àrabs cristianes del Llevant, d'on procedeixen. La separació històrica d'altres varietats aràbigues dóna un caràcter conservador a la llengua, amb trets d'origen prearàbic (siríac/arameu), i el contacte amb el grec xipriota ha induït desenvolupaments lingüístics diferenciats de la resta de varietats aràbigues, incloses les del Llevant. Thomason i Kaufman (1988, p. 105-109) la consideren una llengua mixta, conseqüència d'una «transmissió lingüística anormal».¹⁵ D'ençà de l'adhesió de Xipre a la *Carta Europea de les Llengües Regionals i Minoritàries* (2008), la República reconeix el *sanna* com a llengua minoritària. L'*Atles de les llengües amenaçades del món* de la UNESCO la qualifica de «llengua greument amenaçada». Actualment hom hi esmerça esforços de revitalització i n'ha dissenyat un pla (Bielenberg i Constantinou, 2010). Malgrat les vicissituds històriques, la comunitat manté una identitat singular i múltiple ensems, manifesta en els fets que (a) la religió els lliga amb el món cristià, (b) l'associació de la vila de Kormakitis amb la immigració els evoca el passat llevantí, (c) el privilegi del retorn a la vila de Kormakitis, sota ocupació turca, els lliga a la llar i a la identitat xipriotes i (d) mitjançant la revitalització del *sanna* reconeixen llur heretatge aràbic i prearàbic (Karyolemou, 2011).

13. L'estudi de Tsitsipis se centra en la localitat periurbana de Spata i en el poblet muntanyenc de Kiriaki.

14. Amb el terme *traspàs de codis* pretenc anostar el terme (*code*)-*crossing*, proposat per Ramp-ton (1995), el qual remet a l'ús d'una llengua o d'un codi que no és considerat com a propi pel parlant. Aquest ús traspassa fronteres socials o ètniques i planteja qüestions relatives a la legitimitat que els participants en un acte de comunicació s'han de reconèixer recíprocament en una interacció en curs.

15. Aquesta noció és crucial en l'objectiu dels autors de fer una revisió crítica del concepte de *relació genètica* i fonamentar-lo en criteris no solament formals, sinó d'ordre sociolingüístic. La relació en qüestió es basaria, doncs, en la «transmissió lingüística normal» de la llengua, entesa com la transmissió simultània dels sistemes gramatical i lexical. Quan en una situació de contacte entre llengües existeix una pressió abassegadora d'una de les llengües sobre l'altra —o les altres—, es poden produir diverses menes de resultats que violen aquesta condició, segons el grau de mixtura lingüística.

L'arameu és la més antiga —i actualment la més feble— de les llengües semítiques. *Lingua franca* en temps antic,¹⁶ estesa per la Mesopotàmia —en arameu *Beth Nahrain*, 'la terra entre dos rius'—, tingué una gran influència en el desenvolupament i la difusió de l'alfabet i de l'escriptura al Llevant i a l'Àsia,¹⁷ avui encara es manté de manera precària en uns pocs poblets de l'Orient Mitjà, especialment comunitats cristianocaldees de l'Iraq, anomenades oficialment *assiriocaldees*. Malgrat la dispersió dialectal connatural a tota llengua, els cristians arameus han mantingut com a llengua estàndard escrita el siríac clàssic, que ha mantingut una inalterada continuïtat històrica. Avui, hom pot distingir quatre grans formes d'arameu: (a) la llengua litúrgica de les comunitats cristianes, que inclou les esglésies apostòlica i ortodoxa, amb les seves branques uniates; (b) els dialectes dels assiris moderns, els quals incorporen bon nombre de mots accadis; (c) l'arameu parlat per les petites comunitats de mandeus —seguidors, entre d'altres, de Joan el Baptista— de l'Iraq i l'Iran: aquestes comunitats han adoptat l'àrab, excepte en els ritus religiosos; (d) els poblets de Bah'a i Ġubb'adīn i la vila de Ma'lūlā, a Sírria, una comunitat distingida per la retenció de l'arameu tant entre els cristians orientals com entre els conversos a l'islam, per bé que molts d'aquests darrers l'hagin substituït pel kurd (Naby, 2004). Al llarg d'un tribulada història, avui perviuen en condicions diferents en els diversos països, sempre sota l'abassegadora pressió de les llengües estatals i de l'islam.

En plena estepa siberiana, prop de la frontera que separa Rússia de Kazakhs-tan, perviu en poblets escampats una minoria ètnica i lingüística d'origen germànic: es tracta de comunitats mennonites que, provinents del sud d'Ucraïna, enfonsen els seus orígens en les terres de Frísia i els Països Baixos. Aquesta gent parla una llengua anomenada *plautdiitsch mennonita*, la qual pot considerar-se una varietat oriental del baix alemany, amb força similituds amb els dialectes baix saxons holandesos i força diferències respecte dels dialectes alt alemanys parlats per veïns seus, sovint gent deportada de la República Socialista Soviètica Autònoma dels Alemanys del Volga (Graaf, 2005). Els seguidors de Menno Simons, un reformador anabaptista nascut a la vila frisona de Witmarsum (1496), entre els quals molts fugitius procedents del sud d'Holanda, però també d'Ale-

16. Una tradició acadèmica i religiosa —més aviat d'origen protestant, però assumida per catòlics— fa de l'arameu la llengua «que parlava Jesucrist» sobre la base de dades lingüístiques extremament escadusseres extretes dels Evangelis —i, eventualment, sobre la base d'altres dades històriques. Per a una visió diferent, relativa a la llengua dels jueus del segle I, vegeu Rabin (1988).

17. Fou la llengua més emprada en l'antic imperi assiri (extingit c. 610 aC); sobrepassà l'accadi (llengua reial) gràcies a l'ús d'un sistema d'escriptura alfabètic i no cuneïforme. És la més antiga llengua parlada i escrita de manera continua de l'Orient Mitjà.

manya i de Suïssa, van refugiar-se a la ciutat de Groningen. El seu fat, tanmateix, fou una emigració constant vers l'est, primer a la Frísia Oriental, després a la Prússia Occidental, al delta del riu Vístula, on els mennonites vivien apartats del món exterior i es guanyaven la vida com a grangers, i encara més tard, una nova emigració cap a les terres del sud de Rússia i Ucraïna, abans d'arribar als assentaments actuals a la Sibèria. Fins al col·lapse de l'URSS, gairebé la totalitat d'aquesta població era mennonita i parlant del *plautdiitsch*; però llavors molts aprofitaren l'ocasió de retornar a Alemanya. Els nouvinguts són russos i russoparlants, i el rus ha esdevingut la llengua predominant d'aquests pobles. D'aquesta manera, el *plautdiitsch*, que va superar segles d'aïllament i de prohibició, és a punt de desaparèixer del lloc on durant més temps ha tingut el major nombre de parlants: la Sibèria (Graaf, 2006).

Dos estudis clàssics en l'àmbit dels processos de substitució lingüística i d'extinció d'una llengua són, respectivament, el de Gal (1979) i Dorian (1981).¹⁸ Aquests estudis també involucren enclavaments lingüístics. Gal estudia el procés de substitució de l'hongarès per l'alemany entre els pagesos del poble d'Oberwart —Felsőőr, en hongarès— (Burgenland), a la zona fronterera austrohongaresa. Després d'un llarg període de bilingüisme més o menys estable, la incorporació de la zona a l'Estat austríac després de la Gran Guerra (Tractat del Trianon, 1920) creà les condicions d'uns canvis socials que tindrien un impacte en l'ecologia lingüística local. Als anys seixanta les dones joves fugien de les dures condicions de vida a pagès i llur maridatge amb treballadors urbanites de parla alemanya provocà la intrusió de l'alemany en les xarxes socials locals eminentment camperoles. Com més urbanites s'incorporaven a una xarxa social rural, més s'hi escampava l'alemany, associat a l'urbs i a la ciutadania austríaca, en detriment de l'hongarès, associat a la vida rural. Segons l'autora, la tria de llengua era predictable a partir del coneixement de l'edat dels parlants i del tipus d'interlocutor, i aquesta distribució es pot expressar mitjançant una escala d'implicació (Gal, 1978 i 1979, p. 101-104, 120-122, 134-135). Les connotacions associades a cada una de les llengües, les autopresentacions dels parlants i la disrupció de les xarxes socials són els factors que desencadenen de manera immediata el desplaçament d'una llengua per una altra. Gal considera que l'atribució de la substitució lingüística a causes de caràcter macrosociològic, com la urbanització i la modernització, desvirtua l'explicació del fenomen, car deixa de banda la reacció dels parlants davant del fenomen i impedeix la identificació de la variable intervi-

18. Tradueixo el terme *language death* («mort d'una llengua» o «mort de les llengües») —reprès d'una tradició lingüística (Vendryes, 1933)— per 'extinció lingüística', a fi d'evitar la metàfora biològica, la qual amaga, sovint, el fet que hom es refereix al desús social de la llengua i no a un fet biològic i també el fet que el procés és sovint conseqüència última d'una relació de poder entre comunitats humanes i no d'una evolució lingüística espontània.

nent entre l'economia política i la restricció funcional resultant de les tries lingüístiques dels parlants (Gal, 1979, p. 3).¹⁹

L'estudi de Nancy Dorian (1981) sobre l'estat del gaèlic escocès en comunitats de pescadors de tres poblets del comtat de Sutherland oriental al nord-est d'Escòcia és un paradigma dels estudis sobre el procés d'extinció d'una llengua, entès no com la indagació històrica d'un procés aconseguit, sinó com l'estudi dels fenòmens que es produeixen als nostres ulls en comunitats terminals contemporànies, és a dir, aquelles en què s'ha interromput la transmissió normal de la llengua autòctona. El cas és particularment interessant, per tal com aquelles comunitats costaneres ho han esdevingut per un desplaçament forçat de la població des del seu hàbitat natural de les Highlands o terres altes del nord d'Escòcia i les muntanyes de l'interior a la costa.²⁰ El fet tingué lloc al segle XIX, quan els terratinents volgueren recuperar llurs finques arrendades per dedicar-les a la cria i pastura dels moltons, que produïen la matèria primera d'una indústria tèxtil creixent basada en la llana. Arribats a ran de mar, els antics camperols hagueren d'adaptar-se a la nova situació i desenvoluparen una nova activitat socioeconòmica, com fou la pesca. A l'alta muntanya, aquestes comunitats havien mantingut la llengua patrimonial, el gaèlic escocès, i amb elles la dugueren, mentre que la gent del seu nou entorn l'havia abandonada ja per l'anglès. L'ús del gaèlic encara es mantingué i en preservà la identitat de grup: «els pescadors». En el moment de l'estudi de Dorian, tanmateix, aquestes comunitats havien entrat en un estat terminal quant a vitalitat de la llengua tradicional. Estigmatitzades pels seus nous veïns, s'hi detectava un continuïum de competència en gaèlic en termes decreixents segons el grup d'edat: la generació de parlants adults que encara mantenien una certa fluïdesa en la llengua, els parlants adults amb una fluïdesa menor i els semiparlants, la generació que tenia solament un coneixement passiu i molt parcial de la llengua dels ancestres, per bé que mantenia viva una certa competència comunicativa. L'objecte d'aquesta mena d'estudis se centra no tant en la restricció funcional, com en la reducció formal de la llengua —de fet, l'una i l'altra es retroalimenten—, és a dir, en el procés intern de desestructuració gramatical que mena a un progressiu esllanguiment lingüístic irreversible, causat per una constant erosió de la llengua o atrofia lingüística: ras i curt, a l'oblit de la llengua.

Tots els casos esmentats fins ara són enclavaments definits territorialment i en tots observem una complexitat lingüística i ètnica notable, i sovint intuïm una

19. Posició assumida per molts estudiosos que orienten la seva indagació sobre a base de la recerca etnogràfica.

20. El procés, que tingué lloc als segles XVIII i XIX, es coneix en anglès com a *Highlands clearances* —una mena de «neteja de les altes terres del nord» conseqüència de la «revolució agrícola britànica».

història plena de vicissituds: migracions, conflicte, submissió, endarreriment, aculturació, alhora que manteniment històric de la llengua patrimonial en un context multilingüe i heteroglòtic, sovint hostil, no exempt de tendències progressives a la substitució, l'erosió i l'atròfia lingüístiques. Ara bé, el que aquí ens interessa no són els enclavaments territorials pel fet d'ésser una romanalla històrica i geogràfica; ens interessen les comunitats d'enclavament, és a dir, comunitats humanes d'individus amb trajectòria vital i expectatives, amb una marcada orientació envers el passat, però plenament immerses en el món modern i en el canvi social; sovint, amb un futur incert. I és en aquest sentit que també ens interessen comunitats d'enclavament que ho són en funció de llur caràcter ètnic més que no pas d'un assentament territorial estable. Un d'aquests casos és el del poble rom o gitano i, concretament, els «gitanos catalans» de França.

Considerem d'antuvi l'itinerari històric del poble rom i les conseqüències lingüístiques que en deriven. Abandonades antigues creences que en feien d'Egipte el bressol,²¹ avui se sap que els gitanos són un poble indoeuropeu, un antic poble originari del centre de l'Índia —potser una casta de músics, farandulers, ferrers i drapaires—,²² el qual emigrà cap al nord-oest, a través de la regió de Caixmir i el nord del Pakistan, l'Iran —en un període anterior a la invasió musulmana— i el Kurdistan, el sud del Caucas i l'Anatòlia anterior a la presència otomana, els Balcans (Grècia i països eslaus) i d'allí s'estengué arreu d'Europa. La seva llengua era, doncs, una llengua indoeuropea, concretament de la branca indoària. A diferència de la diàspora hebrea, els rom no s'han llegat documentació històrica ni altres tradicions que no siguin les de l'oralitat ni han disposat d'una obra de referència cultural i lingüística. Això i la dispersió geogràfica en diversos grups n'obscureix la unitat lingüística. Però llur llengua, transmesa de generació en generació, ens desvela alguns secrets de la seva trajectòria, per bé que aquella hagi estat sotmesa a múltiples influències lingüístiques i arreu a un doble procés de convergència gramatical amb la llengua de l'entorn i de divergència lexical, la qual en garantia la intel·ligibilitat davant els països. Són els diversos estrats lingüístics amb què la llengua romaní s'ha enriquit i transformat que han permès de resseguir aquell itinerari (Matras, 2002; Aguirre, 2006, p. 25-40) —abans de la dispersió europea: índic, persa i kurd (no arabitzats),²³ armeni i altres llengües caucàsiques del sud (osseta, georgiana), grec, llengües eslaves del sud (macedoni, serbocroat).²⁴ Aquests estrats caracteritzen el roma-

21. Ço que és visible encara en el nom que rep en anglès: *gipsy*, *gipsies*, i també en el català «gitano».

22. Hom ha relacionat els mots *rom* i *dom*; aquest darrer designa una casta els membres de la qual practicaven les susdites activitats (Matras, 2002, p. 14-18). És clar que el problema dels orígens dels rom és més complex (Aguirre, 2006, p. 25-40).

23. Els manlleus àrabs que hom hi ha detectat ho són secundàriament, a través d'alguna altra llengua.

24. Aquests estrats formen part d'una mena de romaní comú, posterior a la llengua indoària origi-

ní comú; després, el parlar de cada grup ha rebut la influència de la llengua europea del territori on s'ha establert de manera més habitual. Altrament, aquell doble procés efecte del contacte ha dut a l'emergència de veritables llengües mixtes i de llengües calc, anomenades, també, llengües *pararomaní* (Bakker, 1995, p. 134-137; Matras, 2002, p. 242-249), com l'angloromaní a Anglaterra (Thomason i Kaufman, 1988, p. 103-104) o el caló a la península Ibèrica. De fet, Bakker reconeix quatre llengües pararomanís ibèriques: el caló, el pararomaní basc —euskoromaní o *erru-mantxela*—, el pararomaní català i el pararomaní portuguès.²⁵

Des dels orígens de la seva història itinerant, doncs, els gitanos han constituït un arxipèlag de cultures minoritàries trasbalsades per migracions contínues (Escudero, p. 209 d'aquest volum). Aquest fet ha col·locat el poble gitano en situacions d'enclavament lingüístic a molts països d'Europa i del món. Existeixen, però, comunitats gitanes que mereixen la nostra atenció de manera singular. La comunitat gitana de Perpinyà, capital de la Catalunya del Nord o Catalunya francesa, a la plana del Rosselló, és coneguda pel fet que els seus membres han mantingut el català originari quan al voltant la gent abandonava el català dels pares i adoptava el francès. Ha estat precisament per causa d'aquest procés de substitució que els gitanos catalans mantingueren el català com a llengua ètnica i com a forma de comunicació que els diferenciava dels païos. Però el català dels gitanos perpinyanesos és molt peculiar, atès el contacte amb la llengua tradicional dels gitanos d'arreu, el romaní —amb els efectes de substrat que se'n deriven. Això ha donat lloc a unes característiques absents, és clar, del català peninsular o insular. Ara bé, poden trobar-se altres comunitats de gitanos catalans a Carcassona, Narbona, Montpeller, Besiers i altres ciutats, i, de fet, s'estenen per una xarxa que abraça les terres occitanes i es projecta nord enllà. Al mateix temps, aquestes comunitats mantenen vincles amb les comunitats gitanes catalanes cispirenaiques (Escudero, 2004).²⁶

nària i anterior a la dispersió europea. Hom pot trobar, per exemple, manlleus del turc en les comunitats actuals d'Anatòlia, però aquests són aliens a la resta de comunitats gitanes europees.

25. Existeix una versió en caló de la Constitució espanyola (*Krisipén sersent*, Barcelona, Nevipens Romaní, Ediciones 29, 1988), de Juan de Dios Ramírez Heredia, diputat al Congrés de la primera legislatura de la democràcia. L'acarament entre el text caló i el text castellà mostra clarament una llengua calc: sintaxi castellana i lèxic caló. Fins a quin punt aquesta versió reflecteix una llengua viva encara o viva en un passat no gaire llunyà o en quina mesura és un artífici del traductor se'm fa difícil de dir.

26. Vegeu els treballs de Casanova i d'Escudero en aquest volum. Eugeni Casanova mena una recerca de camp amb l'objectiu d'identificar aquestes comunitats i d'estudiar-ne determinats aspectes lingüístics i sociolingüístics, i és en curs de redactar un estudi sobre aquesta qüestió, poc estudiada tant a l'una com a l'altra banda dels Pirineus.

CLOENDA

Es fa difícil d'establir generalitzacions específiques sobre les comunitats d'enclavament lingüístic i llurs parlars. Al capdavant, hi ha fenòmens de caràcter lingüístic i sociolingüístic que els afecten que no són pas diferents dels que es donen en altres situacions, tot i que n'hi ha alguns que almenys s'hi donen característicament. Definir la noció mateixa d'*enclavament* no és trivial ni obvi i, de fet, pot dependre de la perspectiva i de les magnituds que permeten les lents amb què observem la realitat.

Maher (1991) considera que les característiques següents defineixen els enclavaments:

(i) hi ha multilingüisme; (ii) la llengua *X* és parlada com a llengua nadiua per un bon nombre de parlants; (iii) els parlants de *X* constitueixen una minoria;²⁷ (iv) la comunitat de parla *X* s'ha mantingut en un relatiu aïllament d'altres parlants de *X* durant un període de 100 a 400 anys.

A més, Maher (1991, p. 68) distingeix dues categories generals d'enclavaments: «(a) comunitats immigrades i (b) comunitats indígenes». En aquestes últimes, «la invasió dels parlants de *Y*, per bé que més gradual, no és tanmateix menys real».

Aquestes remarques poden servir com una primera aproximació, però, d'una banda, malgrat l'afirmació continguda en (i), les condicions (ii)-(iv) i l'afirmació que segueix semblen formulades en termes de dues llengües *x/y*, a l'estil de Fishman (1991) —i no sempre és el cas que preses per parells les llengües presentin aquelles relacions—; d'altra banda, la interpretació de les condicions (a) i (b), per bé que siguin raonablement operatives, depèn de la profunditat històrica amb què considerem el fenomen —restringit d'una manera relativament arbitrària a un període de 100-400 anys. Tanmateix, en primer lloc, en moltes de les comunitats esmentades suara existeixen repertoris multilingües, que no sempre es deixen reduir a l'esquema de dues llengües *x/y* i que són més o menys dominats pels individus de la comunitat.

Per posar un exemple pròxim, recordeu la descripció anterior del repertori lingüístic de l'Alguer. Un dels nostres informants en el treball de camp, un home passada la seixantena —d'ara endavant, Ego— ens narra com quan era infant, a la llar, hi convivia membres de tres generacions i diversos parlars: els avis materns d'Ego parlaven en sard logudorès, els pares parlaven entre ells l'alguerès, però la mare parlava sassarès amb sa germana, és a dir, la tia materna d'Ego, i sard logu-

27. L'autora emprà el terme *minoría* en un sentit «absolut», anglosaxó, com una «minoría ètnica» en comparació amb la «majoría nacional» (és a dir, estatal), i com una «minoría lingüística» en relació amb la «majoría nacional».

dorès amb els seus pares —avis d'Ego. La tia materna parlava alguerès amb son cunyat —pare d'Ego—, però sard logudorès amb sos pares —els avis d'Ego— i sasserès amb sa germana —mare d'Ego. Ego declara com a llengua rebuda a la llar l'italià i com a llengua apresada al carrer l'alguerès. Acceptant que hi pugui haver alguna imprecisió o incoherència en (el record de) aquesta «genealogia lingüística», el cas és una clara mostra de multilingüisme familiar a la llar i no és pas una raresa al municipi.

En segon lloc, quant al punt (iv), és cert que defineix la noció habitual d'*enclavament*, sobretot des d'una perspectiva occidental, però no seria pas forassenyat considerar enclavament el cas d'una petita comunitat —potser de caçadors i recol·lectors, però no necessàriament— que enraona una llengua que no es parla enlloc més.²⁸ Una comunitat d'aquesta mena contravindria, és clar, aquell punt i la noció habitual que un enclavament implica l'existència d'una llunyana «mare pàtria».

Hi ha comunitats «indígenes» que són resultat de processos migratoris successius o d'una migració anterior al període considerat o que són en elles mateixes migradores (nòmades), i n'hi ha que habiten el seu territori —reduït o no per avatars de la història—, de temps immemorial. És a dir, hi ha comunitats assentades o no, i aquestes poden haver romàs *in situ* malgrat els canvis que s'han produït a l'entorn o poden ésser, efectivament, resultat d'una migració documentada o inferible.

Finalment, en una situació d'enclavament la comunitat pot ésser relativament complexa, és a dir, hom pot detectar-hi eventualment la presència de més d'una comunitat de parla.

Hi ha casos en què la condició d'enclavament polític o administratiu és clara, la condició d'enclavament lingüístic *x* dins aquests àmbits també, però, en canvi, pot adduir-se una continuïtat amb la resta del domini lingüístic de *x* —com és el cas del Carxe, un estudi sobre el qual s'inclou en aquest volum.²⁹

Sigui com vulgui, tots els enclavaments lingüístics tenen alguna cosa en comú, tant des del punt de vista territorial com lingüístic; també, sovint, des del punt de vista ètnic i cultural, i, sens dubte, hi ha coincidències en la història sociolingüís-

28. Aquest és, d'altra banda, el cas dels enclavaments arameus esmentats més amunt.

29. Un cas similar és el de la Vall d'Aran, un «enclavament lingüístic» occità a Catalunya. Certament, existeix una continuïtat del domini lingüístic occità, però tant les característiques lingüístiques com sociolingüístiques araneses —contacte exclusiu amb el català i el castellà dins el domini occità, estatut polític (llengua oficial a Catalunya) i estatut lingüístic (varietat codificada oficial, amb les limitacions que siguin del cas)— i les característiques sociolingüístiques occitanes de França i d'Itàlia —en cap altre lloc del domini no es donen aquestes condicions— justificarien la consideració de la vall com un enclavament o el seu estudi com a tal.

tica d'aquestes comunitats i de llurs membres. També hi ha aspectes que els diferencien, com el pes de l'element religiós en llurs identitats i formació o la voluntat més o menys manifesta de mantenir la separació de la societat que l'envolta, com hem vist en el cas dels *amish*.³⁰ Moltes comunitats d'enclavament estan sotmeses a una forta pressió cultural i política, i les llengües tradicionals pateixen processos de restricció funcional i de reducció formal (és a dir, de substitució i d'erosió de la llengua). Cal reconèixer, però, que una comunitat d'enclavament, per molt amenaçada que es trobi avui en dia la seva llengua patrimonial, per molt que es trobi en procés de substitució o pròxima a l'extinció, és sempre un cas de manteniment històric de la llengua.

Partim de la idea que existeixen comunitats d'enclavament resultants de la història, la geografia i els moviments de població, que tanmateix estan incardinades en el món actual, que estan sotmeses a tots els processos de canvi social i macrosociolingüístics que el caracteritzen i que la interacció entre llurs membres fa emergir processos de caràcter macrosociolingüístic que hi són específics en cada cas. Llavors, l'anàlisi d'una comunitat d'enclavament lingüístic ens presenta la realitat d'un microcosmos social poblat de persones amb trajectòria vital i expectatives, amb identitats múltiples o amb conflictes d'identitat, amb un repertori verbal complex amb fenòmens de multilingüisme i d'hibridació, amb ideologies lingüístiques de consens o en conflicte, amb lleialtats lingüístiques fortes o escindides, amb una cultura verbal pròpia i diferenciada —sigui hereva de o compartida amb la de la «mare pàtria» o sigui autòctona—, amb xarxes socials denses o deixatades, i tots aquests factors són, a banda d'objecte d'estudi, ingredients de la manera com aquestes persones es construeixen com a comunitat en un context històric i geopolític determinat.

BIBLIOGRAFIA

- AGUIRRE, Javier (2006). *Historia de las itinerancias gitanas: De la India a Andalucía*. Saragossa: Institución Fernando el Católico.
- ARGENTER, Joan A. (1998). «Comunitat perifèrica local, llengua tradicional i invisibilitat del centre». *Revista de l'Alguer*, núm. 9, p. 127-136.
- (2004). «Conservación y mengua de la diversidad lingüística: procesos locales, efecto global». A: VILLAYANDRE, Milka (ed.). *Actas del V Congreso de Lingüística General*. Vol. I. Madrid: Arco/Libros, p. 15-40.
- (2008). «L'Alguer (Alghero), a Catalan linguistic enclave in Sardinia». *International Journal of the Sociology of Language*, núm. 193-194, p. 205-217. [Article número 60 de la secció «Small languages and small languages communities», a cura de Nancy Dorian]

30. Vegeu la nota 5.

- ARGENTER, Joan A. (2011). «L'antropologia lingüística: etnografia i conceptes». *Treballs de Sociolingüística Catalana*, núm. 21, p. 43-53.
- ARGENTER, Joan A.; BROWN, R. McKenna (ed.) (2004). *On the margins of nations: Endangered languages and linguistic rights*. Bath: Foundation for Endangered Languages.
- BAKKER, Peter (1995). «Notes on the genesis of Caló and other Iberian Para-Romani varieties». A: MATRAS, Yaron (ed.). *Romani in contact: The history, structure and sociology of a language*. Amsterdam: John Benjamins, p. 125-150.
- BARRACLOUGH, Geoffrey (1966). *Introducció a la història contemporània*. Barcelona: Edicions 62.
- BIELENBERG, Brian; CONSTANTINOU, Costas M. (ed.) (2010). *The Sanna Project: Empowerment through language revival: Current efforts and recommendations for Cypriot Maronite Arabic*. Oslo: International Peace Research Institute (PRIO).
- DERHEMI, Eda (2004). «Dysfunctional attrition and language maintenance in the Arbresh of Piana degli Albanesi». Ponència presentada al Taller 2, Estudis de casos de revitalització i estandardització lingüística, Congrés Linguapax X (Barcelona, 20-23 de maig).
- (2006). «Features of dysfunctional attrition in the Arbresh of Piana degli Albanesi». *International Journal of the Sociology of Language*, núm. 178, p. 31-53.
- DORIAN, Nancy (1981). *Language death: The life cycle of the Scottish Gaelic dialect*. Filadèlfia: Pennsylvania University Press.
- (1982). «Defining the speech community to include its working margins». A: ROMAINE, Suzanne (ed.). *Sociolinguistic variation in speech communities*. Londres; Nova York: Edward Arnold, p. 26-33.
- (1986). «Gathering language data in terminal speech communities». A: FISHMAN, Joshua A.; TABOURET-KELLER, André; CLYNE, Michael; KRISHNAMURTI, Bhadriraju; ABDULAZIZ, Mohamed H. (ed.). *The Fergusonian impact: In honor of Charles A. Ferguson*. La Haia: Mouton, p. 555-575.
- ESCUADERO, Jean-Paul (2004). *Les gitans catalans et leur langue*. Montpellier: Éditions de la Tour Gile.
- (2009). «Vers des recherches sur le substrat tsigane du catalan gitan de France». A: ARNAVIELLE, Teddy; CAMPS, Christian (ed.). *Discours et savoirs sur les langues dans l'aire méditerranéenne*. Paris: L'Harmattan, p. 129-134.
- FISHMAN, Joshua A. (1991). *Reversing language shift*. Clevedon: Multilingual Matters.
- GAL, Susan (1978). «Peasant men can't get wives: language change and sex roles in a bilingual community». *Language in Society*, núm. 7 (1), p. 1-16.
- (1979). *Language shift: Social determinants of linguistic change in bilingual Austria*. Nova York: Academic Press.
- GRAAF, Tjeerd de (2005). «Dutch in the Steppe? The Plautdiitsch language of the Siberian Mennonites and their relation with the Netherlands, Germany and Russia». A: CRAWHALL, Nigel; OSTLER, Nicholas (ed.). *Creating outsiders: Endangered languages, migration and marginalisation: Proceedings of the IXth Conference of the Foundation for Endangered Languages, Stellenbosch, South Africa, 18-20 november 2005*. Bath: The Foundation for Endangered Languages, p. 23-31.
- (2006). «The status of an ethnic minority in Eurasia: the Mennonites and their relation with the Netherlands, Germany and Russia». A: IEDA, Osamu (ed.). *Beyond sovereignty: From status law to transnational citizenship?* Sapporo: Slavic Research Center: Hokkaido University, p. 381-401.

- HUFFINES, Marie Louise (1989). «Case usage among the Pennsylvania German Sectarians and Nonsectarians». A: DORIAN, Nancy (ed.). *Investigating obsolescence: Studies in language contraction and death*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 211-226.
- KARYOLEMOU, Marilena (2011). «Aspectes de la identitat en la comunitat àrab de Xipre». A: ARGENTER, Joan A. (ed.). *Llengües, cultures, identitats a la Mediterrània*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Càtedra UNESCO de Llengües i Educació, p. 117-132.
- SALLES, Jean-Paul [et al.] [Jean-Paul Escudero, Jean-Paul Salles, G. Bertrand i D. Elzière] (2003). *Le livre des gitans de Perpignan*. París: L'Harmattan. [Obra col·lectiva sense nom d'autor sobre la coberta]
- MAHER, Julianne (1991). «A crosslinguistic study of language loss and language attrition». A: SELIGER, Herbert W.; VAGO, Robert M. (ed.). *First language attrition*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 67-85.
- MATRAS, Yaron (2002). *Romani: A linguistic introduction*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MOYER, Melissa (1996). *El lenguaje como problema social: inglés y castellano en Gibraltar*. Tesi doctoral. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona.
- NABY, Eden (2004). «From lingua franca to endangered language. The legal aspects of the preservation of Aramaic in Iraq». A: ARGENTER, Joan A.; BROWN, R. McKenna (ed.). *On the margins of nations: Endangered languages and linguistic rights*. Bath: Foundation for Endangered Languages, p. 197-201.
- NINYOLES, Rafael (1975). *Idioma i prejudici*. Palma de Mallorca: Moll.
- RABIN, Chaïm (1988). «La situació de la llengua hebrea al temps de la Mišnà, o En quina llengua predicava Jesús de Galilea?». *Límits: Revista d'Assaig i d'Informació sobre les Ciències del Llenguatge*, núm. 5, p. 5-17.
- RAMÍREZ HEREDIA, Juan de Dios (ed.). *Krisipén sersení*. Barcelona: Nevipens Romaní: Ediciones 29.
- RAMPTON, Ben (1995). *Crossing: Language and ethnicity among adolescents*. Londres: Longman.
- SAPIR, Edward (1921). *Language: An introduction to the study of speech*. Nova York: Harcourt: Brace: Jovanovich. [Reimpressió: Londres: Rupert Hart-Davis, 1963]
- SILVERSTEIN, Michael (1998). «Contemporary transformations of local linguistic communities». *Annual Review of Anthropology*, núm. 27, p. 401-426.
- THOMASON, Sarah G.; KAUFMAN, Terrence (1988). *Language contact, creolization, and genetic linguistics*. Berkeley: California University Press.
- TSITSIPIS, Lukas D. (1988). «Language shift and narrative performance: On the structure and function of Arvanítika narratives». *Language in Society*, núm. 17 (1), p. 61-86.
- (1989). «Skewed performance and full performance in language obsolescence: The case of an Albanian variety». A: DORIAN, Nancy (ed.). *Investigating obsolescence: Studies in language contraction and death*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 117-137.
- (1998). *A linguistic anthropology of praxis and language shift: Arvanítika (Albanian) and Greek in contact*. Oxford: Clarendon Press.
- (2003). «Implicit linguistic ideology and the erasure of Arvanítika (Greek-Albanian) discourse». *Journal of Pragmatics*, núm. 35 (4), p. 539-558.
- (2004). «A sociolinguistic application of Bakhtin's authoritative and internally persuasive discourse». *Journal of Sociolinguistics*, núm. 8, p. 569-594.

- TSITSIPIS, Lukas D. (2009). «The discursive construction of multiple identities of the Albanian (Arvanitika) speakers of Greece». *Pragmatics*, núm. 19 (3), p. 435-448.
- VENDRYES, Joseph (1933). «La mort des langues». *Conférences de l'Institut de Linguistique de l'Université de Paris*, núm. 1, p. 5-15.
- VINOKUROV, Evgeny (2007). *A theory of enclaves*. Lanham, MD: Lexington Books.
- WALLERSTEIN, Immanuel (1974). *The modern world-system*. Vol. I. Nova York; Londres: Academic Press.
- (1980). *The modern world-system*. Vol. II. Nova York; Londres: Academic Press.

Bilingüització, transmissió intergeneracional i grau de vitalitat del català a l'Alguer

ENRICO CHessa
Universitat Autònoma de Barcelona

1. INTRODUCCIÓ*

Que l'alguerès es troba en procés de substitució lingüística ho va deixar ben clar l'estudi que Maria Grossmann va realitzar a finals dels anys setanta (vegeu Grossmann, 1983). Estudis sociolingüístics posteriors (per exemple, Chessa, 2003, 2007) s'han limitat a confirmar el retrocés del català. El que aquests estudis, tots ells de caire quantitatiu, no contemplen és l'estadi en què es troba la substitució, això és, el grau de vitalitat de l'alguerès. Podem fer suposicions, o recórrer a definicions genèriques molt explotades com ara «procés de substitució en fase avançada», però el cert és que encara no hem arribat a esbrinar, amb un mínim de rigor metodològic, si l'alguerès ha superat aquell punt de no retorn que condueix la comunitat cap a una situació de monolingüisme social generalitzat i a l'extinció del català de l'Alguer. D'aquest punt crític, passat el qual la llengua comença a trobar-se seriosament en perill d'extinció, en direm *llindar de manteniment*, i pot ser considerat com un indicador del grau de vitalitat lingüística (de l'alguerès).

Diversos autors suggereixen, principalment des del paradigma de la desaparició de les llengües (*language death*), criteris que ajudin a identificar quan la continuïtat d'una varietat deixa d'estar mínimament assegurada i la llengua passa a trobar-se en perill d'extinció (per exemple, Batibo, 2005, p. 62-75; Fishman, 1991,

* Aquest article s'emmarca dins el projecte de recerca finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació i pels Fons Europeus per al Desenvolupament Regional, ref. FFI2009-14449-C02-01, i també per l'Institut d'Estudis Catalans.

p. 87-109; Krauss, 2007; vegeu també Crystal, 2000, p. 19-22, i UNESCO, 2003). Així, dins d'un marc teòric general i a partir de paràmetres considerats universalment vàlids, s'ha analitzat el grau de vitalitat de varietats lingüístiques concretes arreu del món (vegeu, per exemple, Batibo, 2005; Brenzinger, 2007; Janse i Tol, 2003). Tanmateix, tot i reconèixer la utilitat que tenen, en conjunt, els criteris definidors de la vitalitat lingüística suggerits fins ara, no podem deixar de remarcar-ne algunes incongruències teoricometodològiques.

Els criteris que se'ns proposen no tenen en compte, per exemple, la *diversitat dels contextos sociolingüístics*: que les condicions de manteniment d'una varietat lingüística, això és, varien (per bé que mínimament) de context a context. Les circumstàncies que determinen el nivell de vitalitat d'una llengua són, efectivament, el resultat de la interrelació de diversos factors que, rarament, produeix situacions exactament iguals. I això vol dir que és erroni suggerir criteris universalment vàlids per a contextos sociolingüístics particulars per als quals, en canvi, caldria elaborar models *ad hoc*. Però, sobretot, no es dóna compte de la *complexitat sociolingüística de les societats bilingües*, les quals es caracteritzen per la presència de parlants que mantenen conductes lingüístiques diverses, assolixen competències també diverses i tenen motivacions diferents de cara a l'ús de les llengües en contacte.

A partir de la realitat particular de l'Alguer, el que aquí farem serà analitzar-ne el *procés de bilingüització* i suggerir un *model de vitalitat lingüística* que tingui en compte la complexitat del context (això és, un conjunt de microsituacions sociolingüístiques diverses) i que procuri trobar interconnexions entre els diferents elements i factors involucrats. Considerarem de manera prioritària les interaccions familiars (i la transmissió intergeneracional en particular) i donarem raó dels possibles resultats lingüístics (en termes de tria de llengües) que les diverses combinacions de factors produeixen. Els factors que permetran la construcció del model són: *a)* la *competència* lingüística dels progenitors; *b)* les *motivacions* dels progenitors de parlar l'alguerès; *c)* la *llengua d'interacció dels progenitors*, i *d)* les *xarxes socials* (bé encoratjadores bé inhibidores de l'ús de l'alguerès) fora de la llar. El model que s'elaborarà és tan sols una primera proposta i s'ha de considerar, per tant, com a provisional (això és, amb marges de millorament molt amples), en tant que part d'un treball encara en fase embrionària.

El recorregut que ens portarà a l'elaboració del model comença, doncs, amb la descripció del procés de bilingüització: a través de les veus dels protagonistes —algueresos de diverses edats—, donarem compte de quan i com va començar, de com ha evolucionat, i seguirem amb l'anàlisi de la transmissió intergeneracional i, en particular, dels factors que condicionen les tries lingüístiques en les interaccions entre pares i fills. Intentarem definir els diversos perfils dels parlants, fixarem el llinar de manteniment i acabarem elaborant el model d'anàli-

si de la vitalitat lingüística. Les observacions i explicacions que acompanyen la descripció de la situació sociolingüística algueresa són el resultat d'investigacions diverses que, amb aturades més o menys llargues, qui escriu va realitzant des de fa quinze anys; tanmateix, es donarà prioritat a una mostra de les dades etnogràfiques més recents.

2. EL PROCÉS DE BILINGÜITZACIÓ

2.1. *Una visió de conjunt*

Existeixen, a grans trets, dos tipus de bilingüisme social: un de caracteritzat per un relatiu grau d'estabilitat i un altre de més inestable. En el primer cas, les dues o més llengües en contacte solen conviure de manera no conflictiva i la qual cosa comporta la continuïtat (durant un període de temps més o menys llarg) de les varietats lingüístiques involucrades (vegeu, per exemple, Rubin, 1968). Tanmateix, són segurament molt més freqüents els casos de bilingüisme social inestable, en què la llengua dominant (l'italià, en el nostre cas) s'instal·la en els nous àmbits (els de les noves tecnologies i Internet, per exemple), mentre va ocupant, més o menys gradualment, els espais que abans pertanyien a la varietat recessiva (el català), fins a assolir una hegemonia lingüística total.

Paral·lelament al procés d'erosió funcional en detriment de la llengua autòctona, se sol donar un altre procés, igual i contrari, que implica la gradual bilingüització de la comunitat en el seu conjunt: diversos sectors socials i diverses generacions es van decantant cap a un ús exclusiu de la llengua al·lòctona, a través d'una fase de bilingüisme de transició (Romaine, 1995, p. 39-40; Trudgill, 2003, p. 77-78; Weinreich, 1953, p. 68, 106). A l'Alguer, el procés de bilingüització segueix, a grans trets, un patró general propi d'altres contextos sociolingüístics (vegeu, per exemple, Boix i Vila, 1998, p. 188-192) i pot ser representat, esquemàticament, com en la figura 1 que es presenta a continuació, on les diferents caselles representen diversos sectors socials: com més amunt les caselles, més alta la classe social i més baixa l'edat dels parlants, i viceversa.

D'una etapa inicial suposadament monolingüe en català, es passa, de manera gradual i lenta, cap a un bilingüisme més o menys generalitzat (fase 3), per acabar amb la fase 5 de l'Alguer actual, on l'italià hi és predominant.¹ Aquesta última

1. Per exigències purament explicatives, hem suposat una fase inicial de monolingüisme generalitzat en català, que, però, s'ha d'entendre més aviat com de «monolingüisme *quasi* universal», com en diria Nancy Dorian (1981, p. 94). El monolingüisme era, sens dubte, la condició en què es trobava la majoria de la població a finals del segle XVIII, però també hi devia haver parlants bilingües (e. g., català-sard i, en mesura menor, català-castellà), així com grups aïllats de monolingües en altres varietats lingüístiques

etapa es caracteritza per un increment considerable de parlants monolingües en italià (It) i, sobretot, de *semiparlants* ((Cat)/It). Els primers (It) són els fills d'algueresos joves ja criats en llengua italiana (això és, són la segona generació d'algueresos que tenen l'italià com a llengua inicial); són els fills de matrimonis mixtos en què la llengua d'interacció és (principalment) l'italià, i són els nouvinguts recents (i els fills d'aquests). Els *semiparlants*, en canvi, són aquells parlants italòfons inicials de primera generació que, tanmateix, podrien parlar alguerès, amb nivells i graus de coneixement molt diversos, sense arribar a assolir mai, però, les competències dels parlants nadius adults (Dorian, 1981, p. 94-96, 114-117).²

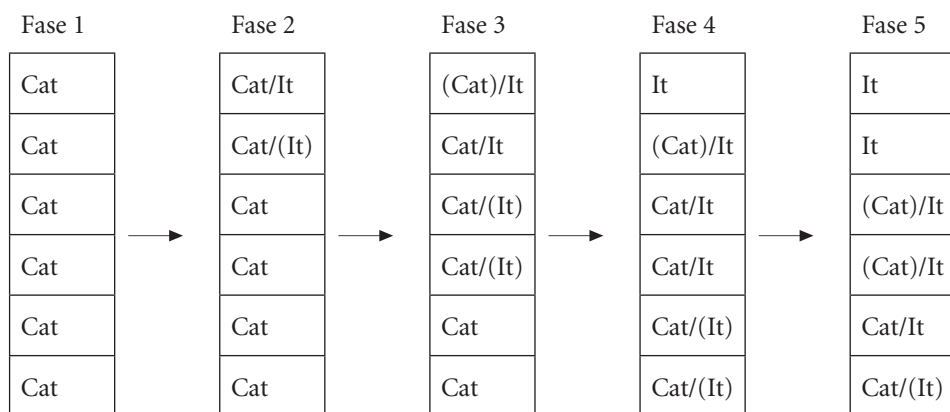

FIGURA 1. El procés de bilingüització a l'Alguer.

Com totes les representacions esquemàtiques de les realitats socials, l'esbós que s'acaba de presentar no reflecteix fidelment la realitat estudiada. Com veurem, un dels aspectes que més han caracteritzat el procés de substitució lingüística a l'Alguer, i que l'esquema anterior no preveu, és, per exemple, la presència de dues realitats urbanes amb trajectòries sociolingüístiques diferents. Les dades etnogràfiques, de fet, ens informen que la substitució lingüística pròpiament dita es

(sardòfons, per exemple, que acabaven d'arribar). Donar compte de totes les varietats lingüístiques involucrades en el procés de bilingüització ens conduiria cap a un terreny que, per la seva complexitat, no podríem tractar aquí amb l'atenció que mereix. Ens cenyim, per tant, al contacte italià-català, per tal com és més rellevant en relació amb els aspectes que aquí es tracten: la substitució lingüística i el grau de vitalitat de l'alguerès.

2. Entendrem com a «parlants nadius» o «parlants inicials» aquelles persones que han après una determinada llengua a la llar, i com a «llengua inicial» la llengua apresada a casa. També es faran servir denominacions més específiques, com ara *catalanoparlants inicials*, *italòfons*, etc.

va originar, a partir dels anys cinquanta, en les zones perifèriques de nova urbanització. El nucli urbà principal —el centre històric—, en canvi, socialment més compacte i sòlidament catalanoparlant, va mantenir viu l'ús de l'alguerès, fins que la política social d'habitatge de la postguerra va «obligar» la gran majoria dels residents a traslladar-se (principalment, entre els anys seixanta i setanta) a zones de nova construcció escampades pel terme municipal (vegeu, per exemple, Caria, 1988, p. 14; Peghin i Zoagli, 2001).³ Tret d'uns casos (aïllats) de famílies benestants que anaven adoptant l'italià, les xarxes de relació social dins del casc antic funcionaven, abans de la diàspora, (quasi) exclusivament en català.

2.2. Diferències socials i usos lingüístics

El procés de bilingüïtzació comença (probablement a finals del segle XVIII) amb l'adquisició de l'italià (en alguns casos en detriment del castellà) per un sector petit però socialment ben delineat, que anomenarem, genèricament, *les classes altes*; la comunitat en el seu conjunt, però, restarà majoritàriament i marcadament catalanoparlant (fase 2 de la figura 1). No tenim certeses sobre les causes que van dur part de la comunitat tant a adquirir com a usar l'italià, primer per a funcions específiques fora de la llar i, després, en les interaccions familiars. Tanmateix, hom pot suposar fàcilment que a l'arrel del procés hi ha raons pràctiques i professionals, com ara la necessitat d'estar familiaritzats amb la llengua de la burocràcia, però també el desig de marcar distàncies socials. Així, per exemple, els individus que ocupaven una posició privilegiada dins de l'escala social (com ara les elits polítiques de la citació que es presenta a continuació) es devien familiaritzar amb l'idioma dominant, que utilitzaven en contextos específics (per exemple, reunions oficials) i/o amb interlocutors particulars:

Cal tenir en compte [...] que els consellers, en llur tracte amb la capital de l'illa, havien de recórrer necessàriament al castellà, i posteriorment a l'italià, llengües comunes dins l'àmbit polític i administratiu, i [...] que representaven precisament les classes noble i burgesa, o sigui, les que amb més facilitat havien acceptat el canvi lingüístic pel qual es bandejava el català. (Armangué, 1996, p. 53)

Aquest sector social bilingüïtzat, inicialment minso, s'ha anat eixamplant a mesura que l'exigència de familiaritzar-se amb l'idioma dominant esdevenia una necessitat social. Tot i així, com veurem més endavant, l'alguerès no ha deixat de

3. El «centre històric» és, tal com el nom indica, la zona antiga de l'Alguer, a la qual també ens referirem com «el casc antic» i «l'Alguer Vella».

ser la llengua majoritària, a la llar com al carrer, fins fa relativament poc. Els primers, si bé tímids, senyals d'un canvi de comportament lingüístic en les interaccions familiars es manifesten, tanmateix, ja a finals del segle XIX, tal com ho explicava, en el Primer Congrés de la Llengua Catalana, Antoni Ciuffo:

Aquella [la llengua italiana], intramesa en la vida pública, en los oficios gubernativos y administrativos, en les escoles, en les iglesias, se n'entra a poch a poch en l'ambient del senyoriu que habita les classes y vies principals, lo qual, també en la vida privada, emplea la llengua italiana y aquesta ensenya als fills de naixensa. (Ciuffo, 1908, p. 170)

Aquesta divisió sociolingüística (les classes altes que adopten l'italià al costat de la majoria de la població que continua sent substancialment catalanoparlant), de la qual ens parla Ciuffo, era encara ben marcada als anys trenta i quaranta del segle passat.⁴ Una informant de setanta-vuit anys d'edat (CS.27.08.2010)⁵ ens proporciona una fotografia força nítida de com es distribuïa, a l'Alguer de la primera meitat del segle, l'ús de les llengües en contacte en relació amb l'estatus social dels parlants. La seva llengua inicial és l'alguerès, i l'alguerès també era l'idioma d'interacció majoritari al barri on va néixer i es va criar (el casc antic), amb la presència, tanmateix, de famílies («el senyoriu», expressió de l'aristocràcia local) que havien adoptat l'italià com a idioma primari. Les classes altes algereses, però, no van abandonar del tot l'ús del català, que utilitzaven amb aquells parlants (adults) de classe baixa que a penes devien d'entendre l'italià.

2.3. Competències, integració lingüística i interaccions intragrups i intergrups

Malgrat la penetració de l'italià entre les classes altes, el principal idioma d'interacció social (al casc antic) era, encara a la primera meitat del segle passat, fonamentalment l'alguerès. Les dades censals del 1921 mostren que pràcticament la

4. Dividim els parlants en dos blocs discrets: els que van adoptar l'italià (les classes altes, prevalentment) i els monolingües (la resta de la població, principalment de classe baixa, sense —o amb poca— formació escolar). Cal deixar molt clar, però, que la situació no podia ser tan categòrica (bilingües, d'una banda, monolingües, d'una altra), i els parlants s'han de situar més aviat dins d'un continuïum amb prevalença de monolingües, això sí, a mesura que es baixa l'escala social. També cal deixar clar que la divisió entre classes (baixes i altes) és, aquí, molt genèrica i aproximativa, i cal tenir ben present que les diferències de classe no es basen únicament en l'accés que els individus tenen als recursos materials, sinó que són el resultat de tota una sèrie de factors: poder disposar de recursos econòmics, això sí, però, sobretot, poder accedir a formes de capital cultural i simbòlic.

5. A l'hora de referir-se als entrevistats, l'autor segueix el criteri següent: inicial del nom, inicial del cognom i data en què es féu l'entrevista.

FRAGMENT 1⁶

ENTREVISTADOR: Al centro storico, la lingua dei bambini qual era, l'italiano o l'algherese?

CS.27.08.2010: All'età mia *era ancora l'algherese*.

ENTR.: Lei non si ricorda di nessuno che parlasse l'italiano?

CS.27.08.2010: Beh, *quelli del palazzo mio sí, perché erano figli di Don Piras, di Don Chessa...* [famílies de classe alta]... Erano tutti nel mio palazzo. [...] I padroni erano questa gente. [...] *Dunque questi ragazzi, diciamo... un po' signori, questi parlavano l'italiano, noi parlavamo l'algherese*.

ENTR.: Perché, secondo lei?

CS.27.08.2010: Questo non ti so dire, no [...] *diciamo che gli altri erano i poveri e loro erano i signori... e parlavano l'italiano* [...].

ENTR.: E con sua madre parlavano in algherese...

CS.27.08.2010: [...] *Con mamma parlavano l'algherese. Perché mamma parlava l'algherese e magari per non farla star male la parlavano* [en alguerès]... *loro sapevano vuol dire anche l'algherese bene... e la parlavano in algherese*.

totalitat dels algueresos (el 99,64 %) tenien competències actives de català (Arca i Pueyo, 1992, p. 298; Grossmann, 1983, p. 13), i no hi ha raons objectives que ens portin a dubtar d'un ús generalitzat de l'alguerès entre els membres de la comunitat. Tampoc no hi ha raons objectives que suggereixin canvis sociolingüístics substancials, en els anys immediatament successius, amb decrements considerables tant de l'ús com de les competències: l'alguerès continuava sent, a començament de la segona meitat del segle passat, la llengua predominant.

Aquesta hipòtesi ens és confirmada per les declaracions que AP.17.07.10 (fragments 2 i 3), una informant de seixanta-tres anys d'edat, fa en relació amb el nivell de competències lingüístiques tant de la seva mare (nascuda a principis del segle xx) com de la seva àvia (nascuda la segona meitat del segle xix). Sobre la base d'allò que la informant ens diu, i amb el suport d'històries de vida d'altres informants (vegeu, per exemple, els fragments 1, 4 i 5), hom pot suposar que l'idioma d'ús

6. Les mostres de les entrevistes que es proposen s'han transcrit de manera fidel: no s'han aportat correccions ni gramaticals ni estilístiques. Tanmateix, s'han eliminat elements carregosos com ara hesitacions, repeticions, o interjeccions, tret d'aquells casos en què aquests elements proporcionen informació rellevant. El fragment 1, així com altres fragments, és en italià perquè aquesta és la varietat que l'entrevistador parla, normalment, amb la persona entrevistada. Hi ha, però, també, una raó metodològica que ens ha fet decantar cap a l'italià (en aquells casos de persones «desconegudes» per l'entrevistador): la necessitat de poder analitzar la competència en italià d'alguns dels progenitors. No hem fet servir convencions simbòliques que donessin compte, per exemple, dels aspectes prosòdics que, en canvi, s'intenten representar utilitzant els símbols de la puntuació tradicionals. I, per acabar, els noms de persona reals han estat substituïts per uns de ficticis, i això vol dir que tots els noms de persona que apareixen són inventats.

predominant tant dels algheresos de la generació i condició de la seva mare (classe baixa, sense estudis) com, sobretot, els de la seva àvia era, encara als anys quaranta i cinquanta, l'algherès.

FRAGMENT 2

AP.17.07.2010: Ho conosciuto mia nonna sino a nove anni [...]. Ricordo solo [...] questa vecchietta [...] che aveva un fazzolettino dove aveva degli spiccioli [...] e mi diceva «aspetta che ti [...] do dei centesimi...».

ENTR.: Ti parlava in italiano?!

AP.17.07.2010: *Nooo! Mi parlava in algherese. Proprio algherese algherese; non è che era capace a parlare l'italiano, no!*

L'únic idioma de la seva àvia era l'algherès: la informant respon a la pregunta de l'entrevistador sobre la llengua d'interacció («Et parlava en italià?») amb una negació contundent («Nooo!»), a la qual segueix una declaració explícita relativa a la (total) falta de coneixement de la llengua italiana.

A continuació (fragment 3), la mateixa persona ens informa de la poca familiaritat que la seva mare també tenia amb la llengua italiana. A diferència de l'àvia, però, la seva mare es va veure quasi obligada a aprendre (o, més aviat, a millorar) l'italià, si bé de manera aproximativa, per la necessitat contingent de relacionar-se amb interlocutors (forasters) que només coneixien l'italià (la seva llogatera, en aquest cas concret).

FRAGMENT 3

ENTR.: Perché, prima, [...] la generazione dei tuoi nonni, l'italiano, lo parlava?

AP.17.07.2010: *Nooo! Mia madre ha imparato [...] tramite questa signora che abitava da noi, che parlava in italiano e quindi era costretta a capirlo [...]. Sennò parlava... (rialles) lo parlava alla me ne frego, mia madre [...].⁷ Ha imparato così, però tante cose non le diceva bene, no...*

En aquesta fase (la fase 3 de la figura 1), en què també els membres de les classes baixes comencen a bilingüitzar-se, la llengua expansiva no ha arribat a desplaçar, encara, la varietat recessiva dels àmbits més informals (o ho ha fet tan sols molt

7. «Alla me ne frego» té el significat de: 'de manera molt aproximativa'.

parcialment), i l'alguerès és encara la llengua majoritària en la parla col·loquial. La necessitat de bilingüitzar-se, això és, no implica, de moment, un ús generalitzat de l'italià, que és emprat prevalentment en les interaccions intergrupals, amb interlocutors que acabaven d'establir-se i/o que no s'havien integrat al nou context lingüístic.

2.3.1. Dues realitats urbanes diferenciades

L'exclusivitat de l'alguerès caracteritzava de manera particular la vida social del casc antic, tal com es desprèn dels fragments 4a, 4b i 5 que es presenten a continuació. En un cas (fragments 4a i 4b), una dona de setanta-un anys (LL.02.09.2010), nascuda i criada al centre històric, ens confirma el que ja hem avançat (*i. e.*, el predomini de l'alguerès com a varietat col·loquial), però també ens informa del seu abandó abrupte en les interaccions amb els fills («io praticamente ho parlato italiano quando mi sono sposata, con i figli, altrimenti io e mio marito sempre parliamo in algherese»). En el fragment 5, en canvi, es presenta el cas de LP.05.02.2009, un home de cinquanta-sis anys de família no algueresa, també casat i amb fills, que és un exemple paradigmàtic d'integració lingüística.

FRAGMENT 4a

ENTR.: Con i compagni di giochi la lingua principale qual era, l'italiano o l'algherese?
 LL.02.09.2010: *No, l'algherese noi parlevamo. Io praticamente ho parlato italiano quando mi sono sposata, con i figli, altrimenti io e mio marito sempre parliamo in algherese.*
 ENTR.: Gente che parlava italiano al centro storico ce n'era?
 LL.02.09.2010: *No, pochissima. C'era... i grandi signori, ma altrimenti gli altri parlavamo tutti...* [en alguerès]

FRAGMENT 4b

ENTR.: Come vi siete conosciuti [ella amb el seu marit]?
 LL.02.09.2010: Lui aveva un amico che abitava quasi di fronte a casa mia. Quindi ci siamo conosciuti così. Io andavo da questa signora, che eravamo tutta una famiglia (*al centro storico eravamo tutti una famiglia*), e quindi... lui stava aggiustando una porta, ver ès (*adreçant-se al marit*)? E di qua...
 ENTR.: Vi siete conosciuti e avete parlato subito in algherese o in italiano?
 LL.02.09.2010: *No, in algherese.*
 ENTR.: Ma, prima come funzionava? Cioè anche con quelli che non si conoscevano ci si rivolgeva in algherese?
 LL.02.09.2010: *Sí, su per giú se erano persone che magari le avevi già viste era logico che allora... sapeva che parlavo in algherese e allora parlava anche lui in algherese.*

La idea de família («al centro storico eravamo tutti una famiglia») suggereix l'existència de xarxes socials de relació denses (vegeu, per exemple, Milroy, 2002, i apartat 4.2 d'aquest llibre): els seus membres es coneixien gairebé tots, es relacionaven entre ells tant per mitjà de vincles d'amistat i parentiu com de feina, i participaven activament (i massivament) de la vida social d'agregació de la comunitat. Amb l'excepció dels «grans senyors», la llengua que enllaçava els membres de la «família» del casc antic era majoritàriament l'alguerès. La qual cosa permetia la continuïtat «natural» del seu ús entre la població autòctona i, a la vegada, obligava els qui arribaven de fora (tant sardòfons com italòfons) a passar per un filtre social que requeria (un mínim d') integració lingüística. L'informant, de cinquanta-sis anys d'edat, del fragment 5 que es presenta a continuació (LP.05.02.2009) és una mostra clara d'integració total a la nova realitat lingüística i social dels algueresos de segona generació immigrant.

FRAGMENT 5⁸

LP.05.02.2009: *Só [...] nat a l'Alguer, genitors davallats de Vilanova de joves, casats a l'Alguer i...*⁹

GC.29.08.2008:¹⁰ Que no t'han mai parlat en alguerès a tu...

LP.05.02.2009: *Mai parlat en alguerès!*

ENTR.: I com hi parlaven?

LP.05.02.2009: *En italià. Ellos, tra ellos parlaven en sardu. Però, jo... jo els comprenea, però... parlaven en italià.*

ENTR.: I vostè on l'ha emparat l'alguerès?

LP.05.02.2009: *I prova a vere!*¹¹ [...] *Qui naix al centro storico, parla en alguerès i boh!*
No és que parlaves amb a... en italià te parlava sol l'escola.

ENTR.: Però, de gent que parlava el sardu [...] n'hi havia al centro storico també, o no?

LP.05.02.2009: *Sardus? Eh, avolla n'hi havia!*

ENTR.: Però el sardu no se parlava...?

LP.05.02.2009: No, no, no... *tra ellos i boh. Tra parents d'ellos, magari, tra gent del mateix país [...] parlaven en sardu. O si no...*

8. Per a les transcripcions en alguerès, hem fet servir el sistema ortogràfic català, si bé, en alguns casos, s'ha fet necessari l'ús d'una ortografia més fonèmica o, fins i tot, de la transcripció fonètica.

9. Vilanova és un poble sardòfon a uns trenta quilòmetres de l'Alguer.

10. La dona de l'entrevistat, que també pren part a l'entrevista.

11. L'expressió «i prova a vere» té una connotació semàntica, molt poc literal, que indica la presència d'una única opció de resposta («al carrer», en aquest cas). És una mena de repte: es desafia l'interlocutor a donar alternatives a l'única resposta objectivament vàlida (això és: «i prova a vere [si hi ha altres respostes plausibles]»).

No hi havia —segons l'informant del fragment anterior— alternatives lingüístiques per als que vivien al casc antic: qui vivia al «centro storico» no podia parlar altres llengües sinó l'alguerès («qui naix al centro storico parla en alguerès i boh!») i els que, com ell, no el tenien com a llengua inicial, l'havien d'aprendre «a la força». Una de les coses que, però, més crida l'atenció és que la integració dels (fills de) forasters no implicava només l'aprenentatge del català sinó, en molts casos (si més no al centre històric), el traspàs de les fronteres etnolingüístiques i el manteniment de grups diferenciats (Barth, 1969). Fixem-nos, per exemple, com l'entrevistat marca distàncies de grup entre ell (fill de sardoparlants) i els sardòfons, als quals s'adreça en tercera persona del plural per tal de deixar clar —hom suposa— que es tracta d'un grup al qual ell (ja) no pertany (per exemple, «Sardus? Eh, avolla n'hi havia!»).

D'altra banda, l'edat relativament jove de LP.05.02.2009 també ens suggereix l'existència, al casc antic, d'una situació sociolingüística «sana», encara als anys cinquanta i seixanta. La substitució lingüística pròpiament dita s'inicia, efectivament, a les zones perifèriques del terme municipal, ja als anys cinquanta, quan (per raons diverses) l'italià comença a convertir-se, també, en l'idioma d'interacció entre parlants autòctons, per esdevenir, més tard, sobretot a partir dels anys seixanta, la llengua de la transmissió intergeneracional dins de la llar de moltes famílies catalanoparlants. Així, al costat de parlants adults bilingües comencen a consolidar-se els casos de monolingües o, en tot cas, de *semiparlants* i *bilingües passius* (vegeu la taula 1) que tenen l'italià com a llengua inicial (fase 4 de la figura 1).

Ens trobem al davant, per tant, de dues realitats urbanes sociolingüísticament diferenciades. Per un costat, hi ha una situació de manteniment lingüístic —al centre històric— mentre que, per l'altre, un procés de substitució incipient —a les zones perifèriques de nova urbanització. A la perifèria, l'heterogeneïtat lingüística (fonamentalment: catalanoparlants, sardòfons i italòfons), d'entrada més marcada que al centre històric, no es beneficia de l'impacte homologador que l'alguerès, en canvi, exerceix dins de la comunitat del casc antic: en part, perquè les zones perifèriques, als anys quaranta i cinquanta, tenien una escassa densitat de població, amb la conseqüent dissipació de les xarxes de relació catalanoparlants; en part, suposem, perquè eren habitades, majoritàriament, per les classes altes i benestants italòfones amb cert poder atractiu que es concretaria amb processos d'emulació lingüística, i en part perquè —hom també suposa— un major accés a recursos tant materials (de luxe) com immaterials (així, la formació escolar) va posar els usuaris en contacte amb un món que funcionava principalment en italià i, a la vegada, els encoratjava a distanciar-se del centre històric, fonamentalment pobre i «inculte», marcant fronteres també a través de la llengua.

Les noves generacions dels barris perifèrics van començar a adquirir, ja a partir dels anys cinquanta, hàbits lingüístics nous que implicaran la convergència (quasi sistemàtica, en determinades situacions comunicatives) vers l'italià, fins i

tot amb interlocutors catalanoparlants. AP.17.07.2010, que va néixer al centre històric i que, però, es va traslladar a una zona de nova urbanització quan tenia vuit anys, declara que el seu primer contacte amb la llengua dominant es va donar a través del sistema educatiu. Abans d'entrar a l'escola, només parlava català. En contrast amb la generació de la seva mare (vegeu els fragments 2 i 3), però, no solament va assolir una bona competència en italià, sinó que també va adquirir l'hàbit de relacionar-se en l'idioma dominant amb els seus companys d'escola, tot i saber que eren catalanoparlants («tra di noi parlavamo l'italiano, però sapevo che a casa parlavano l'algherese»).

FRAGMENT 6

- ENTR.: Quindi [...], la lingua principale in famiglia non era l'italiano [...]?
 AP.17.07.2010: *No, era l'algherese. L'algherese! Io sono andata a scuola che parlavo l'algherese [...].* Quindi [...], io non me lo ricordo bene, però chissà come sarà stato grave il problema (*rialles*), cioè nel senso che mi parlavano e io non lo capivo (*rialles*)...
 ENTR.: Qualcuno che parlava italiano a casa non c'era [...]?
 AP.17.07.2010: *Se erano algheresi, no! [...]. Magari se erano sposati con uno di Villanova... allora dovevano parlare... si arrangiavano nel parlare o l'italiano oppure il sardo... non lo so...*
 ENTR.: Ma quelli che venivano da fuori, prima, non lo imparavano [...] l'algherese?
 AP.17.07.2010: *Questa signora che, ad esempio, che abitava da noi... non l'hanno imparato l'algherese. [...] I figli parlano tuttora italiano [...] e son venuti che erano piccoli. Uno è nato anche qui, ad Alghero. [...] Questa parlava l'italiano [...] bene, perché era professoressa...*
 ENTR.: Con i compagni di scuola che lingua parlavi?
 AP.17.07.2010: [...] *Gli amici di scuola [...] tra di noi parlavamo l'italiano, però sapevo che a casa parlavano l'algherese...*
 ENTR.: Quindi, tra di voi parlavate l'italiano?
 AP.17.07.2010: [...] *Tra amici di scuola, sí.*
 ENTR.: Anche fuori dalle ore di lezione?
 AP.17.07.2010: *sí, sí, sí, sí...*
 ENTR.: E in strada?
 AP.17.07.2010: *Quando andavo a giocare, parlavo in algherese con chi parlava l'algherese, e in italiano con chi parlava l'italiano. [...] Però, se eravamo a scuola [...] si parlava in italiano... facevamo la strada insieme e si parlava l'italiano. Poi rientravamo a casa e parlavamo l'algherese.*

Quatre qüestions fonamentals per a la comprensió del procés de substitució es desprenen del fragment 6: en primer lloc, que, com ja s'ha comentat, *la llengua de les famílies autòctones*, als anys quaranta i cinquanta, continuava sent principalment l'alguerès, tant a l'Alguer Vella com fora; en segon lloc, que, a diferència del

casc antic (vegeu els fragments 1, 5 i 7), al carrer de les zones perifèriques no hi havia un ús exclusiu de l'alguerès («parlavo in algherese con chi parlava l'algherese, e in italiano con chi parlava l'italiano»); en tercer lloc, que la *integració lingüística* dels forasters (probablement, només aquells amb determinades característiques socioculturals i socioeconòmiques, com ara professionals del món educatiu) fora del centre històric començava a fallar, i, finalment, que l'italià començava a convertir-se en l'idioma d'*interacció entre els membres del mateix grup lingüístic*, encara que limitat a situacions i interlocutors específics.

L'existència de dos contextos urbans diferenciats ens la descriu, amb detalls interessantíssims, TL.02.09.2010, un informant de setanta-quatre anys d'edat que es va criar en un barri de nova urbanització:

FRAGMENT 7

ENTR.: Voi vivevate al centro storico, ad Alghero Vecchia?

TL.02.09.2010: *No! Noi eravamo i primi che abitavamo ai Paioli [sic] (rialles), in Via Cagliari.*

ENTR.: Con i suoi compagni di giochi cosa parlava, in italiano o in algherese?

TL.02.09.2010: *In italiano e in algherese perché c'era gente mischiata [...].*

ENTR.: E questo fuori dal centro storico, mentre nel centro storico era...

TL.02.09.2010: *...tot algheresos! Tot algheresos.*

ENTR.: Ma quelli fuori dal centro storico cosa erano più signori, considerati più benestanti, più raffinati?

TL.02.09.2010: *Uno e a vivere come vivevamo noi in due stanze, la cucina e... [...] il bagno [...] e uno e abitare tutti in una stanza [...] Noi avevamo ... se anche uno attaccato all'altro, ognuno aveva il suo letto... e mamma e babbo stavano alla stanza loro. [...] Però c'è da dire una cosa: [...] babbo ha sempre lavorato e lo stipendio l'ha sempre portato a casa. Abbiamo avuto sempre lo stipendio di babbo. Mio babbo prendeva lo stipendio... stipendio e mezzo perché faceva il comandante: parte e mezza, da... [...] però facevamo la fame più degli altri di Alghero. Perché quelli di Alghero potevano avere mille metri di terra... E questi erano tutti coi pantaloni rappezzati, e questo e quest'altro, però la cosa da mangiare ce l'avevano più di noi. Noi pensavamo comprare un quaderno, comprare un pantalone [...] però la fam!*

Hi ha tres aspectes que val la pena remarcar del fragment anterior: 1) que l'Alguer pròpiament dita era el centre històric: l'informant parla del casc antic com d'«Alghero» sense més («Perché quelli di Alghero potevano...»), com si ell visqués en una realitat urbana totalment diferent; 2) que les zones perifèriques, als anys quaranta, s'oposaven al casc antic per les condicions de vida (menys precàries) i pel tipus de residents (benestants): la zona on TL.02.09.2010 vivia és comparada —amb una mica d'ironia, això sí— al barri «dei Paioli», deformació de «Parioli», nom

d'una de les zones més riques de Roma, i 3) que, com ja hem vist en el fragment 6, a diferència del centre històric (socialment monolingüe), en les zones de nova urbanització hi havia dues llengües principals d'interacció —l'italià i el català.

La diferència de ritme i intensitat del procés de bilingüització ens obliga, per tant, a repensar la figura 1, amb què havíem encetat aquest apartat, en els termes següents:

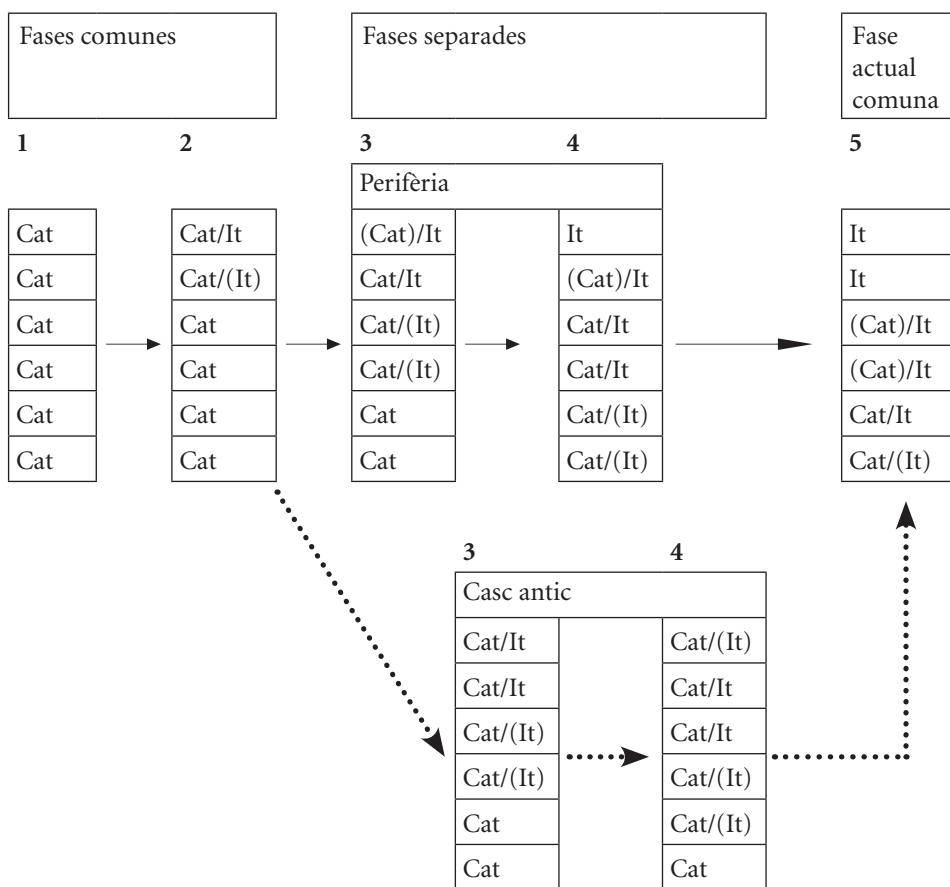

FIGURA 2. El procés de bilingüització d'acord amb dues realitats diferents: el casc antic i la perifèria.

La figura 2 mostra una diferència qualitativa substancial en el procés de bilingüització entre les dues zones urbanes. Les fases centrals (3 i 4) no només prenen cos, en el cas del casc antic, amb retard respecte de les zones perifèriques, sinó que també presenten característiques diferents: en un cas —el centre històric— hi ha

una presència més consistent de monolingües en català i una relativa resistència a la bilingüització que, en canvi, no notem a la perifèria. Hi ha, també, una presència molt irrellevant (o nul·la) de monolingües en italià, que, en canvi, sí que es dona en les zones perifèriques.

A partir dels anys seixanta, però, la situació sociolingüística es va anar unificant, arran d'uns canvis socials importants: els algueresos del casc antic es van anar desplaçant cap a zones de nova urbanització, escampades dins del marc municipal i més o menys allunyades del centre històric; el centre històric es va anar convertint en mera atracció turística, residència ocasional de la burgesia forastera, i la immigració sardòfona i italòfona, així com el turisme, es va convertir en un fenomen massiu, amb implicacions lingüístiques importants. Molts algueresos van abandonar les activitats tradicionals dels pares (agricultura, pesca i artesanía, prevalentment), van aconseguir feines més estables i, sobretot, van començar a tocar de la mà el progrés i la modernitat, això és, a percebre el món a través dels filtres ideològics de la ràdio, de la televisió, del cinema, de la moda... (Arca i Pueyo, 1992, p. 299).

Les noves elaboracions ideològiques de la realitat, la dissolució d'unes xarxes socials catalanoparlants denses i la immigració massiva tindran repercussions significatives en els comportaments lingüístics, i en la transmissió intergeneracional del català en particular. L'*habitus* (això és, la interiorització d'uns esquemes de comportament «apropiat» que s'apliquen de manera automàtica), que havia assegurat el manteniment de les conductes lingüístiques a favor de l'alguerès de manera «natural», es va veure compromès per uns canvis socials importants.¹² La nova percepció del món portarà a la «racionalització dels comportaments», tal com en dirà Max Weber (vegeu, per exemple, Morrison, 1995; Macionis i Plummer, 1998, p. 81-87; Turner, 1997), mentre s'aniran consolidant nous esquemes de comportament «apropiat» (això és, l'aparició d'un nou *habitus* favorable a la llengua dominant), amb la conseqüent transmissió generalitzada de l'italià als fills (fase 5 de les figures 1 i 2).

El record que una informant (PL.15.07.2010) de quaranta-set anys, catalanoparlant inicial, té del barri on va créixer és el d'una realitat prevalentment italòfona. Per tal de fer-se una idea de com la situació sociolingüística va canviar de manera abrupta, cal fixar-se, sobretot, en el contrast entre el comportament lingüístic de l'àvia, sardòfona inicial no nascuda a l'Alguer, i el de les amigues i/o veïnes de la informant.

12. Per a qüestions relatives a l'*habitus*, vegeu Bourdieu (1982), en particular a la pàgina 14, on dona una primera definició bàsica del concepte.

FRAGMENT 8

ENTR.: Che lingua parlavate tra compagne di strada?
 PL.15.07.2010: *Italiano!* sí, tutte italiano. Sí, sí, sí...
 ENTR.: Ma tra le tue amiche, gente come te che parlava algherese a casa non ce n'era?
 PL.15.07.2010: No, no, no, no. *Tutte italiano.*
 ENTR.: Quindi, tu eri praticamente un'eccezione?
 PL.15.07.2010: Sí.
 ENTR.: E la nonna di Villanova di cui mi hai parlato prima, parlava in algherese?
 PL.15.07.2010: Sí, sí, *parlava in algherese* [...].
 ENTR.: Ma era nata qui ad Alghero?
 PL.15.07.2010: No, era nata a Villanova [...].
 ENTR.: Perché, secondo te, quelli che venivano da Villanova imparavano l'algherese?
 PL.15.07.2010: Non lo so! *Forse perché erano costretti* [...].
 ENTR.: Tu mi hai detto prima che con le tue amiche per strada parlavate tutte in italiano. Ma quand'eri piccola tu, la lingua principale in famiglia qual era secondo te?
 PL.15.07.2010: *L'algherese!* L'algherese, solo quello.
 ENTR.: E perché loro parlavano in italiano?
 PL.15.07.2010: Perché *a casa loro parlavano l'italiano. Tutte le amiche che avevo parlavano in italiano. Anche la mamma di una mia amica che abitava... abitavamo allo stesso palazzo, la mamma era algherese e parlava con noi in algherese e con le figlie però in italiano.*

2.4. La transmissió intergeneracional

El fenomen que més posa de manifest la determinació de canvis substancials en les dinàmiques sociolingüístiques d'una societat bilingüe és la ruptura de la transmissió intergeneracional de la llengua minoritària. I vol dir això que alguns dels progenitors ja bilingüitzats es decanten, per raons diverses, cap a l'ús de l'idioma expansiu (tot i no haver-ne adquirit plenament les competències) en les interaccions amb els fills. La qual cosa comporta un procés de decandiment lingüístic que es fa evident amb l'aparició d'un nombre considerable de *semiparlants* i la conseqüent *atròfia* lingüística: el domini imperfecte de la llengua minoritària amb majors o menors graus de transgressió de la norma tradicional en un nombre creixent de parlants (vegeu Montoya, 2000, p. 15-21; Winford, 2003, p. 256-264).

Una de les causes de la interrupció de la transmissió lingüística intergeneracional és la presència, dins d'una mateixa societat, de grups lingüístics diferents (generalment, un de bilingüe i l'altre de monolingüe) en condició de no-segregació social, la qual cosa comporta la formació de parelles lingüísticament mixtes i un ús prevalent de la llengua compartida. Tal com també sol passar en altres àrees del domini lingüístic català (vegeu, per exemple, Boix, 2009, p. 9-14), la presència,

a l'Alguer actual, de dos grups lingüístics diferenciats és el resultat de processos paral·lels: la substitució lingüística i la immigració.¹³ Així, per un costat, tenim els *catalanoparlants inicials* autòctons i, en mesura menor, aquells (parlants adults) que, tot i no tenir l'alguerès com a llengua inicial, n'han assolit una bona competència activa gràcies a la freqüentació de xarxes socials favorables al seu ús. Per l'altre costat, en canvi, tenim els *italòfons inicials*, tant al·lòctons com autòctons, que no tenen (prou) competència en català com per poder-lo usar, de manera natural i espontània, en les interaccions col·loquials quotidianes.

Els informants dels fragments 9 i 10 són mostres de matrimonis mixtos. Tant en un cas —TI.19.07.2010, un home de seixanta anys d'edat (fragment 9)— com en l'altre —PL.13.07.2010, una dona de quaranta-set anys (fragment 10)—, ambdós catalanoparlants inicials casats amb cònjuges italòfons, la llengua d'interacció amb els fills ha estat, per raons diverses, l'italià. Per a TI.19.07.2010, l'italià ha estat una tria obligada, mentre que per a PL.13.07.2010 es tracta més aviat d'un fet «normal», «natural» i «automàtic». En aquests exemples concrets, doncs, la transmissió intergeneracional de l'italià sembla que no respon a raons ideològiques, racionals, sinó que és més aviat la conseqüència directa i automàtica de dues causes: l'asimetria lingüística interna a la parella (el fet que un dels cònjuges sigui italòfon inicial és en si un impediment de cara a l'ús de l'alguerès amb els fills) i l'*habitus* lingüístic que condueix de manera «natural» a la tria de l'italià.

FRAGMENT 9

ENTR.: Però tu lis hi has parlat en alguerès a tos fills?

TI.19.07.2010: *En italià [...] Sí, sí: de com eren petits, ellos, sempre en italià...*

ENTR.: Per cosa has decidit de parlar en italià amb a tos fills?

TI.19.07.2010: No, no és que he decidit jo! *Purtroppo, ma muller [...] no parla l'alguerès. Com faç jo a parlar l'alguerès!? Sí, me comprén [...] però no el parla.*

Les unions conjugals de catalanoparlants amb italòfons, doncs, donen com a resultat un ús predominant de la llengua comuna: l'italià. Cal deixar clar, però, que, a diferència d'altres contextos sociolingüístics (vegeu, per exemple, Holmes, 2008, p. 62; Romaine, 1995, p. 42; Williams, 1987), a l'Alguer, els matrimonis lingüísticament mixtos no s'han de veure com el factor desencadenant del procés de substitució, sinó que en són més aviat un dels efectes col·laterals. L'ús majoritari de l'italià en les interaccions amb els fills és, independentment que es tracti o

13. Per a qüestions relatives als processos migratoris a l'Alguer, vegeu Chessa (2007, p. 14-17).

no de parelles lingüísticament mixtes, la conseqüència tant de normes ja consolidades com de racionalitzacions ideològiques que privilegien l'ús de l'italià. Per tant, a la llum del que també s'observa en les parelles homogènies catalanoparlants, la tendència a «responsabilitzar» el cònjuge que no parla alguerès (tal com fa TI.19.07.2010) es podria llegir més aviat com una «excusa», una resposta «fàcil», una manera d'eludir l'arrel del problema o, fins i tot, una manera de redimir-se als ulls de la comunitat. Tanmateix, hom suposa que l'índex de transmissió intergeneracional és més alt entre les parelles catalanoparlants que no pas entre les parelles lingüísticament heterogènies.

FRAGMENT 10

ENTR.: Ma tu l'algherese con i tuoi figli non lo usi mai?

PL.15.07.2010: No.

ENTR.: Perché?

PL.15.07.2010: ... *non ci ho mai pensato* a...

ENTR.: Cioè *per te era piu naturale parlare in italiano* che parlare in algherese?

PL.15.07.2010: Sì, sì. *Non ci ho mai pensato*. Quando sono nati... non ci ho mai pensato. Infatti mi ricordo che zio Antonio aveva detto: 'ma perché non parli in algherese coi tuoi figli, dato che tu da quando sei nata hai parlato l'algherese con tua madre?' E io, invece, io sempre in italiano [...] con loro italiano.

D'altra banda, allà on prenen cos motivacions sentimentals vigoroses, es podria palesar alguna forma de lleialtat lingüística que es concreta en una oposició real a la substitució i en la conseqüent transmissió de la llengua recessiva als fills, fins i tot en famílies lingüísticament heterogènies. És el cas de LN.09.09.2010, un pare de quaranta-un anys d'edat, catalanoparlant inicial que, tot i estar casat amb una italòfona, ha decidit (conscientment) de parlar en alguerès amb la seva filla (de dos anys) per raons merament sentimentals. Com el mateix informant reconeix, el seu comportament lingüístic amb la filla és, tanmateix, excepcional: l'alguerès no es transmet entre les parelles lingüísticament mixtes, però tampoc entre les parelles catalanoparlants homogènies.

En poques línies, LN.09.09.2010 ens fa un resum bastant nítid de la situació sociolingüística de l'Alguer actual i dels mecanismes que regulen les tries de llengua en àmbit familiar. En primer lloc, ens diu que la llengua majoritària entre les generacions més joves és (i serà) clarament l'italià; en segon lloc, ens informa de l'existència de dos tipus de motivacions: les instrumentals («qui menester te ma filla de aprendre l'alguerés?») implica l'existència de raons pragmàtiques clarament a favor de l'italià i les sentimentals («un sentiment meu»), i, finalment, de manera indirecta ens diu que les motivacions instrumentals relatives a l'italià són més poderoses

que les motivacions sentimentals relatives a l'alguerès. El resultat és un nombre molt limitat de progenitors que adopten l'alguerès en les interaccions amb els fills («dels minyons de la seva edat que parlen alguerès ne coneix u sol!»).

FRAGMENT 11

LN.09.09.2010: *Jo parl en alguerès amb a ma filla, ma... qui menester té ma filla de aprendre [sic] l'alguerès sinó que un sentiment meu?! [...] Jo no vull ésser u d'aque- llos que faran morir l'alguerès. No. Jo garantiré almanco a una altra generació, la generació de ma filla, que sigui una generació que encara parla l'alguerès.*

ENTR.: Tu penses verament que la generació de ta filla poguerà parlar l'alguerès? Tu penses que ta filla quan [...] escomençarà a eixir, a anar en discoteca, etc. Parlarà l'alguerès?

LN.09.09.2010: *No, absolutament! Mira... ma filla té dos anys, dels minyons de la seva [sic] edat que parlen l'alguerès [jo] ne coneix u sol! [...] Parlarà l'italià.*

La interrupció de la transmissió intergeneracional del català a l'Alguer és, per tant, un fet consolidat, al marge que es tracti de famílies lingüísticament mixtes o homogènies catalanoparlants. La informant CS.27.08.2010, de setanta-vuit anys d'edat, que ja havíem conegut en l'apartat 2.2, és una mostra clara de com la ruptura de la transmissió intergeneracional de l'alguerès no és una prerrogativa de les famílies lingüísticament mixtes. Ella i el seu marit parlen alguerès entre ells, però van decidir, a començament dels anys seixanta i per les raons que se'ns donen en el fragment 12, de parlar en italià amb els fills, tot i no haver-ne adquirit plena- ment les competències.

FRAGMENT 12

ENTR.: Lei con suo marito cosa parla?

CS.27.08.2010: *L'algherese!*

ENTR.: Solo algherese?

CS.27.08.2010: *Sì!*

ENTR.: E con sua madre e suo padre cosa parlava?

CS.27.08.2010: *L'algherese!*

ENTR.: E con i figli cosa parla?

CS.27.08.2010: *L'italiano! [...] Italiano e qualche volta già mi esce qualche parola al- gherese [...] e loro magari lo capiscono perché ormai da piccoli... penso che capis- cono anche l'algherese.*

ENTR.: Perché ha deciso di parlare in italiano con i figli?

CS.27.08.2010: Mah, non lo so... forse perché *quando andavano a scuola... per capire di più... Parlando l'algherese a casa e poi a scuola l'italiano, forse abbiamo pensato che i bambini si trovavano un po' a disagio, non imparavano bene a parlare con l'altra gente... allora li abbiamo parlati in italiano, capito?*

ENTR.: Si potrebbe immaginare un suo figlio, per esempio Antonio, che parla l'algherese come lei?

CS.27.08.2010: *Beh, non penso che andrebbe tanto bene!*

ENTR.: Perché?

CS.27.08.2010: *Praticamente ormai quasi tutti parlano l'italiano! E dunque sarebbe un ragazzo... un po' diverso...*

ENTR.: Pensa che potrebbe essere anche un ostacolo, per il lavoro per esempio, non poter parlare bene l'italiano?

CS.27.08.2010: *Sì, sì, sì... io penso di sì!*

ENTR.: Perché?

CS.27.08.2010: *Perché' è meglio che parlino l'italiano. Proprio la lingua italiana. Questo algherese è un dialetto, non è un... cosa vogliamo dire... una lingua. Ed è meglio che parlino l'italiano. Non lo so io come gliel'ho imparato. Perché siccome io sendo io una che parlava l'algherese (rialles), magari non l'ho imparato... non gliel'ho imparato bene. Questo non lo so nemmeno io, proprio di preciso. Podarsi che loro... non so come si trovano di quello che ho imparato io a loro.*

Hi ha, clarament, una percepció oposada de les dues varietats en contacte: d'una banda, l'alguerès, una varietat deficitària; de l'altra, l'italià, la llengua de la legitimació social. Aquesta interpretació ideològica de les dues llengües en contacte, que hem observat en diversos progenitors adults, és a la base de la interrupció massiva de la transmissió intergeneracional de l'alguerès als anys seixanta. En les parelles més joves, en canvi, al marge de les raons ideològiques (que també hi intervenen), dos factors principals són a la base de l'ús predominant de l'italià: les *xarxes de relació social* (que regulen les tries de llengua en les interaccions entre progenitors) i l'*habitus* (que «rutinitza» les interaccions amb els fills). Una mostra d'aquest tipus de situacions són SF.28.07.2010, una dona catalanoparlant inicial de quaranta-set anys, i MP.28.07.2010, el seu marit, de quaranta-vuit anys d'edat, també catalanoparlant inicial. Ambdós, doncs, tenen l'alguerès com a llengua inicial, però, tot i així, parlen en italià entre ells, per la «senzilla» raó que es van conèixer a través d'unes xarxes de relació amical italòfones. L'italià també és la llengua que parlen amb el fill, fruit d'uns automatismes que els han fet decantar cap a l'italià («é una cosa che é venuta spontanea»).

FRAGMENT 13

ENTR.: Voi due perché parlate in italiano?

SF.28.07.2010: *Perché ci siamo conosciuti in italiano [...]*.

MP.28.07.2010: Però ogni tanto qualche cosa in algherese già esce.

SF.28.07.2010: (*rialles*)

ENTR.: In che situazioni?

SF.28.07.2010: (*rialles*) Boh! O da ridere o *de baralla*.

MP.28.07.2010: O da ridere o *di baralla*. [...] Diciamo che l'algherese è quella lingua che ti permette di dire certe cose che altrimenti in italiano...

SF.28.07.2010: Non rendono (*rialles*).

MP.28.07.2010: ...non c'hai la traduzione in italiano di certe cose [...].

ENTR.: [...] perché avete deciso [...] [parla en italià amb el vostre fill]?

MP.28.07.2010: [...] *è una cosa che è venuta spontanea*.

Al marge, però, de les raons que han portat molts pares catalanoparlants, sobretot a partir dels anys seixanta, a transmetre la llengua dominant, el resultat d'aquesta decisió massiva és un nombre considerable, avui, d'italòfons inicials, tant de primera com de segona generació, amb uns coneixements de català (qui més qui menys) imperfectes o, fins i tot, nuls. Els informants que es presenten a continuació (fragment 14) són una mostra d'italòfons inicials de segona generació, que a penes entenen l'alguerès. CS.11.09.2011, una noia de divuit anys d'edat, i el seu cosí (FC.11.09.2010), de setze anys, ens descriuen els hàbits lingüístics tant seus com dels seus coetanis, i el quadre que se'n presenta és el d'una generació ja (quasi) completament italianitzada.

FRAGMENT 14

ENTR.: L'alguerès lo parles?

CS.11.09.2010: (*rialles*) *No, no!*

ENTR.: Ma, calqui cosa la pots dire?

CS.11.09.2010: E che cosa?! *No...*

ENTR.: E tu, invece, l'algherese lo parli?

FC.11.09.2010: *Pochissimo! Cioè non lo so parlare bene e quindi non lo parlo. Sinceramente, l'avevo anche studiato a scuola però non ricordo più, perché non... cioè ricordo tipo: 'jo me dic...' e... cioè basta, mi fermo là. Non so proprio neanche le cose basilari, purtroppo.*

ENTR.: Ma tu a casa lo senti un po' l'algherese parlare?

FC.11.09.2010: Da mia nonna sí, quindi *lo capisco certe volte, certe parole ogni tanto no*, però diciamo che quando parla nonna lo capisco...

ENTR.: Quand'eri piccola tu, qual era la lingua principale dei bambini con cui giocavi?

CS.11.09.2010: Eh no, *l'italiano!*

Hi ha, tanmateix, algueresos que, tot i no ser catalanoparlants inicials, han pogut assolir un bon nivell de català a través de, per exemple, les interaccions amb els avis, els amics o els companys de feina. Així, l'absència de l'alguerès en les interaccions pares-fills ve compensada, en alguns casos, per les xarxes de relació social catalanoparlants, més o menys pròximes i més o menys denses, en què els parlants es belluguen. Ja hem conegut LP.05.02.2009 del fragment 5, un italòfon inicial de cinquanta-sis anys totalment integrat a la realitat lingüística algueresa. És, però, el cas, també, de parlants més joves, com ara SL.20.09.2008, una informant de vint-i-set anys d'edat, italòfona inicial de família catalanoparlant amb un molt bon nivell d'alguerès oral que li ve donat per un context familiar que funciona principalment en català, sobretot els avis, amb qui parlava només en alguerès.

FRAGMENT 15

ENTR.: Ton pare i ta mare de on són?

SL.20.09.2008: La mama i el babu són de l'Alguer.

ENTR.: I ton pare i ta mare com parlen?

SL.20.09.2008: *En casa, amb a mosaltros, en italià, amb a los germans i amb a la gent de fora en alguerès.*

ENTR.: I fra ellos?

SL.20.09.2008: *En alguerès.*

ENTR.: Sempre en alguerès?

SL.20.09.2008: Sí.

ENTR.: I l'alguerès a on l'has emparat?

SL.20.09.2008: *Del iaio. Mon iaio m'ha sempre parlat en alguerès.*

ENTR.: I tu hi parlaves en alguerès...?

SL.20.09.2008: Sí.

La informant del fragment anterior és un exemple paradigmàtic (si bé poc comú) de com el manteniment d'una varietat lingüística (en l'àmbit individual), en un context substitutori, no està necessàriament, ni directament, relacionat a la transmissió intergeneracional. La complexitat de les societats bilingües pot implicar la presència de «portes» per les quals la varietat minoritària tendeix a escapar-se de la comunitat (*i. e.*, la transmissió intergeneracional), però també d'esclotxes (molt sovint imperceptibles) per les quals torna a entrar-hi (per exemple, la interacció amb els avis). Són mecanismes de supervivència espontanis que, paradoxalment, podrien garantir el manteniment lingüístic sense transmissió intergeneracional. En principi, no hi ha raons per pensar que en una societat bilingüe no puguin prendre cos i consolidar-se unes pautes de comportament estables en virtut de les quals entre pares i fills es parla la llengua dominant mentre que entre avis i néts, la llengua minoritària.

Tanmateix, la realitat és molt sovint diferent i els informants com ara SL.20.09.2008 són tan sols una mostra de casos molt esporàdics de parlants que arriben a assolir les competències dels nadius sense haver rebut la llengua directament a través dels pares. Així, entre la tipologia de parlant, que anomenarem *semiinicial* (vegeu la taula 1), com ara SL.20.09.2008, amb un nivell d'alguerès oral (quasi) nadiu, i els informants del fragment 14 (CS.11.09.2011 i FC.11.09.2010), bilingües passius (gairebé monolingües), hi ha un continuïum on es despleguen diverses tipologies de *semiparlants* (taula 1). Els informants que es presenten a continuació en són dos exemples diferents: una (EC.03.03.2009), de vint anys, italòfona inicial, però de família catalanoparlant de diverses generacions, tot i tenir la capacitat d'articular frases senzilles en alguerès, presenta algunes deficiències estructurals, sobretot de lèxic, i poca desimboltura comunicativa; una altra (LC.21.10.2008), de vint-i-quatre anys d'edat, italòfona inicial, filla de progenitors lingüísticament mixtos, presenta dificultats considerables fins i tot a l'hora d'articular frases senzilles.

FRAGMENT 16

ENTR.: Ton pare i ta mare de on són?

EC.03.03.2009: Lo babu és alguerès; mon iaio i ma iaia algueresos totus dos i de la part de la mama lo mateix: ma iaia algueresa i mon iaio alguerès.

ENTR.: Descriu-me la família.

EC.03.03.2009: Al·lora, tenc dos germans: un germà més gran de mi [...] una germana [...] té *vint-un an*; la mama te cinc germans eehh... tots casats amb a fills: sem vuit *nebolts*, de la part de la mama; de la part del babu són ... eren vuit fills, dos són morts, tenc vint-i-set cosins de la part del babu [...] sem tots *jova* [...].

ENTR.: Ton pare i ta mare cosa parlen fra ellos?

EC.03.03.2009: Fra ellos parlen en alguerès. Amb a mosaltros... dipén, quan són encatzats (*rialles*) mos parlen en alguerès... en italià quindi.

ENTR.: I ta mare a ma tos iaios cosa parla?

EC.03.03.2009: Alguerès.

ENTR.: I ton pare?

EC.03.03.2009: Alguerès.

ENTR.: Qui hobbies tens?

EC.03.03.2009: Jo, vaig a la *univelsitat qui* me pren la major part *del temp qui tenc*. Vaig *agli scout*. I vaig en giro... en girel·la (*rialles*)... vaig en girel·la... *nonna dice così*.

ENTR.: Cosa te'n recordes de quan anaves a escola?

EC.03.03.2009: Al·lora, diem que quan anava a escola jo, a... *alle elementari*... come si dice? Non mi ricordo. Non lo so... vabbe', alle elementari [...] teniva tres mestres i basta [...] a casa no teníem de fer los compitos. I lego, quan tornava en casa, me record, lo babu *aveva* apena comprat la campanya, quindi cada dia, cada dia teníem

d'anar en aqueixa campanya... i a mi *dopo* un poc no hi voliva més anar per cosa no m'agradava [...].

ENTR.: Amb a qui jugaves?

EC.03.03.2009: *Con* qui jugava? Eh amb a los *cosinet* que eren en allí [...] i lego si dabaixaven *giú* on habit ara *que eren calqui amic jucavem lo stes...*

FRAGMENT 17

LC.26.02.2009: M'aquidr LC.26.02.2009 tenc... ehmm... *vent-i-quatr* anys... eehh... eehhmmm... *viv* ([*viv*] i no [*vif*]) a l'Alguer... eehhmmm... me só laureada de poc eeehhh... ara *estica* treballant en la televisió de l'Alguer.

ENTR.: I cosa fas a la televisió de l'Alguer?

LC.26.02.2009: Eehh... faç... mmm... *montaggi, video e regia*... col·labor... *collaboro*.

ENTR.: Parla-me de la família tua...

LC.26.02.2009: Ok. En família sem cinc *persones*: eehhh... mon pare, ma mare... mmm... *ma germana e mio fratello*. Mon pare és en *pinsio* [pinsió], ma mare és casalinga... eehhh... *ma germana* estudia a la universitat eehh... *mio fratello studia*, lavora... treballa en aereonàutica.

ENTR.: Cosa parlen fra ellos, ton pare i ta mare?

LC.26.02.2009: Fra ellos parlen *italian*... eehhmm... ma mare *con* les... eehhh... *con*, *con* mes txies parla en alguerès. Jo lo comprenc, ma en família *non lo parl*, *non lo parlem neanc con los cosinus*, no... mmmm... *soltanto* ma mare eehhh... *con* les... *jasmanes* e la mare.

ENTR.: I tu a ma ta iaia cosa parles?

LC.26.02.2009: *Italian*, en casa *palemo italian*.

ENTR.: I lo pare i la mare de ton pare són vius?

LC.26.02.2009: No... eehhmmm... ma iaia de la part de ma mare és *viura*... eehhmm... de la part de mon pare és morta. Ma *tras* ellos parlen *italian*.

ENTR.: Parla-me de quan anaves a escola...

LC.26.02.2009: Quan era a l'escola me record que les mestres eren... eehhmmm... *non lo so...* no me record massa de *la elementars...*

ENTR.: A part l'alguerès i l'italià quales altres llengües coneixes?

LC.26.02.2009: Coneix l'*inglés* [inglés] i no [ingrés]... eehhmmm... escolàstic, eehhmmm... *lo spanyol*, un poc, *no sep parlar be*,... eehhmmm... *lo fransé*, un poc *lo stes...*

ENTR.: Has viatjat?

LC.26.02.2009: Sí, só estada... eehhmm... una... eehhmm... una... eehhmm... volta a *Barcelona* ([barsellóna] i no [baltsaróna]), ma *non ne parlat* alguerès... non... non... *non riuscivo*.

ENTR.: Però tu los compreneves a ellos?

LC.26.02.2009: Eehmm... un poc, per cosa parlaven... eehhmm... de pressa... *veloce*.

ENTR.: Parla-me dels jocs que feves quan eres petita...

LC.26.02.2009: Ehhmmmm... *quand* era petit... eehhmmmm... eravam... erem *tants* minyons... eehhmmmm... *non lo so...*

Al marge de les pauses, de les hesitacions i de les incerteses, que són indicadors clars de la poca familiaritat que la informant del fragment 17 té amb l'alguerès, hi ha diversos aspectes estructurals que allunyen la parla de LC.26.02.2009 de la d'un parlant inicial adult. Alguns són de caràcter lèxic, com ara no saber o no recordar mots algueresos bàsics (per exemple, «fratello» per «germà»; «collaboro» per «col·laboreig»); d'altres són de caràcter morfofonològic, com ara «vent-i-quatr» en comptes de «vint-i-quatre», [maʒalmána] en comptes de [mandʒalmána] (el possessiu àton femení singular «ma», darrere de la paraula *germana*, afegeix un so nasal sonor [n]), i «lo spanyol» per «l'espanyol»; d'altres són de tipus morfològic (per exemple, «tants» per «tantes»; «la elementars» per «les elementares»; «italian» per «italià»), i molts de caire fonètic, com ara la tendència a fricatitzar els sons alveolars africats (per exemple, [pinsió] per [pintsió]; [palsona] per [paltsóna]; [barsellóna] i no [baltsaróna]).¹⁴

3. TIPOLOGIES DE PARLANTS

La descripció, si bé concisa, del procés de bilingüització ha portat a la llum la complexitat (en termes de conductes i competències lingüístiques diverses) que caracteritza la realitat sociolingüística algueresa. A partir d'aquí, intentarem definir les diverses tipologies de parlants que han anat sorgint i que resumirem, ara, de manera esquemàtica. Cinc grups principals conformen la comunitat algueresa, si bé cal situar els perfils dels parlants dins d'un continuïum més que no pas veure'ls com a blocs discrets. L'eix principal al llarg del qual se situen les diverses tipologies és l'edat: com més grans d'edat són els parlants, més alta la competència en alguerès, i viceversa. Tanmateix, cal deixar ben clar que l'edat és un paràmetre de referència tan sols indicatiu, perquè hi poden haver parlants joves inicials així com adults monolingües, si bé el cert és que la competència en català tendeix a decréixer a mesura que baixa l'edat dels parlants.

4. LES TRIES DE LLENGÜES EN ÀMBIT FAMILIAR: FACTORS I MECANISMES

Perquè un progenitor transmeti l'alguerès als fills cal que, ras i curt, en tingui unes bones competències: cal que sigui, això és, bilingüe inicial o semiinicial. Tanmateix, la competència lingüística és una condició necessària però no suficient, i perquè hi hagi transmissió intergeneracional de la llengua recessiva cal que es donin altres condicions: que el progenitor estigui *motivats* a parlar alguerès amb

14. En el cas de *persona*, a més, s'ha notat la tendència a anterioritzar i a tancar el punt d'articulació de les [a], sobretot la posttònica.

els fills i, en mesura menor, que el català sigui la *llengua* d'interacció de la *parella*. Les *xarxes socials* de relació catalanoparlants, d'altra banda, tenen un rol crucial en els mecanismes de manteniment de l'alguerès perquè, segons el tipus d'estructura (això és, més o menys compacta), poden bé inhibir bé encoratjar l'ús del català fora de la llar. També hem parlat de l'*habitus*, en tant que mecanisme sociopsicològic que regula els comportaments lingüístics; no el considerem, tanmateix, com a factor determinant en les interaccions pares-fills, perquè és supeditat a les motivacions: la inèrcia de les conductes es trenca en el moment en què apareixen motivacions fortes en virtut de les quals el comportament, d'automàtic o subconscient, passa a ser racional o conscient.

TAULA 1
Tipologies de parlants

<i>Tipologies de parlants</i>		<i>Descripció</i>	<i>Edat</i>
Bilingües inicials	Cat/(It)	Es tracta d'aquells parlants que han après l'alguerès a casa i que freqüenten majorment xarxes de relació quasi exclusivament catalanoparlants (família, feina, esbarjo, etc.). L'italià l'utilitzen, principalment, per comunicar-se amb italòfons fora de les xarxes de relació més pròximes i tenen unes competències en alguerès clarament superiors a les competències en italià.	60+
	Cat/It	Tanmateix, a mesura que decreix l'edat, per la pressió de l'escola, pels mitjans de comunicació i, principalment, per la freqüentació de xarxes socials de relació (extrafamiliars) italòfones, aquests parlants poden arribar a adquirir uns nivells de competències equilibrats en les dues llengües o, fins i tot, a dominar l'italià més que el català. Per aquesta raó, la frontera entre els bilingües inicials (joves) i els semiinicials a vegades es fa de mal definir.	
	(Cat)/It	Els «semiinicials» són, <i>grosso modo</i> , aquells parlants que Nancy Dorian anomena <i>younger fluent speakers</i> , i que es caracteritzen per distanciar-se de la norma «tradicional» tot	

TAULA 1 (continuació)
Tipologies de parlants

Tipologies de parlants	Descripció	Edat
	i demostrar fluïdesa comunicativa. Les diferències entre la manera de parlar d'aquests i la manera de parlar dels bilingües inicials són diverses, però a la vegada molt subtils; allò que majorment redueix distàncies entre les dues tipologies de parlants és, sobretot, el fet de compartir (amb freqüències d'ús diverses) les normes «transgressores» (Dorian, 1981, p. 116). La informant del fragment 14 (SL.20.09.2008), per exemple, en el sintagma «amb a los germans», no velaritzza el so lateral /l/ del mot «los» rere «a», vocal paragògica —o relicte de català arcaic «ame» /áma/. Així, «amb a los germans», peraSL.20.09.2008,veaser[amáluzdzalmánts], mentre que per a un parlant inicial adult la realització fonètica més normal vindria a ser [amáwuzdzalmánts]; tanmateix, s'ha observat la mateixa transgressió, si bé amb menys freqüència, entre els parlants inicials.	
Bilingües semiparlants	[Cat]/It	Es tracta de parlants bilingües que tenen clarament l'italià com a llengua predominant. Tanmateix, part de l'entorn familiar i extrafamiliar funciona (per alguns més, per altres menys) en alguerès, i això comporta una adquisició passiva de les competències orals i la possibilitat d'usar, si bé de manera (molt) esporàdica i poc espontània, el català. Poden emetre frases (senzilles) en alguerès, però tenen dificultat a mantenir una conversa exclusivament en català amb un parlant inicial adult. Els nivells de competències varien de parlant a parlant, d'acord amb el grau d'exposició al català de cada individu, i les diverses tipologies de semiparlants es distribueixen al llarg d'un contínuum.

TAULA 1 (*continuació*)
Tipologies de parlants

<i>Tipologies de parlants</i>		<i>Descripció</i>	<i>Edat</i>
Bilingües passius	{Cat}/It	Els bilingües passius representen, probablement, el grup tipològic numèricament més consistent. Es tracta, senzillament, de parlants que entenen (alguns més que d'altres) l'alguerès i que, però, no el parlen.	20–
Monolingües	It	Són aquells parlants que, de les llengües en contacte, només en coneixen una (l'italià, en el nostre cas). Són, sobretot, algheresos molt joves de famílies italòfones (no alghereses) que no tenen cap (o molt poc) contacte amb el català perquè les xarxes de relació que freqüenten són (quasi) exclusivament italòfones.	

4.1. *Les motivacions*

Les *motivacions*, ens diu Lambert, són un factor crucial a l'hora de triar la llengua d'interacció amb els fills, perquè projecten el progenitor cap a la realització d'esperances, de somnis i d'ambicions (per als fills). Quan un progenitor catalano-parlant decideix de parlar en italià amb els fills, ho fa pensant, per exemple, en els avantatges que en podrien derivar en termes d'èxit (penseu en la informant del fragment 12, que creu que no conèixer bé l'italià podria representar un obstacle social). O, dit d'una altra manera, els parlants adoptaran unes determinades pautes de comportament (lingüístic) més que no pas unes altres per tal d'aconseguir uns objectius específics, com ara adquirir cert prestigi social. Comptat i debatut, les motivacions són el resultat d'elaboracions mentals, en virtut de les quals els parlants s'activen per aconseguir uns objectius determinats, per realitzar uns desitjos, per satisfer unes necessitats, o per complir uns propòsits (Lambert, 2008, p. 21).

Així, donats uns progenitors bilingües inicials (Cat/(It)), com ara la informant del fragment 12, només es podrà donar transmissió intergeneracional si existeix un cert grau de motivació favorable a l'alguerès. Si no, la tria caurà automàticament del costat de l'italià (bé per la inèrcia de l'*habitus*, bé per la força de les motivacions instrumentals). En la taula 2 es presenta, de manera molt esquemàtica, la combinació de la competència activa en algherès (representada amb un signe positiu) amb les motivacions (representades bé amb el signe positiu, si són favorables a l'alguerès, bé amb el signe negatiu, si no ho són). Com es pot obser-

var, la presència o l'absència de les motivacions donarà resultats diferents: transmissió del català (+), en un cas, i transmissió de l'italià (–), en un altre. Ras i curt, doncs, la competència és indispensable perquè es pugui donar transmissió intergeneracional de l'alguerès, però les motivacions tenen un rol decisiu.

TAULA 2
La transmissió intergeneracional d'acord amb competències i motivacions

	<i>Situació A</i>	<i>Situació B</i>
Competència	+	+
Motivacions	+	–
Transmissió alguerès	+	–

Les motivacions poden ser de diferents tipus, si bé, generalment, se solen definir en termes binaris. Així, a l'arrel de la decisió de parlar un determinat idioma amb els fills hi pot haver motius de caire tant *sentimental* —la solidaritat de grup, per exemple— com *pragmàtic* —unes recompenses materials i professionals associades a la utilitat instrumental de la llengua. És a dir, d'una banda, els parlants podrien decantar-se cap a l'ús d'una varietat lingüística per les seves implicacions emocionals (perquè és la llengua del grup amb què el parlant se sent majorment identificat), mentre que, de l'altra, podrien ser atrets per les conseqüències pràctiques que tal elecció comporta (vegeu, per exemple, Lambert, 2008, p. 25-27; Sirén, 1991, p. 35). Una tria lingüística condicionada per motius sentimentals no exclou la presència, a la vegada, dels motius instrumentals que encoratgen l'ús de l'altra varietat. Quan és així, els parlants es troben involucrats en una situació conflictiva, en què el desig d'expressar solidaritat de grup es veu desafiat per la necessitat d'adquirir més poder social, i viceversa (vegeu Chessa i Simon dins d'aquest mateix volum).

La presència en un mateix parlant de dues forces motivadores diferents i la incertesa que en pot derivar a l'hora de triar el codi d'interacció amb els fills ens obliga a reconsiderar la transmissió intergeneracional en funció de les motivacions, i la taula 2 amb què l'hem representada. En la taula 3, que es presenta a continuació, hem representat la presència de dues forces motivadores diverses amb una combinació de símbols tant positius com negatius. El símbol positiu indica l'existència de motivacions (tant sentimentals com instrumentals) relatives a l'ús de l'alguerès; el símbol negatiu, en canvi, n'indica l'absència (o, cosa que ve a ser el mateix, la presència de motivacions favorables a l'italià). Allà on apareixen tres

símbols positius (situació A) vol dir que hi són presents tant motivacions instrumentals com sentimentals i la transmissió lingüística és clarament a favor de l'alguerès (+ + +).¹⁵ Allà on apareixen tres símbols negatius (situació D), en canvi, significa que no es dóna cap tipus de motivació a favor de l'ús de l'alguerès i la transmissió lingüística és clarament a favor de l'italià (– – –).

D'altra banda, representem la presència asimètrica de dues forces motivadores (situacions B i C) amb dos símbols positius i un de negatiu o bé amb dos de negatius i un de positiu. Així, la situació B es caracteritza per l'existència de motivacions (sentimentals) fortes a favor de l'alguerès (+ +), però també d'instrumentals a favor de l'italià (–). La transmissió lingüística intergeneracional és aquí incerta (+/–) i el progenitor es podria decantar tant cap a l'alguerès (si, per exemple, té el suport de parents i amics) com cap a l'italià (si, per exemple, parents i amics mostren «hostilitat» a l'alguerès). En el cas de l'Alguer actual, i d'acord amb el que ens suggereixen les dades, sembla gairebé segur que els progenitors es decantin, en la majoria dels casos, cap a l'italià. La situació C no és gaire dissimil de la situació B, però amb motivacions a favor de l'alguerès més febles. En aquest cas, el resultat és la transmissió de l'italià (– – –). En casos de situacions d'equilibri de les forces en joc (això és, quan les motivacions sentimentals a favor de l'alguerès igualen la força instrumental de l'italià), l'italià predomina (vegeu Chessa i Simon dins d'aquest mateix volum).

TAULA 3

La transmissió intergeneracional d'acord amb competències i motivacions diverses

	<i>Situació A</i>	<i>Situació B</i>	<i>Situació C</i>	<i>Situació D</i>
Competència	+	+	+	+
Motivacions	+ + +	+ + –	+ – –	– – –
Transmissió alguerès	+ + +	+ / –	– – –	– – –
Tipologies de parlants	Cat/(It)	[Cat]/It	{Cat}/It	It

En conjunt, la taula 3 ens presenta una situació amb predomini clar de l'italià en les interaccions entre pares i fills. La realitat, però, podria canviar radicalment,

15. La situació A de la taula 3 és, tanmateix, una situació bastant hipotètica, atès que no s'han observat parlants que, bé explícitament bé implícitament, atorguin a l'alguerès valors instrumentals que objectivament (encara) no té.

si fora de la llar existissin xarxes de relació catalanoparlants denses amb un ús natural, espontani i sistemàtic de l'alguerès.

4.2. *Les xarxes socials*

Les xarxes socials són teixits de connexions interpersonals (ja siguin formals o informals), a través de les quals els individus estableixen vincles de relació bé simples bé múltiples. Si les relacions entre dos individus es donen en diversos àmbits (per exemple, parentiu, veïnat i feina), els vincles seran múltiples. Si, al contrari, hi ha vinculació de només una mena (només feina, per exemple), el lligam serà simple. D'altra banda, si cada individu coneix i té l'oportunitat d'interactuar amb més d'una persona amb freqüència, la xarxa de relació es diu que és *densa* (vegeu, per exemple, Mesthrie *et al.*, 2000, p. 123-124; Milroy, 1980, p. 20-52).

Tant la densitat com la multiplicitat són factors molt importants amb vista al manteniment lingüístic. Senzillament, com més, i més intenses, seran les connexions interpersonals amb catalanoparlants, majors seran les oportunitats d'adquirir familiaritat amb la llengua, majors seran les ocasions per usar-la i, al cap i a la fi, majors les probabilitats que aquella llengua es continuï parlant (al marge del fet que es transmeti de pares a fills). És evident que com més seran els contactes dins de les xarxes catalanoparlants i com més freqüents les interaccions, majors seran les oportunitats que el parlant italòfon tindrà d'aprendre l'alguerès, d'adquirir unes competències nadiues i, en última anàlisi, d'usar-lo (amb els seus fills).

Així, suposant l'existència d'unes xarxes de relació favorables al català, és molt probable que es doni un augment general de les competències i la modificació consegüent de les tipologies de parlants originàries, tal com ens indica la taula 4.

Amb dades més ajustades a la realitat algueresa, i amb l'afegiment d'un altre factor (*la llengua d'interacció amb la parella*), en l'apartat que ve a continuació intentarem construir el model de vitalitat de l'alguerès i esbrinar si s'ha superat el llindar de manteniment.

5. EL LLINDAR DE MANTENIMENT I LA VITALITAT DE L'ALGUERÈS

El *llindar de manteniment* pot ser definit com el límit entre la continuïtat lingüística i el descens cap a l'extinció. És, en altres mots, l'existència d'uns requisits mínims que assegurin (o, millor dit, que podrien assegurar) el manteniment de la llengua minoritària, si més no a la generació següent. Representa, en tot cas, una base sociolingüística encara sòlida sobre la qual el planificador pot construir (sense haver de recórrer a estratègies normalitzadores radicals) un procés de revitalització lingüística amb bones probabilitats d'èxit. Quant als re-

quisits mínims, aquests canvien de context a context. En tot cas, però, són una sèrie de factors que, segons com arribin a combinar-se entre si, podrien produir resultats diferents, en termes de transmissió lingüística i tipologies de parlants. En el nostre cas concret, perquè hi hagi transmissió intergeneracional i continuïtat de l'alguerès, caldrà que hi hagi una *massa crítica* de progenitors catalanoparlants inicials o semiinicials; que la llengua d'interacció de la parella sigui l'alguerès, i que les motivacions sentimentals relatives a l'alguerès siguin ben marcades. A més, també caldrà que les xarxes socials de relació extrafamiliars siguin, en conjunt, favorables a l'ús de l'alguerès.

TAULA 4
Transmissió lingüística i tipologies de parlants d'acord amb competències, motivacions i xarxes socials

	<i>Situació A</i>	<i>Situació B</i>	<i>Situació C</i>	<i>Situació D</i>
Competència	+	+	+	+
Motivacions	+++	++-	+--	---
Transmissió alguerès	+++	+/-	---	---
Tipologies de parlants	Cat/(It)	[Cat]/It	{Cat}/It	It
Xarxes socials	++-			
	↓	↓	↓	↓
Tipologies de parlants	Cat/(It)	(Cat)/It	[Cat]/It	{Cat}/It

El llinar de manteniment consisteix, en última anàlisi, en la presència d'unes circumstàncies favorables al manteniment lingüístic i es pot expressar de la manera següent: *donada la situació sociolingüística global x, perquè es doni manteniment lingüístic cal que hi hagi almenys un x per cent de catalanoparlants inicials i que els valors dels factors a, b, i c siguin N1, N2, N3*. Així, si considerem una situació hipotètica, com la que es presenta en la taula 5, el futur de la llengua dependrà, sobretot, de la consistència quantitativa dels catalanoparlants inicials (un 80 %, en total, en la situació hipotètica proposada), de com es reparteixen, per faixes d'edat, entre les diverses microsituacions i, sobretot, dels valors dels altres factors involucrats (llengua d'interacció amb la parella, motivacions i xarxes socials).

La taula 5 reproduïx un context sociolingüístic hipotètic on són representades totes les potencials microsituacions. La realitat que es desprèn és la d'una situació

TAULA 5
*Transmissió lingüística i tipologies de parlants d'acord amb diversos factors;
situació hipotètica*

	<i>Situació A</i>	<i>Situació B</i>	<i>Situació C</i>	<i>Situació D</i>	<i>Situació E</i>	<i>Situació F</i>	<i>Situació G</i>	<i>Situació H</i>
%	12,5 %	12,5 %	12,5 %	12,5 %	12,5 %	12,5 %	12,5 %	12,5 %
Competència	+	+	+	+	+	+	+	–
Llengua parella	+	+	–	+	–	+	–	–
Motivacions	+++	---	+++	++-	++-	+-	+-	---
Transmissió alguerès	+++	---	++-	++-	+-	+-	---	---
Xarxes socials	++-							
	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
Tipologies de parlants	Cat/ (It)	{Cat}/It	Cat/It - [Cat]/ It	Cat/It - (Cat)/ It	Cat/It - [Cat]/ It	(Cat)/It - [Cat]/ It	{Cat}/It	It

sociolingüística globalment favorable a l'italià, però amb una presència sòlida de català. Si bé hi ha un 12,5 % de pares que generen monolingües en italià (situació H), també és veritat que hi ha un percentatge considerable de progenitors que generen catalanoparlants inicials (situació A i, en part, situacions C, D i E). Entremig, tota una sèrie de competències al llarg d'un contínuum que va dels bilingües passius (situacions B i G) als semiinicials (situació F). Ara bé, el que no resulta de la taula 5 és la distribució dels parlants per faixes d'edat en les diverses situacions. L'edat dels parlants és un factor crucial i el grau de vitalitat d'una llengua es calcula en funció de la major o menor presència de parlants joves en les diverses microsituacions. Així, una presència mínima de catalanoparlants per sota dels quaranta anys d'edat en les situacions A, C, D i E canviaria radicalment el grau de vitalitat de l'alguerès en termes clarament negatius. En termes generals: com més alt el nombre de joves en la situació A (i semblants), més alt serà el grau de vitalitat, i viceversa.

Suposem, per tant, que en la taula 5 hi siguin representats, només, els progenitors (potencials) joves de quaranta anys o menys. És evident que la realitat sociolingüística que en resulta tindria totes les característiques d'una situació globalment «sana», si bé amb senyals clars de substitució. A grans trets, el que podria passar, a partir de la situació representada en la taula, és, doncs, el següent:

1. Que es doni un percentatge molt alt de matrimonis lingüísticament mixtos entre la generació successiva. Que a la vegada es mantinguin unes xarxes socials favorables a l'alguerès i que entre els catalanoparlants inicials es mantinguin unes motivacions altes quant a la transmissió del català. Això comportaria el manteniment d'unes competències globalment acceptables en català, la integració lingüística, en alguns casos, dels italòfons inicials, un bon percentatge de transmissió intergeneracional del català entre les parelles lingüísticament heterogènies i, al cap i a la fi, el manteniment o, fins i tot, un increment, de bilingües inicials.

2. Que es doni un percentatge molt baix de matrimonis mixtos i que el grup de catalanoparlants inicials mantingui un cert grau de cohesió i segregació socials. Que a la vegada es mantinguin unes motivacions favorables al català entre la població catalanoparlant i que les xarxes socials continuïn afavorint l'ús del català. En aquest cas, la situació restaria substancialment invariada i es podria comparar (si bé amb proporcions diferents) amb la situació de l'Alguer de la segona meitat del segle passat, caracteritzada per l'existència de dues realitats urbanes diferents. Una situació que podríem definir com de sociolingüísticament autosuficient en relació amb la continuïtat del català.

3. Que, al marge que hi hagi o no matrimonis lingüísticament mixtos, les motivacions sentimentals en relació amb el català s'afebleixen, tot i que les xarxes socials catalanoparlants mantenen la seva consistència. El català és desplaçat dins la llar, però no tant fora de la llar. Tot i un decrement de bilingües inicials, la massa crítica de catalanoparlants s'aniria reduint molt gradualment permetent, així, la continuïtat de l'alguerès al llarg de diverses generacions.

4. Que s'afebleixin tant les motivacions favorables al català com les xarxes socials catalanoparlants. El català deixa de parlar-se tant a la llar com fora de la llar i les generacions successives es troben en una situació sociolingüística precària. La massa crítica de bilingües inicials podria reduir-se dràsticament de manera sobtada, deixant poc marge a la continuïtat lingüística.

En conjunt, per tant, la realitat representada en la taula 5 és substancialment una situació sociolingüística de manteniment, però no immune a l'extinció, dependent de com evolucioni el context social. Perquè la llengua minoritària passi a trobar-se en perill d'extinció (punt 4), cal que es donin trastorns socials importants, com els que, per exemple, es van donar a l'Alguer dels anys seixanta i que

hem comentat anteriorment: fonamentalment, la diàspora dels catalanoparlants i la dissolució de les xarxes socials catalanoparlants, una immigració massiva italòfona, l'aparició d'unes ideologies i uns *habitus* favorables a l'italià. Això comportaria una reducció més o menys dràstica i més o menys ràpida de la transmissió intergeneracional, i un increment de monolingües italòfons, de bilingües passius i de semiparlants.

El manteniment de l'alguerès, per tant, dependria del fet que es donin certes condicions fonamentals. D'entrada, que hi hagi massa crítica de catalanoparlants inicials joves que garanteixi, encara, la formació de matrimonis lingüísticament homogenis i, al cap i a la fi, la presència d'un gruix consistent de pares amb la possibilitat de parlar l'alguerès als fills de manera espontània; que els catalanoparlants inicials continuïn tenint unes motivacions sentimentals fortes, i que les xarxes socials siguin encara favorables a l'ús de l'alguerès. L'existència d'aquestes condicions garantiria la possibilitat d'integració lingüística dels italòfons inicials, la formació de parelles catalanoparlants i el reforçament del català a través de les relacions d'amistat, feina i parentiu en aquells casos en què l'alguerès no s'ha après a casa.

Per tant, el llindar de manteniment de l'alguerès cal considerar-lo en relació amb l'existència de les condicions següents: 1. Que hi hagi una massa crítica de bilingües inicials joves que no podrà ser inferior a un 20 % del total dels parlants. 2. Que almenys un 5 % dels bilingües inicials o semiinicials compleixin les condicions de la situació A de la taula 5. 3. Que les xarxes socials de relació extrafamiliars siguin globalment favorables a l'alguerès. Si es donessin aquestes condicions, l'alguerès es podria seguir parlant per una altra generació encara i la situació, en conjunt, representaria una base sòlida sobre la qual construir un procés de normalització amb bones probabilitats d'èxit.

Per comprovar el que acabem d'afirmar, això és, per esbrinar si l'alguerès és o no és en perill d'extinció, passem, ara, a analitzar la situació amb dades que s'ajustin més a la realitat. El context és substancialment el mateix que el que hem presentat en la taula 5, però amb uns percentatges diferents. A partir de les dades sociolingüístiques de les quals disposem per ara, fixarem el percentatge total de les microsituacions on apareixen els bilingües inicials i els semiinicials de quaranta anys o menys en un 30 % i el distribuïrem tal com es mostra en la taula 6 que hi ha a continuació. Els percentatges (encara bastant aproximatius) són el fruit de la interpretació de Chessa (2003 i 2007) i de les dades etnogràfiques que qui escriu ha anat recollint en els últims cinc anys. És evident que un model més acurat només es podrà elaborar sobre la base d'estudis detallats que ens proporcionin dades més específiques relatives a les microsituacions i, sobretot, als percentatges de cada una d'elles.

TAULA 6
*Transmissió lingüística i tipologies de parlants d'acord amb diversos factors;
 dades més ajustades a la realitat*

	Situació A	Situació B	Situació C	Situació D	Situació E	Situació F	Situació G	Situació H
%	0 %	2 %	1 %	1 %	8 %	3 %	15 %	70 %
Competència	+	+	+	+	+	+	+	—
Llengua parella	+	+	—	+	—	+	—	—
Motivacions	+++	---	+++	++-	++-	+--	+--	---
Transmissió alguerès	+++	---	++-	++-	+--	+--	---	---
Xarxes socials	+--							
	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓	↓
Tipologies de parlants	---	{Cat}/It	Cat/It - [Cat]/ It	Cat/It - [Cat]/ It	[Cat]/It	(Cat)/It - [Cat]/ It	{Cat}/It	It

Tot i l'enfocament encara aproximatiu del model, la distribució dels percentatges reflecteix de manera bastant realista la situació sociolingüística de l'Alguer actual, tal com es desprèn de les dades, tant quantitatives com qualitatives, de les quals disposem ara com ara. La situació és, globalment i claríssimament, favorable a l'italià: en primer lloc, no hi ha parlants en la situació A; en segon lloc, no hi ha motivacions poderoses que trenquin la inèrcia de l'*habitus* favorable a l'italià i afavoreixin una major transmissió intergeneracional de l'alguerès, i, finalment, no existeixen unes xarxes socials catalanoparlants compactes que permetin la reintegració lingüística dels italòfons inicials.

La situació sociolingüística actual indica que l'alguerès ha superat clarament el llinar de manteniment tal com l'hem definit més amunt, i la desaparició del català sembla que és imminent. La realitat de l'Alguer recorda (si bé amb matisos i diferències) altres contextos caracteritzats per processos d'extinció lingüística, com ara el gaèlic d'una part de la costa oriental d'Escòcia (East Sutherland). Nancy Dorian, que va dedicar gran part de la seva activitat acadèmica a l'estudi d'aquesta varietat d'escocès, va estimar, a començament de la dècada dels vuitanta del segle passat, que desapareixeria a començament del segle XXI, quan (d'acord amb l'espe-

rança de vida mitjana) fins i tot els semiparlants més joves haurien desaparegut de l'escenari (1981, p. 94). D'acord amb la taula 6, l'alguerès, d'aquí a seixanta anys, això és, quan els últims molt pocs bilingües inicials ja no hi seran, haurà desaparegut.

6. CONCLUSIONS

Al llarg de l'article s'han evidenciat dues qüestions principals: d'una banda, que el bilingüisme a l'Alguer és clarament inestable i, per tant, transitori, manifestació d'un procés de substitució lingüística; d'altra banda, en canvi, hem pogut comprovar que el procés de substitució ha aconseguit un nivell crític i l'alguerès es troba ara en clar perill d'extinció. Tot i tenir indicis que ens informen de la interrupció de la transmissió intergeneracional ja a finals del segle XIX, el procés de substitució té el seu punt àlgid (Dorian, 1981, p. 51) a partir dels anys seixanta, quan uns canvis socioeconòmics bastant radicals modificaran dràsticament el panorama sociolingüístic. El resultat d'aquest trastorn social es manifesta, principalment, amb l'aparició d'ideologies lingüístiques denigradores envers el català, mentre l'italià va adquirint plena legitimitat.

Les noves elaboracions ideològiques de la realitat tindran unes repercussions molt importants en el comportament lingüístic, en primer lloc, perquè trencaran un *habitus* que havia garantit la transmissió intergeneracional de l'alguerès de manera «natural» durant segles. Com a contrapartida, aniran prenent cos uns nous esquemes de comportament apropiat favorables a l'italià que s'aplicaran de manera automàtica, tret d'aquells casos (molt rars) en què apareixen motivacions sentimentals poderoses a favor de l'alguerès. A la vegada, aniran creixent les parelles lingüísticament heterogènies amb ús prevalent de la llengua compartida —l'italià— i s'afebliran les xarxes socials de relació extrafamiliars catalanoparlants que garantien tant la continuïtat de l'ús de l'alguerès entre la població autòctona com la integració lingüística dels forasters.

Així, hem arribat a la conclusió que els factors que regulen la transmissió intergeneracional i que podrien assegurar el manteniment de l'alguerès són: a) la *competència* lingüística dels progenitors; b) les *motivacions* dels progenitors de parlar l'alguerès; c) la *llengua d'interacció dels progenitors*, i d) les *xarxes socials* extrafamiliars. A partir de la combinació d'aquests factors, hem proposat un model de vitalitat lingüística que ens ha permès de delinear (de manera provisional) el llindar de manteniment de l'alguerès, que hem definit, de moment, en termes encara poc precisos, de la manera següent: que hi hagi una massa crítica de bilingües inicials joves que no pot ser inferior a un 20 % del total dels parlants; que almenys un 5 % dels bilingües inicials o semiinicials compleixin les condicions de la situació A de la taula 5; que les xarxes socials de relació extrafamiliars siguin globalment favorables a l'alguerès.

Finalment, hem pogut comprovar que, a partir de les dades sociolingüístiques de les quals disposem, el llindar de manteniment, tal com s'ha definit més amunt, s'ha superat a bastament i el català de l'Alguer es troba en una situació molt precària. Això vol dir que la seva extinció és imminent, atès que els pocs bilingües inicials que queden (i, sobretot, els seus fills) no disposen d'un context globalment favorable a l'ús de l'alguerès. Hem deixat ben clar, tanmateix, que el model que s'ha proposat és provisional i que, per tant, les conclusions també ho són. És evident que caldrà realitzar estudis específics amb l'objectiu d'esbrinar exactament quines microsituacions efectivament es donen i, sobretot, amb quins percentatges.

BIBLIOGRAFIA

- ARCA, Antoni; PUEYO, Miquel (1992). «La situació sociolingüística algueresa entre 1861 i 1961, i la subsegüent acceleració del procés de substitució lingüística». A: *Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana, II. Àrea 1: Plantejaments i processos de normalització lingüística*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs, p. 297-301.
- ARMANGUÉ i HERRERO, Joan (1996). *Llengua i cultura a l'Alguer durant el segle XVIII: Bartomeu Simon*. Barcelona: Curial: Abadia de Montserrat.
- BARTH, Fredrik (1969). «Introduction». A: BARTH, Fredrik (ed.). *Ethnic groups and boundaries: The social organization of culture difference*. Londres: George Allen & Unwin, p. 9-38.
- BATIBO, Herman M. (2005). *Language decline and death in Africa: Causes, consequences and challenges*. Clevedon: Multilingual Matters.
- BOIX i FUSTER, Emili (2009). *Català o castellà amb els fills?: La transmissió de la llengua en famílies bilingües a Barcelona*. Barcelona: Rourich.
- BOIX i FUSTER, Emili; VILA i MORENO, F. Xavier (1998). *Sociolingüística de la llengua catalana*. Barcelona: Ariel.
- BOURDIEU, Pierre (1982). *Ce que parler veut dire: L'économie des échanges linguistiques*. París: Fayard.
- BRENZIGER, Matthias (ed.) (2007). *Language diversity endangered*. Berlín: Mouton de Gruyter.
- CARIA, Rafael (1988). *L'Alguer, llengua i societat: La minoria catalana entre passat i futur*. Reimpr. Càller: EDES, Editorial Democràtica Sarda.
- CHESSA, Enrico (2003). *La llengua interrompuda: Transmissió intergeneracional i futur del català a l'Alguer*. Alguer: Càller.
- (2007). *Enquesta sobre els usos lingüístics a l'Alguer 2004: Llengua i societat a l'Alguer en els inicis del segle XXI*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- CIUFFO, Antoni (1908). «Influències de l'italià y diferents dialectes sards en l'alguerès». A: *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana: Barcelona octubre de 1906*. Barcelona: Estampa d'En Joaquim Horta, p. 170-182.
- CRYSTAL, David (2000). *Language death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- DORIAN, Nancy C. (1981). *Language death: The life cycle of a Scottish Gaelic dialect*. Filadèlfia: University of Pennsylvania Press.
- FISHMAN, Joshua, A. (1991). *Reversing language shift: Theoretical and empirical foundations of assistance to threatened languages*. Clevedon: Multilingual Matters.

- GROSSMANN, Maria (1983). *Com es parla a l'Alguer?*. Barcelona: Barcino.
- HOLMES, Janet (2008). *An introduction to sociolinguistics*. 3a ed. Harlow: Pearson Longman.
- JANSE, Mark; TOL, Sijmen (ed.) (2003). *Language death and language maintenance: Theoretical, practical and descriptive approaches*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- KRAUSS, Michael (2007). «Classification and terminology for degrees of language endangerment». A: BRENZINGER, Matthias (ed.). *Language diversity endangered*. Berlín: Mouton de Gruyter, p. 1-8.
- LAMBERT, Brigitte E. (2008). *Family language transmission: Actors, issues, outcomes*. Oxford: Peter Lang.
- MACIONIS, John J.; PLUMMER, Ken (1998). *Sociology: A global introduction*. Londres: Prentice Hall Europe.
- MESTHRIE, Rajend [et al.] (2000). *Introducing sociolinguistics*. Edimburg: Edinburgh University Press.
- MILROY, Lesley (1980). *Language and social networks*. Oxford: Basil Blackwell.
- (2002). «Social Networks». A: CHAMBERS, J. K.; TRUDGILL, Peter; SCHILLING-ESTES, Natalie (ed.). *The handbook of language variation and change*. Oxford: Blackwell.
- MONTOYA ABAT, Brauli (2000). *Els alacantins catalanoparlants: una generació interrompuda*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- MORRISON, Kenneth (1995). *Marx, Durkheim, Weber: Formations of modern social thought*. Londres: Sage.
- PEGHIN, Giorgio; ZOAGLI, Emilio (2001). «Alghero tra “ricostruzione” e sviluppo». A: CASU, Alessandra; LINO, Aldo; SANNA, Antonello (ed.). *La città ricostruita: Le vicende urbanistiche in Sardegna nel secondo dopoguerra*. Càller: CUEC, Cooperativa Universitaria Editrice Cagliari, p. 124-131.
- ROMAINE, Suzanne (1995). *Bilingualism*. 2a ed. Oxford: Basil Blackwell.
- RUBIN, Joan (1968). *National bilingualism in Paraguay*. La Haia: Mouton.
- SIRÉN, Ulla (1991). *Minority language transmission in early childhood: Parental intention and language use*. Estocolm: Institute of International Education. Stockholm University.
- TRUDGILL, Peter (2003). *A glossary of sociolinguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- TURNER, Jonathan (1997). *The structure of sociological theory*. 6a ed. Belmont: Wadsworth.
- UNESCO (2003). «Language vitality and endangerment». Document presentat a la International Expert Meeting on UNESCO Programme Safeguarding of Endangered Languages (París, 10-12 març 2003).
- WEINREICH, Uriel (1953). *Languages in contact: Findings and problems*. Nova York: Publications of the Linguistic Circle of New York.
- WILLIAMS, Glyn (1987). «Bilingualism, class dialect, and social reproduction». *International Journal of the Sociology of Language*, núm. 66, p. 85-98.
- WINFORD, Donald (2003). *An introduction to contact linguistics*. Oxford: Blackwell.

Alguerès: «la llengua del cor». Italià: «la lingua che conta». Lleialtat lingüística i actituds políticament correctes a l'Alguer

ENRICO CHessa

Universitat Autònoma de Barcelona

SOPHIA SIMON

Universitat de Zuric

1. INTRODUCCIÓ*

La sensació que pugui tenir un catalanoparlant no alguerès en arribar per primer cop a l'Alguer és la de no sentir gaire català pel carrer. Isabel Olesti, jove escriptora i periodista catalana, en una nota apareguda al diari *Avui* del 2 d'abril de 2009 relativa a un viatge a Sardenya, per exemple, ens diu que «a l'Alguer la gent sap català però ningú el parla». Que *ningú* no parli alguerès és, evidentment, una exageració; és, tanmateix, inqüestionable que, en termes generals, la gent tendeix a parlar italià més que no pas català en les interaccions quotidianes. L'alguerès s'està convertint en mer símbol referencial d'identificació col·lectiva: els parlants declaren obertament llur fidelitat a la varietat tradicional del territori i l'orgull de formar part de la comunitat catalanoparlant, però es decanten cap a l'italià en les interaccions de cada dia, i aquesta és la llengua que majoritàriament transmeten als fills (vegeu, per exemple, Chessa, 2007).

Amb aquest article intentarem donar raó del conflicte lingüístic d'avui dia a l'Alguer, a la llum d'un comportament bastant generalitzat entre la població, en virtut del qual els parlants mostren una actitud positiva cap a l'alguerès, expressen

* Aquest article s'emmarca dins el projecte de recerca finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació i pels Fons Europeus per al Desenvolupament Regional, ref. FFI2009-14449-C02-01, i també per l'Institut d'Estudis Catalans.

forta preocupació per la seva desaparició, però a la vegada segueixen parlant majoritàriament l'italià (amb els fills) o segueixen utilitzant cada vegada més el català al·lòcton (o un alguerès molt catalanitzat), principalment en les interaccions amb catalanoparlants no algueresos.¹ Com s'explica, per exemple, que un gran nombre de progenitors expressin penediment per haver parlat en italià als fills però segueixin parlant-lo amb els néts? Per què un mateix parlant ostenta una actitud de lleialtat cap a l'alguerès però a la vegada afirma, més o menys obertament, que l'italià és la llengua de la qual els seus fills no poden prescindir? Per què un jove alguerès entrevistat per un canal de televisió local s'adreça als oients (en principi, majoritàriament algueresos) en català central?

En donar respostes a aquestes preguntes, ens cenyirem, sobretot, a com els algueresos expressen el lligam amb l'alguerès, això és, amb la seva identitat peculiar; de com explícitament manifesten el desig de mantenir la seva *unicitat* i *alteritat* i, d'altra banda, de com en realitat expressen una vinculació més sòlida amb l'italià, que segueixen parlant en les interaccions naturals i espontànies de cada dia. Així, donarem raó d'un procés de *mimesi* (a través de l'adquisició de l'italià), però també de l'ostentació d'un desig (bé real bé dissimulat) de preservar la *unicitat* lingüísticocultural de l'Alguer. Aquest conflicte entre *mimesi* i *alteritat*, com veurem, es resol a través d'una forma de *lleialtat* lingüística que hem anomenat *moral* i s'expressa a través d'*actituds políticament correctes*; també es mitiga a través de l'adquisició i/o l'ús del català al·lòcton; una estratègia «intel·ligent», això és, per no abandonar el català eliminant, però, el «fardell» de l'alguerès.

2. LES NORMES D'ÚS I LA SUBSTITUCIÓ LINGÜÍSTICA

Que no parlin l'alguerès no significa, però, que els algueresos (joves) no en tinguin coneixement (en major o menor grau), ni que no el facin servir, esporàdicament, en situacions concretes. El cert és que, tal com ens ho explica Joaquim Arenas en el fragment 1, si són sol·licitats per un catalanoparlant al·lòcton, per exemple, els (catalanoparlants) autòctons (fins i tot els més joves) responen, i aconsegueixen mantenir una conversa (bé totalment bé parcialment), en català.

Arenas posa clarament de manifest dues circumstàncies en relació amb les normes d'ús a l'Alguer. Perquè es donin converses en català, cal: 1) que, evidentment, hi hagi unes condicions favorables (és a dir, «si la circumstància ho exigeix»), i/o 2) que un interlocutor catalanoparlant al·lòcton estimuli la interacció

1. Utilitzem els termes *català al·lòcton* i *catalanoparlant al·lòcton* per referir-nos a les varietats de català parlades fora de l'Alguer i als seus parlants, respectivament.

en català. El punt 1 pressuposa l'existència d'una combinació de factors, com ara el lloc on es dona la conversa, l'edat dels parlants, llurs *competències* i la *història de les interaccions lingüístiques* entre els interlocutors (això és, la llengua que han parlat sempre entre ells). I això vol dir que l'ús de l'alguerès està vinculat a la presència d'unes condicions contextuais molt específiques sense les quals la llengua d'interacció predominant passa a ser, automàticament, l'italià.

FRAGMENT 1

Resposta de Joaquim Arenas a Isabel Olesti²

[...] Dels quaranta-tants milers d'algueresos, estimació que he pogut fer al llarg de molts anys de contacte, 18.000 saben alguerès, i la majoria l'entenen. D'aquests, 13.000 saben parlar el català de l'Alguer, però només l'usen si la circumstància ho exigeix o si l'interlocutor català persisteix, en el diàleg, en la llengua que li és pròpia. Els altres 5.000 restants són els que parlen el català de l'Alguer normalment, és a dir, a casa i al carrer [...].

Fixem-nos com, per exemple, en el fragment 2, una dona catalanoparlant d'uns setanta anys d'edat (que anomenarem *Ego*) s'adreça als seus interlocutors, en una sala d'espera d'un consultori mèdic, en italià. Probablement, hauria utilitzat l'alguerès si tots els interlocutors haguessin estat, per exemple, més grans d'edat, si els hagués conegut i, sobretot, si la llengua habitual d'interacció amb tots (o bé amb la majoria d'ells) fos el català. Com es pot observar, Interlocutor 1, que coneix *Ego*, li contesta en alguerès («iò»), però es passa a l'italià quan s'adreça a tothom («Ma c'è dottor Piras o c'è il sostituto?»).

FRAGMENT 2

A cal metge (02.09.2010)

(Situació: set persones esperen que se'ls cridi per la consulta amb el metge. Una d'aquestes és un senyor d'uns seixanta anys, que conversa, en italià, amb una noia asseguda al seu costat. Una altra és una senyora d'uns setanta anys; la resta de persones tenen entre trenta i cinquanta anys. Una senyora anciana (*EGO*) entra al consultori i, adreçant-se a tothom, pregunta, en italià, qui és l'últim.)
EGO (adreçant-se a tothom): Chi è l'ultimo?

2. *Avui* (6 abril 2009), p. 10. Vegeu, també, Arenas (2000).

INTERLOCUTOR 1: Ió.

EGO: Ah, vostè és l'última! (*S'asseu al costat d'Interlocutor 1.*)... Qui calor que està fent...

INTERLOCUTOR 1: Ha dit que canviava, el temps...!

EGO: Eh, ja és canviat, però no en aquí. M'ha telefonat mon fill, que és de les parts de Olbia [a la costa nord-est de Sardenya] i m'ha dit: «*qui sta piovento, ma!*» [...].

INTERLOCUTOR 1 (*adreçant-se a tothom*): Ma c'è dottor Piras o c'è il sostituto?

INTERLOCUTOR 2: No, dottor Piras non c'è piú, ce n'è un altro, adesso, di dottore. Dottor Piras ha lasciato...

Dues qüestions, relacionades entre elles, es desprenen del fragment 2:

1. Que, en un espai públic (la sala d'espera d'un metge de capçalera en aquest cas concret), la llengua d'ús és l'italià, si no és que altres factors (per exemple, el nombre de persones, els tipus de vincles que hi ha entre els interlocutors i llur edat) facin decantar cap a l'alguerès.

2. Que l'ús lingüístic està condicionat tant pel grau de familiaritat amb l'interlocutor (Ego i Interlocutor 1 es coneixen) com per llurs competències en alguerès (tant Ego com Interlocutor 1 són catalanoparlants).

La segona circumstància a què es refereix Arenas (això és, que un catalanoparlant al·lòcton estimuli l'ús del català), d'altra banda, suggereix clarament el rol cabdal que els catalanoparlants no algueresos tenen en fomentar l'ús (si bé esporàdic i circumstancial) del català a l'Alguer. Efectivament, tot sembla indicar que, mentre els algueresos van abandonant la llengua autòctona per a les interaccions intragrupals, l'ús del català per a les interaccions intergrupals creix (vegeu, per exemple, Chessa, 2011). El cert és que, tot i uns coneixements més o menys sòlids de català per un sector considerable de la societat algueresa, l'ús de l'alguerès és avui dia un fet ben marginal (entre les generacions més joves), relegat a contextos i interlocutors específics (trobades culturals, Internet, publicacions diverses, catalanoparlants al·lòctons, etc.), mentre que les interaccions de cada dia, sobretot les familiars, es caracteritzen per un ús predominant de l'italià, la llengua amb més legitimitat social (Chessa, 2007, 2011). Tot i així, després del declivi començat als anys cinquanta (vegeu Chessa dins d'aquest volum) amb l'abandó del català en les interaccions amb els fills a causa d'un sentiment d'autoodi molt marcat i generalitzat, els algueresos, avui, semblen (re)descobrir la importància del català i (les generacions més grans) expressen penediment per no haver-lo transmès als fills.

3. LLEIALTAT I ACTITUDS LINGÜÍSTIQUES A L'ALGUER DEL TERCER MILENNI

3.1. *Discursos contrahegemònics i ideologies múltiples*

Arran, sobretot, de la proliferació, en els últims quaranta anys, d'ideologies contrahegemòniques, al centre de les quals hi ha el respecte dels grups minoritzats (vegeu, per exemple, Edwards i Pritchard Newcombe, 2005, p. 135), ha anat prenent cos (entre un sector important de la població, sobretot en l'àmbit institucional) un patró de comportament social «políticament correcte» (vegeu l'apartat 5) que indueix a tenir conductes i/o opinions «algueristes» (i/o «catalanistes») o, en tot cas, no ofensives i respectuoses vers l'alguerès: ningú (excepte casos molt aïllats), per exemple, ostentarà mai, de manera immediata i directa, actituds negatives, o negarà la seva fidelitat a la llengua tradicional del territori. Tal com ho explica un catalanoparlant al·lòcton resident a l'Alguer en un fòrum de discussió en línia, el que molts algueresos diuen obertament (o no diuen) no correspon necessàriament amb el que realment pensen i/o fan:

FRAGMENT 3

GUS.DAN. 31.03.2006³

[...] vull fer una intervenció com alguerès d'adopció que sóc, i com a pare de dos petits algueresos [...].

Com a comunitat, penso que els pares i mares de la postguerra (50 i 60) van fer majoritàriament una tria lingüística, la de matar l'alguerès com a llengua de comunicació familiar i, per tant, llengua de transmissió als fills. Certament fou una decisió imposada/influenciada per la idea de l'estat nació italià on tots tenien que parlar obligatòriament la llengua de Dante, una decisió imposada per la ignorància de les mares que recomanaven a les mares de deixar de parlar alguerès per passar-se a l'italià. [...] la mestra de mon fill gran [...] amb tota la seva carrega d'ignorància em va demanar que per fer-li un bé al minyó tenia que parlar amb ell en italià a casa. *Molts ara no tenen el valor de dir-ho a la cara, però ho pensen i ho practiquen*, per no dir de tants i tants algueristes de cor i bona voluntat que no han estat capaços de transmetre la pròpia llengua als fills i això últim no és una crítica, és una constatació de la dura realitat de la fantàstica però jacobina Itàlia.

El cert és que, al marge de les declaracions i ostentacions de «solidaritat», l'ús real de la llengua en les interaccions de cada dia, així com la responsabilitat de salvar l'alguerès, són tasques que es tendeix a delegar «a altres»: molt sovint al

3. <<http://www.racocatala.cat/forums/fil/36941/sobre-lalguer-literatura-alguerese>>.

sistema educatiu i a les institucions públiques en general; altres vegades a les associacions culturals o, encara, a altres parlants. Els nostres informants, per exemple, no acceptarien que l'alguerès deixés de parlar-se, però no fan res, en primera persona, perquè això no succeeixi.⁴ L'aspecte més curiós és, però, que els actors institucionals i culturals als quals s'atorga la responsabilitat de la feina de recuperació lingüística també adopten actituds «políticament correctes» en virtut de les quals el que ostenten públicament i expressen obertament no correspon necessàriament al comportament que, en privat, adopten realment («molts ara no tenen el valor de dir-ho a la cara, però ho pensen i ho practiquen, per no dir de tants i tants algueristes de cor i bona voluntat que no han estat capaços de transmetre la pròpia llengua als fills», fragment 3).

Ras i curt: l'alguerès rep mostres d'estima i afecte però no és el codi lingüístic que els parlants fan servir habitualment. El resultat és, doncs, una contradicció (aparent) entre el que els algueresos (catalanoparlants) diuen de l'alguerès (per exemple, «un patrimoni que cal conservar»), el que pensen realment (per exemple, «caldria mantenir la pròpia peculiaritat lingüística, però no es pot prescindir de l'italià») i l'ús real que en fan (això és, esporàdic). Una de les manifestacions més paradigmàtiques d'aquesta contradicció és l'actitud d'aquella generació de progenitors que expressa penediment per haver deixat de parlar l'alguerès als fills (als anys cinquanta i seixanta, fonamentalment) i que, tanmateix, ara, ja avis, segueixen utilitzant l'italià amb els néts. Una mostra d'això són les declaracions d'una àvia de setanta anys d'edat (RMM.10.09.10), que reconeix l'error d'haver parlat als fills en italià sense que, però, hagi adoptat l'alguerès com a llengua d'interacció amb la neta:

FRAGMENT 4
RMM.10.09.2010

RMM.10.09.2010: Sí, s'està perdent assai [l'alguerès]. La joventut no ne parla més de alguerés [...] per co' la culpa és de los genitors que no hi emparen [...] per cosa se volen tots... parlar en italià per... no el sep... no el sep manco ió per cosa! *Com he esballat ió; ió als fills he esballat a no hi parlar-li en alguerés.* Lego, in seguito, emparaven també bé l'italià...

ENTR.: I si poguessi tornar endrera...

4. Les nostres consideracions es basen en l'anàlisi d'un total de 163 gravacions d'enquestes semi-dirigides (biografies lingüístiques i històries de vida) realitzades pels autors entre el 2002 i el 2010, a més d'un buidatge de converses en diversos fòrums de discussió en línia, interaccions de Facebook i vídeos en línia.

RMM.10.09.2010: *Parlariva alguerès directament, de la naixita! Ripit que he esballat. Me só pentida d'allò que he fet. [...] M'agradariva assai que també ma nêta parlessi l'alguerès, per co' sem perdent-la la llengua. [...] lo comprén però no hi fa al parlar-lo.*

3.1.1. Entre mimesi i alteritat

Així, mentre les ideologies dominants (o verticals) encoratgen l'ús de la llengua «nacional», alhora que condemnen (més o menys obertament i més o menys directament) l'ús de les llengües minoritàries, les ideologies contrahegemòniques (o horitzontals) divulguen la idea que els grups minoritaris també tenen drets i que, per tant, cal protegir-los. Aquestes dues maneres (aparentment) contrastants d'entendre la realitat no són, però, sempre ni necessàriament, l'expressió de sectors socials oposats. En els últims anys, la qüestió de les llengües «no nacionals» s'ha convertit (a l'Europa occidental) en tema d'interès entre la majoria de les forces socials i polítiques, i la desaparició de les llengües minoritàries, en una preocupació transversal. En el cas de l'alguerès, l'interès per la seva salvaguarda troba, a més, el suport institucional fora de l'àmbit local: la creació d'una seu de la Generalitat de Catalunya (Espai Lull) és, com veurem al llarg de l'article, l'últim exemple concret de com «els catalans» tenen un rol primari en el discurs «catalanitzador» a l'Alguer.

Tanmateix, tant el desenvolupament d'ideologies contrahegemòniques com el suport institucional que en deriva no pressuposen (de moment) un increment de l'ús de l'alguerès, sinó que això més aviat implica l'aparició del que hem anomenat *lleialtat lingüística moral* (vegeu l'apartat 5, però també Chessa, 2007, p. 134-137) o, cosa que és gairebé el mateix, d'actituds i produccions culturals *políticament correctes* (apartat 5); això és, de «disposicions d'ànim» (vegeu Biberbach, 1988), en línia amb els dictàmens del corrent ideològic contrahegemònic, sense, però, traspasar els límits que les ideologies dominants imposen: el reconeixement i, sobretot, el manteniment de l'italià com a única llengua plenament legitimada i funcional. Es tracta, tal com indica Taussig (1993, citat per House, 2002, p. 23-33), d'un compromís entre el desig d'ostentar la pròpia diversitat grupal (l'*alteritat*) i la recerca d'emancipació socioeconòmica, que passa a través de l'adquisició i del manteniment dels trets (lingüístics) del grup dominant (*mimesi*). I vol dir això que es dona certa «complicitat» entre les ideologies dominants i les contrahegemòniques, i les dues visions de la realitat conviuen perfectament dins d'una mateixa societat de manera no obertament conflictiva.

Fixem-nos, per exemple, com la mateixa informant del fragment 4 (RMM.10.09.2010) adquireix ara (fragment 5) una posició clarament favorable a l'italià, perquè entren en joc factors instrumentals en què el valor funcional i pragmàtic de les llengües en contacte esdevé fonamental de cara a la tria lingüística:

FRAGMENT 5
RMM.10.09.2010

ENTR.: Si tenguéssim de fer una classifica de diverses llengües, com per exemple l'alguerès, lo sardu, l'inglés i l'italià, com fóra aqueixa classifica?

RMM.10.09.2010: La primera, ara... beh, a saber bé l'italià, lego soprattutto l'inglese, per co' ormai se parla sól inglese i *l'última és la llengua nostra, se sap, això se sap!*

ENTR.: Per cosa és important parlar l'italià?

RMM.10.09.2010: *Per ésser compresos bé de tots; també per l'escola... per tot [...] per treball, per tot, certo! Avui es important això!*

ENTR.: I primera era important?

RMM.10.09.2010: No! *Hi havia gent analfabeta, infatti. Gent assai analfabeta.*

L'aspecte més significatiu i interessant de la realitat sociolingüística de l'Alguer del tercer mil·lenni és, per tant, la voluntat que els parlants mostren de preservar la pròpia unitat lingüística (l'*alteritat*), però a la vegada la necessitat de formar part d'un grup (lingüístic) de referència socioeconòmicament més atractiu (*mimesi*). Dit d'una altra manera, el perfil sociolingüístic de l'Alguer actual s'ha de veure com el resultat d'un conflicte entre, d'una banda, unes *motivacions sentimentals*, que empenyen cap a l'alguerès i, d'una altra, unes *motivacions instrumentals* (o pragmàtiques), que, en canvi, pressionen cap a l'ús de l'italià (en les interaccions amb els fills) o, fins i tot, del català al·lòcton (de manera més o menys esporàdica). El resultat és un *procés de substitució lingüística dissimulat*.

El cas d'un informant catalanoparlant inicial de quaranta-set anys d'edat (GC.26.08.2010, fragment 6) és ben paradigmàtic del conflicte entre la voluntat de mantenir la pròpia peculiaritat lingüísticocultural i la necessitat de mimetisme amb la cultura dominant. GC.26.08.2010 té una funció institucional important, dins del departament de cultura de l'ajuntament, amb el rol, entre altres qüestions, de fomentar el coneixement i l'ús de l'alguerès entre la població juvenil. L'entusiasme que l'informant va ostentar durant l'entrevista en relació amb la necessitat de revitalitzar l'alguerès i la seva implicació activa en la promoció d'activitats «normalitzadores» contrasten, però, amb el comportament lingüístic que ell mateix manté en àmbit privat, i amb els seus fills en particular.

Cal remarcar, però, que el comportament de GC.26.08.2010 no és ni únic ni poc freqüent. Forma part d'un *dobte discurs* generalitzat, en virtut del qual, d'una banda (a la superfície), hi ha la tendència a expressar (de diferents formes i maneres) l'amor i la implicació per la recuperació de l'alguerès, mentre que, d'una altra, en les interaccions de cada dia, els parlants es decanten clarament cap a l'italià. Així, el fet que GC.26.08.2010 parli en italià tant amb interlocutors catalanoparlants inicials (com ara companys de feina) com amb els seus fills és perfectament en línia amb una norma compartida, que «imposa» l'ús de la llengua dominant per a les interaccions més íntimes i accepta el català com a llengua vehicular dins dels límits del discurs cultural. Vegem, tot seguit, com l'informant justifica la seva tria lingüística amb els seus fills:

FRAGMENT 6
GC.26.08.2010

ENTR.: Perché hai deciso di parlare in italiano con tuoi figli?

GC.26.08.2010: [...] *obbligare*... anche un bambino ad una lingua... a meno che non sia, come quando sono nato io, che era la lingua... era l'unica lingua che si parlava... [...] *l'ho fatto nella libertà di scelta del bambino*. Perché io, anche a casa, parlo in italiano con mia moglie, però con i miei genitori si parla tantissimo in algherese [...] Io gli parlo in italiano... gli parlo anche in algherese, però non sono come alcuni... anche se son molto contento, per esempio, che alcuni giovani che conosco parlano esclusivamente in algherese ai figli —*ed è bellissimo sentire un bambino parlare in algherese*— e quindi credo che sia anche corretto, come *credo che sia anche corretto lasciare la libertà poi ai bambini*...

La decisió de parlar en italià als fills s'ha fet en nom de la «llibertat». El verb *obbligare*, d'altra banda, es refereix a l'alguerès, com si parlar la varietat local de català amb els fills representés alguna mena de càstig. És a dir, l'ús de la llengua italiana dóna als nens certa llibertat, que, en canvi, no tindrien si se'ls parlés en alguerès. També és molt interessant la manera en què expressa el goig d'escoltar un nen petit parlant en alguerès («*ed è bellissimo sentire un bambino parlare in algherese*»), com si es tractés d'un esdeveniment folklòric, d'entreteniment, gairebé una atracció de circ.

Comptat i debatut, la presència de motivacions tant sentimentals com instrumentals, per tant, és el resultat de l'existència d'un fort sentit de la pròpia unitat cultural, però també de la consciència que qui realment deté el poder és el grup lingüístic al·lòcton (Kulick, 1992). El resultat, tal com apunta House (2002, p. 14) en el cas de la comunitat navaho a Arizona, és l'aparició d'una societat que exhibeix una varietat d'ideologies tant hegemòniques com contrahegemòniques. Els

parlants es troben, així, involucrats en un conflicte entre la necessitat d'assemblar-se al grup dominant a través d'un procés de *mimesi* i el desig de mantenir la pròpia diversitat (*alteritat*). A l'Alguer, el repte d'adquirir o mantenir, d'una banda, els trets de la italianitat i, de l'altra, de preservar la pròpia identitat (lingüística) distintiva es resol de la manera següent:

1. A través de l'adopció d'una *tercera via*: la convergència cap al català al·lòcton, en tant que compromís entre la total italianitat i la total algueresitat lingüística: s'abandona l'alguerès sense abandonar el català.

2. A través del que hem anomenat *lleialtat lingüística moral* i *actituds políticament correctes*.

També es resol a través de la pràctica de les *alternances de codi*, en tant que marques d'identitat, però aquest tema el deixem, de moment, aparcat, amb la intenció de tractar-lo en una altra ocasió amb l'atenció que es mereix.

4. EL CATALÀ AL·LÒCTON I LA TERCERA VIA

La globalització i les oportunitats que els algueresos ara tenen d'entrar en contacte amb catalanoparlants al·lòctons han canviat dràsticament, en els últims anys, l'escenari sociolingüístic de l'Alguer. L'impacte del català en la comunitat algueresa, en termes de més visibilitat i més oportunitats comunicatives és, ara, un fet incontrastable. Els nous mitjans de comunicació i Internet, l'augment de cursos de català, l'establiment de l'Espai Llull i el vol diari entre l'Alguer i Girona, per exemple, són mostres dels canals a través dels quals el català ha aconseguit penetrar de manera significativa dins la comunitat algueresa. Tanmateix, si bé el prestigi atorgat al català al·lòcton dins aquest nou escenari es consolida, la percepció (més o menys dissimulada) que els algueresos tenen de la seva varietat local no va més enllà dels vincles sentimentals. La simple vinculació sentimental (i/o formal) que els parlants mantenen amb l'alguerès no es contraposa al valor instrumental (però també el sentimental) atorgat a l'italià, que, per això, és utilitzat de manera prioritària en tots els àmbits.

L'alguerès, tot i el ressò del discurs lingüísticoidentitari que s'ha anat elaborant en els últims anys, no s'associa amb oportunitats d'ascens social, modernitat o creixement professional, per exemple, sinó que és, senzillament, el símbol de la peculiar identitat dels algueresos i, en última anàlisi, l'expressió més evident de llur diversitat (en relació, principalment, amb la comunitat sardoparlant). D'altra banda, el català al·lòcton (això és, qualsevol de les varietats de català parlades fora de l'Alguer, sobretot el català central) sí que, en canvi, és percebut com a llengua prestigiosa, útil i moderna.

El nou mercat, per tant, implica més presència i més visibilitat del i per al català no alguerès i una consegüent presa de consciència dels algueresos quant a la

posició que aquest ocupa (en contraposició a l'alguerès) dins l'esfera política, socioeconòmica i cultural. D'aquí, que es doni una situació lingüística que podríem definir de *perversa*, en el sentit que el català al·lòcton va adquirint prestigi i funcionalitat mentre l'alguerès segueix sent percebut com un codi sense cap (o amb molt poc) valor instrumental. La tendència a adquirir, i a usar (en situacions determinades), una varietat de català que s'acosta més aviat a l'estàndard de base central mentre s'abandona la varietat tradicional del territori n'és el resultat. En altres mots, el nou mercat no sembla disposat a aturar l'abandó de l'alguerès, però sí a afavorir l'ús del català al·lòcton (en les interaccions intergrupals).

Els fragments 7 i 8 que es presenten a continuació són mostres emblemàtiques de la relació que, en general, els parlants estableixen amb el català al·lòcton i l'alguerès.⁵ En el fragment 7, CS.11.12.2008, un informant de cinquanta-un anys d'edat, posa de manifest la diferència de percepció entre les dues varietats a través del comportament d'una noia algueresa de vint anys:

FRAGMENT 7
CS.11.12.2008

[...] al [nom d'un restaurant], una cameriera de vint anys (iò calqui volta hi vaig amb catalans, amics que venen en aquí)... anem en allí i ió hi parl en alguerés. Ió he provat a parlar en alguerés i aqueixa minyona de vint anys te respon en alguerés, no?! He dit: «Ma sés alguerés? Io só vengut en aquí de quan havem obert, de vuit anys, i mai t'he entés parlar en alguerés!». I aqueixa me diu: «Si ió só algueresa. Lo comprenc bé». *Sols que se vergonyegen, normalment, de parlar alguerés, però, si troben catalans, lo parlen [...]*.

Als joves algueresos, com la noia del fragment 7, els fa vergonya de parlar alguerès amb algueresos («sols [*sic*] que se vergonyegen»), però se senten plenament legitimats a parlar català (no necessàriament alguerès) amb catalanoparlants al·lòctons («però, si troben catalans, lo parlen»). Si bé les interaccions intragrups en català obeeixen, en part, a la presència d'una norma que, en termes generals, requereix la plena competència en alguerès dels interlocutors directament involucrats en la conversa, l'estigma, que encara s'associa amb la varietat local, així com el prestigi associat amb el català al·lòcton, també fan un paper significatiu de cara a unes tries lingüístiques que afavoreixen les interaccions en català amb parlants al·lòctons i en italià entre parlants autòctons.

5. Tot i ser conscient de la importància que té el sard en la situació sociolingüística algueresa, l'abast de l'article no ens permet desenvolupar el tema amb l'atenció que es mereix. El deixem, per tant, apartat, i ens comprometem a tractar del rol i de la funció de la llengua sarda en una altra ocasió.

En aquest sentit, és significatiu el que ens diu una informant de quaranta-un anys d'edat (GR.05.02.2009) respecte al català al·lòcton: una varietat lingüística, en conjunt, més refinada que l'alguerès («sí, piú pulito dell'algherese»), això és, una varietat, tot plegat, més atractiva. Al cap i a la fi, el català al·lòcton (en general associat amb Barcelona, ciutat de moda) representa, en contraposició amb l'alguerès, l'oportunitat de ser part activa (culturalment, econòmicament, artísticament, etc.) dins un mercat més ample i, sobretot, estimulador.

FRAGMENT 8
GR.05.02.2009

ENTR.: Haveu tengut mai contactes amb catalans?
GR.05.02.2009: Sí.
ML.05.02.2009:⁶No, ió no... ió no, no m'és capitat...
GR.05.02.2009: Io sí... eerr... turiste... turiss-tes... així se diu?!
ENTR.: I com parlaven [*sic*] amb els catalans?
GR.05.02.2009: ...eeerrr... bé... eeerrr... si riusciva... a capire quello che dicevano e noi riuscivamo a comunicare, anche perché... forse, boh, avevo meno vergogna prima non lo so, m'imbarazzava di meno ...eeerrr... ci capivano. Un tipo di pronuncia completamente diverso, *come se fosse un italiano che pronuncia l'algherese, l'ho trovato, io... molto piú aperto... sí, piú pulito dell'algherese...*

Amb l'aparició del nou mercat, per tant, el procés substitutori de l'alguerès cal veure'l, ara, en relació amb la presència de dues varietats lingüístiques dominants: l'italià i el català al·lòcton. En termes generals, la presència del català al·lòcton ajuda d'alguna manera a contrarestar el domini de l'italià i a reforçar, així, la vinculació dels parlants amb la llengua tradicional del territori, però, a la vegada, posa de manifest l'estatus d'inferioritat de l'alguerès en relació amb el català.

Així, els algheresos semblen ser ben conscients que les oportunitats que ofereix el nou mercat catalanoparlant representen per a les generacions més joves (d'italòfons inicials) una ocasió clara d'emancipació (socioeconòmica), la qual passa necessàriament a través de l'adquisició de la llengua, com es desprèn del fragment 8 que hi ha a continuació, on la protagonista (SP.02.03.2009), una noia de vint-i-set anys, fa servir (conscientment) una varietat de català molt propera al central, que ha après arran d'ambicions professionals:

6. El marit de la informant que també participava a l'entrevista.

FRAGMENT 9
SP.02.03.2009

SP.02.03.2009: Sono di Alghero, de l'Alguer... puc parlar en català? Visc al carrer XXXX, tinc vint-i-set anys i... estudio, al moment, a la universitat de Sàsser [...] faig un curs d'informàtica i anglès. [...] el català el vaig estudiar des del dos mil-i-cinc. L'alguerès el parlen la meua iaia, també els meus pares però poc; nosaltres parlem, en família, molt en italià.

ENTR.: Per cosa has decidit de imparar el català?

SP.02.03.2009: *Per treballar en el turisme...*

4.1. *El discurs catalanitzador i l'ús lingüístic*

El nou discurs «catalanitzador» dels últims anys es caracteritza per tenir dues línies principals d'acció; d'una banda, l'estratègia de la persuasió: encoratjar a aprendre i/o a valorar l'alguerès pel nombre d'oportunitats que el coneixement d'un idioma parlat per deu milions de persones comporta. D'una altra banda, l'estratègia de l'escolarització i de la divulgació de les normes escrites a través de l'aprenentatge formal, de missatges escrits de caire diferent, més que no pas la d'encoratjar la competència oral dels parlants no inicials (vegeu, per exemple, Chessa, 2008, p. 183).

Quant als avantatges del nou mercat, el cert és que les oportunitats s'associen clarament amb el coneixement del català al·lòcton, la llengua de Catalunya (i Barcelona en particular), una realitat que s'identifica amb la modernitat, la cultura, les oportunitats de creixement professional, l'art, i (per a alguns) amb el F. C. Barcelona. En una entrevista molt recent relativa a un projecte que té com a objectiu la introducció del català en el sistema educatiu (al marge del Projecte Palomba que ja existeix, hom suposa), el director de l'Espai Llull, Joan Elies Adell, evidencia que l'aprenentatge de l'alguerès és profitós precisament per les seves implicacions socioeconòmiques:⁷

7. Per a més informació sobre el Projecte Palomba, vegeu Chessa, 2007, p. 43-45.

FRAGMENT 10

Joan Elies Adell (*Espai Llull*)⁸

ENTR.: *La lingua nelle scuole e l'economia*, questi sono i due canali attraverso i quali il catalano di Alghero deve vivere e deve continuare a farlo, è così Joan Adell?

Joan Elies Adell: Sí [...] la voluntat és que la ciutat de l'Alguer tinga el desig, la voluntat... pensar que és bo per a la seua ciutat que a l'escola els minyons puguin aprendre aquesta llengua; i després la conseqüència és que això és bo per als minyons però també és bo [...] per a la ciutat perquè l'alguerès és un tresor, és un tresor lingüístic, és un tresor cultural i també *és una condició de possibilitat per a les persones que parlen la llengua per a moure's en l'economia, moure's en els interessos culturals envers la Catalunya*. És a dir, jo crec que són diversos passos per aconseguir un objectiu comú: i és que la llengua de l'Alguer siga viva i siga útil.

Que l'existència d'un nou i més ample mercat lingüístic pugui encoratjar els algheresos a aprendre català és segurament un bon argument; el cert és, però, que, tal com el mercat italià va portar a l'abandó de l'alguerès (és bastant significatiu, i paradoxal a la vegada, que la periodista s'adreça en italià a l'entrevistat catalanoparlant), hi ha molt bones raons per pensar que el mercat catalanoparlant podria portar a l'aprenentatge i ús del català al·lòcton, més que no pas de l'alguerès (entre els joves italòfons inicials). De fet, els neoparlants mostren clarament una bona competència de català, però no d'alguerès, mentre entre els *semiparlants*, *parlants inicials* o *semiinicials* (vegeu Chessa dins d'aquest mateix volum), s'observa la tendència a la convergència cap al català al·lòcton.

El tema de la convergència —i la divergència (vegeu, per exemple, Giles *et al.*, 1973)— es refereix a aquells mecanismes psicolingüístics que són al darrere del traspàs de trets lingüístics d'un parlant a un altre, en virtut de la «necessitat», en molts casos, de reduir distàncies socials. La convergència cap al català al·lòcton a l'Alguer sembla que es dona en virtut d'aquell principi segons el qual els parlants avaluen els costos i beneficis del canvi de llengua (vegeu Winford, 2003, p. 119); el mateix principi que, al cap i a la fi, ha portat a l'adopció de l'italià i a l'abandonament de l'alguerès, substancialment a partir dels anys cinquanta i seixanta. Així, mentre l'italià s'imposa com a llengua dominant en les interaccions intragrups, l'ús del català creix de manera notable en les interaccions (ocasionals, però cada cop més freqüents) entre algheresos i catalanoparlants al·lòctons.

8. <<http://video.alguer.it/v?id=43953>>.

Franca Masu, una coneguda cantant algueresa, per exemple, fa prevalentment ús de català al·lòton quan s'adreça al públic, quan parla amb periodistes, en els seus comentaris a Facebook i, fins i tot, tendeix a substituir trets lingüístics típics de l'alguerès amb trets al·lòtons en cançons populars alguereses, com es pot notar en els fragments 11 i 12 que hi ha a continuació. El primer (fragment 11) és un extracte d'una entrevista feta a TV3, mentre el segon (fragment 12) és la transcripció d'una estrofa d'una seva interpretació canora de la cançó popular «Minyona morena».

A part d'uns quants casos aïllats on s'aplica la norma fonètica característica de l'alguerès (per exemple, $r > [l]$ en «ce[l]ta», però també «ce[r]t»), s'usa l'adjectiu indefinit «altro» (en «altros músics») en comptes d'«altres», i la forma d'obligació és expressada amb el verb «tendre» («tenc de») en comptes del verb «haver»; el text del fragment 11 és un clar intent d'apropar-se a la parla d'un catalanoparlant al·lòton. Per exemple, mostra la tendència a mantenir el so /r/ també en aquells casos en què passa a [l] (per exemple, «pa[r]lar», «pe[r]sona»); la tendència a evitar el rotacisme (per exemple, «m'agra[ð]ava», «possibi[l]itat»); la tendència a utilitzar el possessiu «meva» en lloc de «ma», com en «la meva mare»; la tendència a fricativitzar alguns sons africats (com a «comen[s]at»); així com la tendència a convertir un so lateral en velar, com davant de [ɣ] (com «l'A[ɣ]uer»).

FRAGMENT 11

Franca Masu: entrevista televisiva⁹

Si tenc de pa[r]lar de mi, com a pe[r]sona que estima la música, he de dir que... he nascut cantant, realment. Des de petita he sempre cantat. M'agra[ð]ava realment... i tenia la possibi[l]itat de repetir les coses, les músiques, els motius que ió entenien per ràdio, per televisió... I la meva mare s'estava encantada de això, d'aquesta possibilitat: de *petiteta* (tres anys quatre anys) repetir amb una *ce[l]ta* facilitat les coses que ió *[e]ntenien*. Doncs, he sempre cantat. He estimat la música, sobretot la música italiana, però, *esdevenint gran* he comen[s]at a apreciar sobretot el jazz. He après una mica aquesta manera de cantar, he escoltat m[o]ltíssim... m[o]ltíssimes cantants i m[o]ltíssimes artistes i he comen[s]at a tocar amb els meus companys de l'A[ɣ]uer i *altros* músi[k]s jazzistes sards o de *altros* països en els locals amb un *ce[r]t* èxit, diem així, *èxit* local.

Es podria argumentar que l'adopció de trets lingüístics al·lògens respon a l'exigència d'afavorir la intercomprensió. La qual cosa és segurament certa en un gran nombre de casos; la convergència és, tanmateix, totalment innecessària en moltes

9. <<http://www.youtube.com/watch?v=Dxflc5SyqOg&feature=related>>.

altres situacions. La velarització del so lateral /l/, per exemple, és un tret bastant comú del català al·lòcton (però desconegut en alguerès modern) i la seva adopció potser cal veure-la com el desig d'acostar-se a una manera de parlar més prestigiosa (és a dir, el català central). Sembla evident, per tant, que la tendència a «catalanitzar» els textos de cançons populars, com el que es presenta a continuació (fragment 12), respon, possiblement, a la necessitat de *des-algueresitzar-se*. A part d'aquells trets que també hem vist en el fragment 11 (com la tendència a evitar el rotacisme), el text del fragment 12 mostra la presència de (o, millor dit, l'aproximació a) sons al·lògens que podrien ser evitats, en funció de la comprensió mútua, com per exemple la tendència a convertir les «a» i «e» àtones en vocal neutra [ə], com en català central («gr[ə]ciosa»), així com la tendència a fricativitzar els sons africats («[ʒ]en(t)»).

FRAGMENT 12

*Franca Masu: «Minyona morena» (cançó popular)*¹⁰

Despe[r]ta-te o prenda i gr[ə]ciosa
 [ə]scolta la mia lllamenta
 Que mentres tu [ð]ormis contenta
 Ió pas una vi[ð]a afanosa
 Per ésser tu així graciosa
 Escolta qui te v[u]l [sic] bé
 Que fins a la [ʒ]en(t) d[ə]l carrer
 Per a mi arresta to[r]ba[ð]a

Ara bé, l'ús del català al·lòcton, en el cas de Franca Masu, pot ser justificat per raons de mercat discogràfic i d'interlocutors i públic prevalentment no algueresos. Com podem explicar, però, l'ús total de català no alguerès en aquells casos, com el del fragment 13, en què un parlant de l'Alguer s'adreça fonamentalment a un públic alguerès fent servir una varietat lingüística aliena?

Tres codis s'alternen en un text molt breu: italià, alguerès i català al·lòcton. El periodista presenta l'entrevistat en italià tot mirant directament a la càmera com si estigués intentant afermar el seu rol de periodista (que no pot prescindir de l'italià) davant els televidents, el rol del canal de televisió (que funciona fonamentalment en italià) i el rol de l'italià com a llengua base (que, al cap i a la fi, legitima l'existència del canal de televisió). El canvi cap a l'alguerès, després d'aquesta introducció preparatòria, és una mena d'alternança no marcada, ja que el seu ús és

10. <<http://www.youtube.com/watch?v=oQfksUk7hhI&feature=related>>.

aquí apropiat al tema de què es parla (la situació sociolingüística). En canvi, el que en principi s'hauria de percebre com a alternança marcada és el pas abrupte al català al·lòcton efectuat per l'entrevistat. No tenim elements que ens ajudin a avaluar les reaccions dels televidents algueresos en aquest cas concret, però sembla que l'ús del català al·lòcton s'estigui convertint, no sense «conflictes», en una pràctica acceptada i, per tant, no marcada (en determinades situacions).¹¹

FRAGMENT 13

*Gavino Balata: entrevista televisiva*¹²

ENTR.: Da sempre, la salvaguardia della propria lingua d'origine è fondamentale per ogni comunità. Ne parliamo in questo caso con Gavino Balata, un algherese che ha lavorato per una agenzia governativa catalana a Bruxelles. *Cosa se te de fer per protigir la llengua d'origine?*

GAVINO BALATA: Doncs, gràcies per aquesta oportunitat. Jo penso, *ma... eerrr... però* també ho pensen també els meus amics catalans que la qüestió no és tant el que es pot fer des d'un punt de vista institucional, de l'administració pública, del municipi, però també el que podem fer nosaltres com a algueresos, com a catalanoparlants (però val per qualsevol llengua) per mantenir, per protegir la seva llengua. Doncs, jo penso que han de ser només... no només les iniciatives públiques sinó també les iniciatives que vénen dels ciutadans, les iniciatives que no siguin només culturals, però també iniciatives de [...] de tipus econòmic. Aleshores, ara amb l'obertura de la nova casa de la Generalitat aquí a l'Alguer jo penso que no *sem*, no *som* només nosaltres algueresos que hem de preguntar als catalans què volen fer amb la nostra llengua, sinó que som nosaltres algueresos que hem de proposar activitats i idees per al desenvolupament de les relacions entre Catalunya i l'Alguer.

En efecte, hem notat la tendència a la convergència en un gran nombre de parlants, tant en l'àmbit oral com escrit (en fòrums de discussió i Facebook, prevalentment). Com a mostra, se us proposa el fragment 14, en el qual s'ex-

11. Gavino Balata és, avui, un dels actors socials més compromesos i actius dins el discurs de la recuperació de l'alguerès. I cal remarcar que, recentment, se li ha notat un esforç d'acostament a una manera de parlar més tradicional (per la pressió que, potser, li deu venir de sectors de la comunitat de catalanoparlants inicials de l'Alguer). Tanmateix, se segueix observant la tendència a utilitzar formes al·lògenes de català en els seus comentaris a Facebook o en fòrums de discussió a Internet, per exemple. Al marge del prestigi del català al·lòcton, aquí tenen un paper important dos factors: el fet que es tracti d'un italòfon inicial així com la major presència de xarxes socials on s'utilitza el català al·lòcton respecte d'aquelles on es parla l'alguerès. En tot cas, és molt significatiu que un italòfon inicial de l'Alguer hagi d'arribar a l'alguerès (amb esforços) passant primer pel català al·lòcton.

12. <<http://video.alguer.it/v?id=25179>>.

pressa un parlant de vuitanta-dos anys d'edat (AC.08.12.2008), immigrant a l'Alguer de molt jove.

FRAGMENT 14

AC.08.12.2008

[...] só nat a [...] una ciutat de l'*interior* de la Sardenya i... la *meva*, er... i la mia llengua materna és lo *sard*. Só vengut a l'Alguer de petit i... així he *après* l'alguerès *pels carrers* i... després, nel mil-nou-cents-noranta *vaig a* [*sic*] freqüentar l'escola de alguerès P. Scanu [...]. Tenc sol una germana que habita a Sàsser i ió no he coneixut *al meu pare* per cosa *va morir* quan ió teniva dos mesos i *aleshores* só críxit a la casa del *meu iaio* [...]. Bé, les escoles *elementals* les he fetes [...] de la primera finjam... fins a la *quintera* [*sic*]...

Com es pot veure, AC.08.12.2008 fa un ús considerable de trets no autòctons (evidenciats en cursiva), però la llengua base és clarament l'alguerès, a diferència dels textos analitzats anteriorment (fragments 9, 11, 12 i 13), en els quals la llengua predominant és el català al·lòcton. AC.08.12.08 és un exemple emblemàtic d'allò que Mario Salvietti, en el seu polèmic llibre *La catalanità degli algheresi. Dall'equivoco al bluff*, anomena *catarés*, una barreja de català al·lòcton i alguerès (1988, p. 45).

5. LA LLEIALTAT LINGÜÍSTICA MORAL I LES ACTITUDS POLÍTICAMENT CORRECTES

Ja hem comentat (apartat 3) com, arran de la proliferació d'ideologies contrahegemòniques, ha anat prenent cos un patró de comportament social que es pot definir de *políticament correcte*. L'aparició d'actituds políticament correctes no és, però, una prerrogativa de l'Alguer, i el nou context sociolingüístic italià pot ser descrit, en general, en aquests termes. Mair Parry (2002), per exemple, ens diu que l'actual situació sociolingüística d'Itàlia es desdibuixa a partir del fet que és políticament correcte donar suport a les llengües amenaçades (2002, p. 55). Com a conseqüència d'això, els parlants se senten obligats a no expressar actituds negatives vers la llengua minoritària, i fins i tot a utilitzar-la en contextos comunicatius determinats. Tal com ens explica Coluzzi, arran de l'empenta exercida pels discursos contrahegemònics, tant els dialectes com les llengües de minories s'obren camí per trobar nínxols on ser emprats, com ara Internet, SMS, rètols comercials, però això no sembla que tingui (ni tindrà) repercussions en la transmissió intergeneracional (Coluzzi, 2009, p. 43).

El *políticament correcte* és un terme politicolingüístic nascut als Estats Units als anys setanta que denota l'ús d'un llenguatge específic amb funció eufemística.

I això vol dir que els parlants són conscients que s'han d'evitar opinions i/o termes que puguin resultar ofensius envers grups minoritaris.¹³ En termes generals, el tema de la correcció política fa referència, fonamentalment, a les interrelacions entre grups humans d'una mateixa societat i, sobretot, a les normes i convencions establertes que en determinen la convivència. El reconeixement de valors d'aquest tipus s'estén, també, fora de les fronteres d'un estat determinat fins a abastar la globalitat del planeta, i concerneix, amb criteris cada vegada més diversos, la coexistència d'àmbit mundial, la qual cosa inclou, entre altres aspectes, el tractament de les diverses llengües, cultures i religions.

A l'Europa occidental, són considerats políticament correctes, per exemple, la defensa de la natura, la integració i el respecte de les persones minusvàlides, la igualtat entre homes i dones, la llibertat d'expressió, la no-discriminació, el multiculturalisme, etc. És dins d'aquesta línia que avui en dia se situa el tema que aquí es tracta: donar per descomptat que les llengües minoritàries constitueixin un patrimoni cultural que s'ha de defensar. En general, tots els membres d'una determinada societat coneixen i són sensibles als temes que constitueixen els objectes del políticament correcte; una sensibilització que es realitza a través de la llengua, és a dir, del discurs, i que transporta, entre d'altres, els valors que una societat es proposa de defensar.

A partir d'aquí, resulta evident que les opinions, els judicis, les percepcions, en definitiva, que els parlants expressen no representen necessàriament el que els mateixos parlants realment pensen, ni són, doncs, sempre congruents amb llur comportament. Les ideologies contrahegemòniques i l'aparició d'actituds políticament correctes, de fet, no han determinat, a la pràctica, un increment real de l'ús lingüístic en les interaccions de cada dia, i el que el «dialecte» ha obtingut en els últims anys no va més enllà del mer valor simbòlic (com a signe d'identitat grupal) i expressiu (citacions, hilaritat, etc.) en un nombre molt reduït de situacions comunicatives (Sobrero, 2003, p. 40, citat per Coluzzi, 2009, p. 43). A l'Alguer, per exemple, s'ha notat un increment de l'ús de l'alguerès en la retolació pública, a Internet, etc., però les interaccions orals de cada dia es donen fonamentalment en italià, i la discrepància entre el «desig» expressat de salvar l'alguerès i el comportament real (prevalentment en italià) és encara ben evident.

L'Alguer no és, però, un cas aïllat. Evans (1996) ens informa que als Estats Units d'Amèrica els processos de substitució lingüística entre els grups de parla hispana es compleixen en el torn de dues o tres generacions, tot i una *declarada lleialtat lingüística* envers el castellà. El pas del castellà a l'anglès efectivament és el resultat de la pressió exercida per les necessitats lingüístiques que requereix el

13. Vegeu, per exemple, <http://www.phrases.org.uk/meanings/287100.html>.

context, el qual sembla molt més poderós i «intimidatori» que no pas l'afecció declarada dels hispànics envers la seva llengua. Els parlants tenen, en certa manera, el *deure moral* d'expressar llur fidelitat a la llengua minoritzada, però pràcticament no s'oposen —perquè no poden o no volen— al retrocés lingüístic.

Així, igual que algú rep, en un moment de dificultat, suport moral —perquè no li poden oferir res de material, concret i efectiu—, en una situació de dificultat lingüística com la que experimenta la comunitat de l'Alguer, els algueresos sembla que donen tot llur suport a l'alguerès, però ells, personalment, no volen (o realment no poden) fer res per augmentar-ne l'ús social. El cert és que el context, i consegüentment les normes d'ús, exerceixen una pressió tan forta que els parlants, tot i «sentir-se dolguts» pel procés de substitució lingüística en curs, es decanten, a l'hora de la veritat, cap a la llengua dominant: l'italià. Per tant, d'una banda, es mostra obertament una clara actitud positiva (una afecció declarada a la llengua minoritzada) i, de l'altra, és com si es delegués a algú altre per a fer la feina concreta (és a dir, usar realment l'alguerès), atès que, en general, hom vol seguir les normes dominants i tenir un comportament que generi acceptació social i emancipació socioeconòmica.

I la combinació d'aquestes dues maneres oposades d'encarar-se amb la qüestió lingüística ens presenta el parlant de l'Alguer com una mena de «militant lingüístic frustrat». *Militant* perquè expressa el desig que l'ús de l'alguerès augmenti, i *frustrat* perquè es troba en la condició d'oferir només suport moral, a través d'actituds políticament correctes, a la llengua en recessió. La *lleialtat moral*, per tant, pot ser definida com una mena de relació desequilibrada entre allò que són les disposicions d'ànim políticament correctes dels parlants i el comportament real d'aquests. Ras i curt: els algueresos saben perfectament el que *han de* dir, però també el que *han de* fer, això és, com s'han de comportar.

En línia amb un comportament políticament correcte, és preferible evitar aquells temes que per convenció no són pertinents —com ara els tabús— o bé designar-los amb termes eufemístics; això vol dir que, per tal de complir amb les normes de la convivència i del respecte, hom necessita recursos lingüístics adequats. Dit d'una altra manera, la llengua serveix tant per a expressar valors, creences, opinions, com, a la vegada, també per a «disfressar-ne» determinats aspectes. Així doncs, el políticament correcte es refereix, fonamentalment, al *discurs* que es genera per valorar determinats aspectes de les conductes humanes i de la realitat i per ocultar-ne d'altres.

A la base del concepte del políticament correcte, hi ha la convicció, des d'un punt de vista lingüístic, que existeix una relació inseparable entre la llengua, el pensament i la realitat d'una determinada societat. El *discurs* no només és allò que forma el pensament d'una determinada societat, sinó que és molt més: és l'eina amb la qual es pot influenciar el pensament dels membres d'un grup humà. En altres mots, la tutela de les llengües minoritàries i la creació d'una consciència

pública respecte de la seva importància és, també i sobretot, una qüestió estrictament relacionada amb el discurs que se'n produeix; és a dir, de la terminologia oficial amb la qual se'n parla. Sembla evident, doncs, que el discurs políticament correcte pot canviar no sols determinades expressions, sinó també actituds socials, tot i que tant les ideologies de fons com el comportament social conseqüent quedin fonamentalment inalterats.

5.1. *El context sociocultural específic de l'Alguer i el políticament correcte*

Quant a l'Alguer, hom observa una sèrie de conviccions adquirides. Mitjançant una terminologia concreta, en relació amb la (presumpta o real) catalanitat, i a través de les diverses polítiques de «sensibilització lingüística», com ara els cursos d'alguerès, que es fan d'uns anys ençà, s'ha anat formant una consciència, més o menys sentida, de la pròpia identitat lingüística i cultural. De fet, tothom sap que l'alguerèsitat (i/o la catalanitat) és un tema actual amb connotacions positives, i la majoria dels algueresos «vigilen» les pròpies afirmacions (però no necessàriament les pròpies conductes) d'acord amb criteris considerats políticament correctes. Hem pogut observar, per exemple, la repetició de «fórmules» i punts de vista en línia amb el que es percep com a «manera de pensar» socialment acceptada, això és, políticament correcta. També s'observa la tendència a acceptar que determinats temes, com ara la catalanitat, no es poden ignorar.

Efectivament, tal com ens explica Roland Barthes, «des que és proferida, ni que sigui en la intimitat més profunda del subjecte, la llengua entra al servei d'un poder. En ella, indefectiblement, es dibuixen dues rúbriques: l'autoritat de l'asserció, la gregarietat de la repetició».¹⁴ Així, hem pogut observar que la majoria dels entrevistats s'ha pronunciat sense reserves a favor de la necessitat de salvar l'alguerès, i això és un fenomen que transcendeix les fronteres generacionals, tal com es desprèn dels fragments que es presenten a la pàgina següent: una dona de setanta-un anys (fragment 15), un noi de vuit anys (fragment 16) i una noia de setze anys (fragment 17).

Ja a partir de finals del segle XIX, sobretot amb l'arribada del cònsol Eduard Toda, l'Alguer va començar un procés, per bé que elitista, de descobriment de les seves peculiaritats lingüístiques, i es va convertir en una comunitat culturalment en fermentació. És, però, gràcies als contactes posteriors amb els països catalans, sobretot arran del «retrobarment» del 1960, que l'eufòria lingüísticocultural va començar a créixer notablement. En un sector determinat de la societat civil (intel-

14. Roland BARTHES, lliçó inaugural de la càtedra de semiologia literària del Collège de France, pronunciada el 7 de gener de 1977. Disponible en línia a: <<http://www.raco.cat/index.php/Marges/article/viewFile/108250/157819>>, p. 221-232 (traducció de Montserrat Ingla).

lectuals de diferent origen sociocultural) es produïa (o reproduïa) una presa de consciència lingüística: «es comença a entendre i a assumir que la desaparició del català de l'Alguer suposaria la pèrdua, en la majoria de casos irrecuperable, d'un coneixement cultural únic [...]».¹⁵

FRAGMENT 15
MM.20.09.2008

Sì, amb mon marit he sempre parlat en alguerès, amb els fills no, no s'usava a l'època, però comprenen, eh? [...] Sì, sì, *anche io sono d'accordo per salvare l'algherese*.

FRAGMENT 16
LM.10.04.2009

Sì, siamo orgogliosi di essere algheresi. L'algherese, sì, sì, lo parlo. Lo parlo un po'. C'è mio nonno che parla sempre in algherese. [...] Io lo capisco, ma rispondo in italiano. *Ma è peccato, lo vorrei parlare anch'io. Perché sennò, si perde...*

FRAGMENT 17
SC.29.09.2009

L'algherese, sì, lo capisco, ma parlare? No, solo per scherzare. Per prendere in giro gli altri. Io non riesco a parlare in algherese; *ma sarebbe bello, è la nostra lingua, dobbiamo difenderla...*

Exemples concrets d'aquesta conscienciació creixent són les nombroses activitats culturals dutes a terme per diferents artistes algueresos en l'àmbit de la música, del teatre i de la poesia en alguerès, i l'intercanvi i la col·laboració amb artistes catalans, gràcies a l'impuls dels òrgans de la política lingüística i cultural del Govern de Catalunya. Actualment, s'observa un pic de la presa de consciència lingüísticoidentitària amb una revalorització enorme de l'alguerès, fet que està en contradicció flagrant amb el pensament (i el políticament correcte) dels anys setanta, quan, per exemple, els anuncis en alguerès de les sortides i arribades dels

15. GENERALITAT DE CATALUNYA (2010), *Treballar a la frontera: La Generalitat a Perpinyà i a l'Alguer*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, p. 39.

vols fets per un empleat (l'activista i intel·lectual Rafael Caria) a l'aeroport van provocar reaccions públiques molt severes. Avui en dia, al contrari, no només es posen cartells i rètols en alguerès (o en català al·lòcton) a tot arreu, sinó que l'ús de l'alguerès té suport jurídic.

5.2. *La influència lingüística sobre l'opinió pública i la difusió dels conceptes i termes clau del políticament correcte*

Cada societat tendeix a construir ideologies i comportaments políticament correctes en funció tant de la seva situació politicocultural com dels propis interessos. En el cas que aquí s'analitza, el discurs procatalà i proalguerès té la funció d'evidenciar la importància de la «catalanitat» de l'Alguer i, d'alguna manera, de justificar una col·laboració estreta amb Catalunya per interessos culturals, certament, però també econòmics (i sociopolítics). Així, a diferència de les ideologies dominants pròpies de l'Estat italià que impos(av)en conviccions com ara «un Estat, una llengua», avui en dia és políticament correcte no només ser proalgueristes, sinó també procatalanistes, arran de discursos legitimadors que porten a reconèixer i evidenciar les arrels catalanes de l'Alguer. Els mitjans a través dels quals es vehicula el discurs són els clàssics, entre d'altres: actes públics, diaris i documents informatius de la Generalitat de Catalunya, en particular els de la seu algueresa. A partir d'un d'aquests documents (*Treballar a la frontera*), a continuació es presenta una mostra de «construcció ideològica» que és a la vegada *contrahegemònica* respecte al discurs dominant de l'Estat italià, però també adquireix connotacions *hegemòniques* respecte a la relació centre-perifèria de l'àrea lingüística catalanoparlant.

5.2.1. Mesures lingüístiques

5.2.1.1. ÚS I DIFUSIÓ DE DETERMINADES FORMULACIONS AMB LES QUALS ES DESIGNEN LES RELACIONS ENTRE CATALUNYA, L'ALGUER I SARDENYA

L'Alguer es designa com:

- El «país català de Sardenya» (p. 36);
 - «la porta d'entrada a Sardenya» (p. 36) per a Catalunya i se subratlla;
 - «la proximitat lingüística i cultural» (p. 36) entre l'Alguer i Catalunya.
- Catalunya, d'altra banda, es designa com:
- La «mare pàtria» dels algueresos (p. 38).

5.2.1.2. FORMULACIONS AMB LES QUALS ES DESIGNA LA COL·LABORACIÓ ECONÒMICA CATALANOALGUERESA

Ja hem vist (apartat 3.1) que una de les qüestions que més repercussions té en les representacions sociopsicològiques de la realitat és la creació d'un mercat catalanoparlant. A *Treballar a la frontera*, de fet, es parla expressament de la intenció de promoure la llengua algueresa per objectius econòmics:

— «compartir llengua (i recuperar-la, on s'està perdent), compartir tarannà i cultura, ens pot obrir mercats o possibilitats d'estudi, de relació personal o de negoci. Provem-ho doncs. És una aposta de futur» (p. 5).

Es parla, també, dels avantatges econòmics per a l'Alguer a:

— «afegir-se a la locomotora catalana» (p. 6).

I es parla, també, de:

— «la connexió aèria i [...] l'obertura d'una via marítima que uneix el port de Barcelona amb el de Porto Torres [...] i que permet de crear altres vincles de col·laboració que poden donar pas a un nou interès per la llengua, per part dels algueresos però també per part dels catalans» (p. 36).

5.2.1.3. FORMULACIONS AMB LES QUALS ES DESIGNA LA IDENTITAT DELS ALGUERESOS

Pel que fa a la identitat dels algueresos, trobem expressions gairebé propagandístiques que subratllen una catalanitat molt més forta de la que surt de la majoria de les declaracions de les persones entrevistades. Per exemple, es diu que l'Alguer es reclama la «Barceloneta de Sardenya» i que els algueresos es consideren catalans i «defensen amb orgull aquesta petita parcel·la d'Itàlia on es parla una llengua que comparteixen amb deu milions de parlants»; també es parla d'una «acceptació joiosa de la catalanitat» (p. 5).

Més endavant s'hi llegeix que l'«atracció [que senten els catalans per l'Alguer] no és unidireccional. També els algueresos, quan s'han de referir a Catalunya —i principalment a Barcelona, la “seva” metròpoli— ho fan amb afecte i estimació. Fins fa relativament poc, per a ells [els algueresos] Catalunya era només un referent romàntic i sentimental, una mena de “mare pàtria” cosmopolita que els servia per reforçar el seu sentit de la identitat, que es vol diferent de la resta dels sards. Ara, però, Barcelona i Catalunya han deixat de trobar-se lluny, massa lluny. Costa poc d'arribar-hi, en temps i en diners. Catalunya és un referent concret i viu, que deixa d'ésser mític i imaginari, per convertir-se en una opció real d'intercanvi econòmic o acadèmic, de lleure o de negoci, de comunicació mútua» (p. 38).

Tot i ser cert que existeix, dins un sector social ben caracteritzat etnolingüísticament, un cert sentiment de catalanitat, la situació és molt més complexa i,

sobretot, heterogènia, com es desprèn dels fragments que es presenten a continuació:

1. Catalanitat explícita:

FRAGMENT 18
PM.20.09.2008

Certo che siamo catalani. Prima pensavo spagnoli, ma poi [...] questa grande cosa.

FRAGMENT 19
SR.12.04.2011

Sì, siamo parte di questa cultura...!

2. Indiferència, manca d'interès o manca de comprensió per tota mena de polèmiques:

FRAGMENT 20
EF.13.04.2009

[...] ma perché dovrei dire che sono catalana? Sono nata e cresciuta qui, sono sempre stata ad Alghero.

FRAGMENT 21
JP.16.06.2011

Noi nel nostro piccolo non troviamo nessuna difficoltà. Don N. dice che il nostro catalano è una variante del catalano, giustamente [...] italianizzati certi termini, ma... Invece ci sono delle associazioni che dicono che non si deve parlare [...] invece neanche in Catalogna lo parlano tutti perfettamente. [...] Non si mettono d'accordo, come in politica. Quindi i conflitti nascono per loro, non per noi!

3. Anticatalanitat explícita:

FRAGMENT 22

RC.30.09.2010

Ma noi, cosa c'entriamo con la Catalogna? Perché mi ci dovrei interessare! Semmai, se devo andare all'estero, vado in Inghilterra o negli Stati Uniti. Quello della catalanità è un'identità fatta al tavolino!

Les tres posicions aquí il·lustrades es podrien agregar, a partir del grau d'acceptació de la catalanitat de l'Alguer, al concepte del políticament correcte en el sentit següent: les afirmacions a favor de la catalanitat corresponen plenament a les directrius propagades oficialment; les afirmacions més aviat neutrals hi compten de manera crítica, però testimonien a través de l'ús natural de l'alguerès un lligam fort i autèntic amb la llengua local, mentre que les afirmacions anticatalanistes neguen l'existència d'una relació real, viva i viscuda amb Catalunya, no veuen la importància de la llengua local per al desenvolupament actual de l'Alguer i no corresponen, per tant, a les conviccions del políticament correcte.

6. REACCIONS DELS ALGUERESOS A LES MESURES A FAVOR DE LA LLENGUA

A partir de les mesures a favor de la recuperació de l'alguerès breument mencionades en els apartats anteriors, cal plantejar-se, ara, l'efecte que aquestes tenen en la població algueresa. És a dir: de quina manera es manifesta el comportament lingüístic en relació amb les declaracions dels parlants sobre l'Alguer, Catalunya, la situació lingüística i l'ús individual de l'alguerès?

6.1. *Sentiments de culpabilitat*

A l'apartat 3.1, ja hem vist, a través del testimoniatge de RMM.10.09.10, que existeix un sentiment de culpabilitat en aquells progenitors que han transmès l'italià (una llengua quasi aliena per a molts pares) als fills. Aquí s'ofereixen dos exemples més de dues dones, una de seixanta-vuit anys (fragment 23) i una altra de cinquanta-set (fragment 24).

6.2. *Autojustificacions*

A més del sentiment de culpabilitat tot just esmentat, també s'han observat manifestacions de diverses formes d'actituds que volem classificar com estratègies d'autojustificació. Hi entren, entre d'altres, les següents autojustificacions:

FRAGMENT 23

RS.01.10.2009

Con i nostri figli non abbiamo mai parlato in algherese, purtroppo. Ora che ci sono tutte queste organizzazioni, lo sappiamo meglio che è importante. Forse avremmo dovuto parlare di più in famiglia. Io ho sempre parlato in algherese con mio marito, ma con i figli no. Anche perché loro non volevano...

FRAGMENT 24

EF.13.04.2009

[...] è chiaro, io personalmente l'algherese, lo vivo come lingua dels pares, dei miei genitori; io ho parlato a casa con la mia famiglia sempre in algherese, io con mio marito parlo sempre in algherese. Purtroppo l'interruzione c'è stata con miei figli, con i miei figli a cui parlo in italiano, perché... Non dico che è stata un'interruzione naturale. In un certo qual modo era quella la realtà, in quel momento. Era difficile, [...], eh insegnare... Forse non eravamo abbastanza consapevoli del patrimonio che stavamo così perdendo. Ai nostri figli non abbiamo parlato in algherese. Però loro capiscono perfettamente l'algherese, usano l'algherese in determinate situazioni.

— Per no haver pogut utilitzar l'alguerès de petits:

FRAGMENT 25

LT.28.08.2008

Mi ricordo che ci dicevano, non parlate in algherese a casa, perché poi quando venite a scuola scrivete [...], ma quello era ignoranza però ignoranza da parte nostra perché le scuole erano fatte [...], ma anche ignoranza da parte dei professori! [...] diceva che quando venite qui a scuola scrivete [...] quando scrivete i temi, scrivete le parole come traducendo dall'algherese all'italiano, male insomma [...], quello spettava a te [l'insegnante] insegnarmi a me a scrivere bene! E ci hanno fatto perdere completamente la lingua, ci disprezzavano perché parlavamo algherese. Chi parlava algherese era ignorante, povero e da disprezzare...

— Per no haver utilitzat l'alguerès amb els fills:

FRAGMENT 26

FS.01.10.2008

[...] ma allora ci dicevano di non usarlo perché faceva male... la maestra era convinta che parlare algherese potesse nuocere alla formazione dei nostri figli, perché si potevano fare degli errori nello scrivere, nella formulazione di frasi, senza capire invece che anzi era un arricchimento, cioè parlare due lingue era naturale.

— Per haver ensenyat un italià no correcte als nens:

FRAGMENT 27

LT.28.08.2008

[...] ma non lo sapevamo meglio; non avevo fatto la scuola, solo l'elementare... e quindi l'abbiamo parlato come potevamo, anche sbagliando...

— Per no utilitzar l'alguerès per culpa dels altres o de la situació. Vegem les afirmacions d'una noia de vint-i-set anys que avui parla l'alguerès per motius de feina, però els pares mai no van voler parlar en alguerès ni amb ella ni amb els germans:

FRAGMENT 28

CS.30.09.2010

[...] sì, parlo algherese, ma non a casa. Ogni tanto ci provo, ma non ho molte occasioni. Se penso poi ai miei amici che ne hanno ancora meno, di occasioni, che magari lavorano in campo scientifico, degli accademici, per loro è molto più utile l'inglese per esempio. E a casa per esempio potrei anche dire: «Babbo, oggi si parla in algherese!» Ma poi, dopo due battute è finito.

També molts entrevistats fan valer motius psicològics que són un obstacle, com ens atesta una dona de cinquanta-dos anys. Amb el seu marit, que és català, parla exclusivament en català, però amb els pares no és capaç a causa d'un «bloqueig lingüístic»:

FRAGMENT 29

DT.04.11.2010

Io non ci riuscirei a parlare con mia madre in algherese... Adesso per esempio quando ho conosciuto mio marito e l'ho presentato a casa, io con lui parlavo catalano, e mia madre per esempio con mio marito parla in algherese, tranquillamente, cioè si capiscono perfettamente, non hanno problemi, e lo parlava anche con mio padre, perfetto. Io ho cercato in un primo momento di parlare con loro, in presenza di mio marito, in algherese. Però non ci riesco, proprio, è un blocco, nel senso che ormai sono abituata a rivolgermi a loro in alghese..., eh, in italiano. Quindi con mia madre parlo in italiano, e se c'è mio marito davanti, allora faccio metà discorso in italiano, metà discorso in catalano.

7. CONCLUSIONS

Al llarg de l'article, hem vist que la llengua predominant avui a l'Alguer és l'italià. Tanmateix, també hem vist que, gràcies a la difusió del que hem anomenat *ideologies contrahegemòniques*, els algheresos van prenent consciència de llur peculiaritat lingüística. Així, s'ha desenvolupat la idea que l'algherès també té drets i que, per tant, cal protegir-lo, sense, per això, deixar de parlar l'italià, la llengua amb més legitimitat social. Hem vist, de fet, que l'interès per l'algherès i la seva supervivència és més aviat «superficial» i respon als dictàmens de les ideologies *contrahegemòniques* i no pas a la real, concreta voluntat de fer alguna cosa per aturar el procés de substitució.

Així, doncs, els parlants es troben involucrats en un conflicte entre la necessitat de formar part del grup dominant a través d'un procés de *mimesi* i el desig de mantenir la pròpia diversitat (*alteritat*). A partir d'aquí, hem donat compte de les estratègies que els parlants adopten per tal de resoldre aquest conflicte: a través de la convergència cap al català al·lòcton (el que hem anomenat la *tercera via* —no l'italià, però tampoc l'algherès); a través del que hem anomenat *lleialtat lingüística moral* i *actituds políticament correctes*.

Hem vist, doncs, que, pel prestigi que li és atorgat així com per les oportunitats d'utilitzar-lo, els algheresos tendeixen a adoptar trets lingüístics del català al·lòcton i se senten plenament legítims a parlar-lo (amb catalanoparlants no algheresos). I hem definit la *lleialtat lingüística moral* com una mena de relació desequilibrada entre allò que són les disposicions d'ànim dels parlants i el comportament d'aquests. Així, mentre els catalanoparlants a l'Alguer expressen preocupació per la seva varietat local, segueixen transmetent l'italià als fills, la llengua cap a la qual mostren veritable lleialtat.

El fet que es puguin observar fenòmens com la lleialtat lingüística i la *political correctness*, és a dir, determinades actituds lingüístiques com a reacció a la situació sociolingüística actual i una interacció amb el discurs politicocultural, no és, ben cert, exclusiu de la situació de l'Alguer, sinó que es pot observar en moltes regions plurilingües, on la política lingüística intenta intervenir en el destí de la llengua o les llengües concernides. Tanmateix, el cas de l'Alguer resulta particularment interessant, car es tracta d'un enclavament al·lòcton en una illa al·lòctona dins el territori d'un estat que, per la resta, actualment no manté relacions amb el món de la catalanofonia. Es tracta, doncs, d'una minoria dins una minoria, la qual cosa aboca a una situació molt complexa en la qual es poden observar, com sosté Bochmann (2007), pràcticament *in vitro* tots els fenòmens característics que es manifesten en territoris plurilingües.

BIBLIOGRAFIA

- AGHEYISI, Rebecca; FISHMAN, Joshua A. (1970). «Language attitudes: a brief survey of methodological approaches». *Anthropological Linguistics*, núm. 12, p. 137-157.
- ARENAS, Joaquim (2000). «Llengua i cultura a l'Alguer. Una perspectiva concreta». *Revista de Llengua i Dret*, núm. 33, p. 47-73.
- BARTHES, Roland (1977). Lliçó inaugural de la càtedra de semiologia literària del Collège de France, pronunciada el 7 de gener de 1977. Disponible en línia a: <<http://www.raco.cat/index.php/Marges/article/viewFile/108250/157819>>, p. 221-232. [Traducció de Montserrat Ingla]
- BIERBACH, Christine (1988). «Les actituds lingüístiques». A: BASTARDAS, Albert; SOLER, Josep (ed.). *Sociolingüística i llengua catalana*. Barcelona: Empúries, p. 155-183.
- BOCHMANN, Klaus (2005). *Wie Sprachen gemacht werden. Zur Entstehung neuer romanischer Sprachen im 20. Jahrhundert*. Leipzig: Verlag der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. (Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. vol. 139, núm. 4)
- (2007). *Sprachliche individuation in mehrsprachigen regionen osteuropas*. Volum 1.1. Leipzig: Leipziger Universitätsverlag.
- BOIX I FUSTER Emili (1993). *Triar no és trair: Identitat i llengua en els joves de Barcelona*. Barcelona: Edicions 62.
- CHESA, Enrico (2003). *La llengua interrompuda*. Alguer: Càller.
- (2007). *Enquesta sobre els usos lingüístics a l'Alguer 2004: Llengua i societat a l'Alguer en els inicis del segle XXI*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- (2008). «Normalització, codificació i complexitat sociolingüística. Oralitat i escriptura a l'Alguer: una relació difícil». *Revista de Llengua i Dret*, núm. 50, p. 177-200.
- (2011). *Another case of language death?: The intergenerational language transmission of Catalan in Alghero*. Tesi doctoral. University of London.
- COLUZZI, Paolo (2009). «Endangered minority and regional languages ('dialects') in Italy». *Modern Italy*, núm. 14 (1), p. 39-54.
- EDWARDS, Viv; PRITCHARD NEWCOMBE, Lynda (2005). «When school is not enough: new

- initiatives in intergenerational language transmission in Wales». *The International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, núm. 8 (4), p. 298-312.
- EVANS, Carol (1996). «Ethnolinguistic vitality, prejudice, and family language transmission». *Bilingual Research Journal*, núm. 20 (2), p. 177-207.
- FARINELLI, Marcel A. (2010). *El feixisme a l'Alguer*. Barcelona: Centre d'Estudis de Temes Contemporanis: Angle. (Idees. Assaig Breu; 20)
- FOUCAULT, Michel (1971). *L'ordre du discours*. París: Gallimard.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (2010). *Treballar a la frontera: La Generalitat a Perpinyà i a l'Alguer*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de la Vicepresidència.
- GILES, Howard; TAYLOR, Donald M.; BOURHIS, Richard (1973). «Towards a theory of interpersonal accommodation through language: some Canadian data». *Language in Society*, núm. 2 (2), p. 177-192.
- HOUSE, Deborah (2002). *Language shift among the Navajos: Identity politics and cultural continuity*. Tucson: The University of Arizona Press.
- KULICK, Don (1992). *Language shift and cultural reproduction: Socialization, self, and syncretism in a Papua New Guinea village*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MAYANS, Pere (2009). «L'Alguer: el lent camí de la recuperació lingüística». *L'Esclatxa: Revista de la Llengua i la Cultura Catalanes*, núm. 20 (primavera), p. 10-12.
- MOLLÀ, Toni; VIANA, Amadeu (1989). *Curs de sociolingüística 2*. Alzira: Bromera.
- NINYOLES, Rafael L. (1989). *Estructura social i política lingüística*. Alzira: Bromera.
- OLESTI, Isabel (2009). «Concert d'ocells». *Avui* (2 d'abril), p. 22.
- PARRY, Mair (2002). «The challenges to multilingualism today». A: LEPSCHY, Anna Laura; TOSI, Arturo (ed.). *Multilingualism in Italy: Past and present*. Oxford: Legenda, p. 47-59.
- SALVIETTI, Mario (1988). *La catalanità degli algheresi: Dall'equivoco al bluff: La rievocazione carnevalesca dei fatti del 1412*. Alguer: Cerri. Collana. (La Veu Dell'altra Campana)
- SIMON, Sophia (2009). «Algherese? Sì, ma solo per scherzare. Zum Gebrauch katalanischer Versatzstücke in der Jugendsprache von L'Alguer». *Zeitschrift für Katalanistik*, núm. 22, p. 37-70.
- (2010). «Identità e menzogna. Biografie linguistiche di Alghero fra realtà e political correctness». A: SCALABRONI, Luisa (ed.). *Falso e falsi: Prospettive teoriche e proposte di analisi*. Palermo: ETS.
- (2011). «Das Algheresische - Ein katalanischer Dialekt zwischen normativer Fremd- und Selbstbestimmung». *JournaLipp 1: Sprachvariation im europäischen Kontext - Language Variation in Europe and Beyond*, p. 105-130. Disponible en línia a: <<http://ojs.ub.uni-muenchen.de/index.php/lipp/article/view/32>>.
- SIRÉN, Ulla (1991). *Minority language transmission in early childhood: Parental intention and language use*. Estocolm: Institute of International Education. Stockholm University.
- WEINREICH, Uriel (1953). *Languages in contact: Findings and problems*. Nova York: Publications of the Linguistic Circle of New York.
- WINFORD, Donald (2003). *An introduction to contact linguistics*. Oxford: Blackwell.
- WOOLARD, Kathryn A. (1989). *Double talk: Bilingualism and the politics of ethnicity in Catalonia*. Stanford: Stanford University Press.

L'Alguer als informatius de Televisió de Catalunya

DANIEL CASALS MARTORELL
Universitat Autònoma de Barcelona

1. OBJECTIUS I OBJECTE D'ESTUDI*

L'adveniment de la democràcia i la recuperació de les institucions catalanes, el 1977, van portar a la confecció d'un corpus legal que té l'objectiu de recuperar la llengua catalana per a l'espai públic. Aquest fet, desenvolupat en aquestes tres darreres dècades, ha convertit Catalunya en una zona capdavantera, en relació amb el domini lingüístic català, però també en relació amb altres regions europees, en el restabliment d'una llengua minoritzada. Un dels instruments al servei de la recuperació i de l'estandardització lingüístiques ha estat la posada en marxa d'un conjunt de mitjans públics que depenen de la Generalitat de Catalunya, que no només han usat el català com a vehicular, sinó que, a mesura que la legislació ho permetia, s'han pres la responsabilitat de representar tots els territoris del domini lingüístic en la seva programació, a propòsit, per exemple, de manifestacions culturals i de relacions polítiques i comercials.

L'objectiu d'aquest article és l'estudi de la presència del municipi de l'Alguer (Sardenya) en la informació emesa per Televisió de Catalunya. Per dur a terme aquesta recerca, hem tingut en compte un corpus de peces informatives emeses pel canal generalista TV3 entre els anys 1983 i l'actualitat. La mostra de textos es-

* Aquesta recerca s'ha dut a terme en el marc del projecte FFI2009-14449-C02-01, «Comunidades locales de enclave: dinámica de las lenguas, cultura, procesos sociolingüísticos», dirigit per Joan A. Argenter i finançat pel Ministeri de Ciència i Tecnologia dins del Plan Nacional de Investigación Fundamental no Orientada (2010-2012). Agraïixo a Joan A. Argenter, Neus Faura i Mar Massanell les observacions que han fet a una primera versió d'aquest article. Així mateix, regracio a Francesc Pérez, del Departament de Documentació de Televisió de Catalunya, les facilitats per accedir al visionament dels informatius estudiats i el seu assessorament.

tudiats està integrada per notícies, generalment de les seccions de cultura i de política, dels espais *Telenotícies migdia* i *Telenotícies vespre*, per bé que també hi ha representat el programa de reportatges *Actual*. Aquests textos audiovisuals ens han estat facilitats per l'Àrea de Documentació de Televisió de Catalunya i han estat visionats i buidats entre el setembre de 2011 i l'abril de 2012. La mostra estudiada és la totalitat de documents conservats per TV3 amb vinculació amb l'Alguer.

Per dur a terme aquest objectiu, aquest article s'estructura en quatre apartats. Ultra aquesta presentació, en què es fixen els objectius i es descriu el corpus d'estudi, el primer apartat introdueix el lector en el coneixement de la Televisió de Catalunya i en la legislació jurídica i administrativa que regula i que empara la presència dels territoris de parla catalana en la programació d'aquest canal televisiu. El tercer apartat, nuclear de la recerca, estudia el corpus descrit amb l'objectiu, d'una banda, d'assenyalar els trets que caracteritzen el periodisme que informa sobre l'Alguer a TV3 i, de l'altra, d'establir una taxonomia de notícies condicionada per la temàtica de la informació. L'apartat quart, que tanca l'article, recull les conclusions que es desprenen de l'estudi dut a terme.

2. CONTRIBUCIÓ DE TV3 A LA CONFIGURACIÓ D'UN ESPAI EN CATALÀ DE COMUNICACIÓ

Televisió de Catalunya va ser un projecte desenvolupat dins de la primera legislatura de la Generalitat de Catalunya restablerta després del franquisme. A principi de la dècada dels vuitanta, el Govern i el Parlament de Catalunya van projectar una televisió i una ràdio públiques catalanes que havien d'esdevenir, a més de mitjans de comunicació de referència, instruments al servei de la política de recuperació idiomàtica que s'havia iniciat. L'ens que havia d'aixoplugar aquests dos mitjans va ser la Corporació Catalana de Ràdio i Televisió¹ (que el 2007 esdevindria Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals).² El 10 de setembre de 1983, unes paraules de l'actor Joan Pera donaven la benvinguda a les emissions, en període de proves, de TV3. Des d'aleshores, s'ha anat bastint l'estructura complexa pròpia d'un mitjà de comunicació televisiu de caràcter generalista que, un cop consolidat, ha vist i avalat el naixement d'una àmplia gamma de canals televisius especialitzats com ara el Canal 33, TVC Internacional, el canal d'informació 3/24, el canal infantil Súper 3 i el juvenil 3XL,³ i més tardanament l'Esport 3.

1. La Llei 10/1983, de 30 de maig, del Parlament de Catalunya, de creació de l'ens públic Corporació Catalana de Ràdio i Televisió (*Diari Oficial de la Generalitat de Catalunya* (DOGC), 14 juny 1983).

2. La Llei 11/2007, d'11 d'octubre, va crear la Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals (DOGC, 18 octubre 2007). Aquesta llei va ser modificada en alguns aspectes per la Llei 2/2012, de 22 de febrer, de modificació de diverses lleis en matèria audiovisual.

3. Quan aquest article es trobava en procés de publicació, hem sabut que la Corporació Catalana de

L'aparició d'un canal de televisió i d'una emissora de ràdio, de caràcter institucional i generalista, que s'expressen en català constitueix un instrument per posar en contacte les comunitats dels diferents indrets del domini lingüístic. En aquest sentit, Hudson (1981, p. 36) assenyala que si dues comunitats que parlen la mateixa llengua no mantenen cap tipus de relació entre elles, aleshores pertanyen a dues comunitats diferents. Això és el que passava entre Catalunya i l'Alguer fins a la dècada dels seixanta del segle xx, quan hi va haver el *Segon Retrobament*, promogut per Pere Català i Pic i Pere Català i Roca. Aquesta represa de les relacions va posar les bases perquè no es produís —o no es mantingués— la fragmentació de la comunitat catalanòfona o, més precisament, la segregació de l'Alguer.

Com a llengua *transfronterera*, el català s'estén més enllà de les fronteres d'un estat, atès que es parla en quatre estats d'Europa, per bé que hi té un estatus jurídic diferent. En aquest sentit, són pertinents les polítiques de gestió compartides entre les institucions i els agents dels territoris implicats amb l'objectiu d'intervenir en la planificació del corpus i en la de l'estatus (Argenter, 2011a, p. 8).

En el cas de Televisió de Catalunya, les seves emissions han posat en contacte, seqüencialment, les comunitats de l'Alguer i de Catalunya. En una primera fase, TV3 ha fet avinent l'Alguer a la seva audiència de Catalunya, i també del País Valencià, de les Illes Balears, de l'Aragó catalanòfon i de la Catalunya del Nord, per mitjà dels espais emesos sobre aquest enclavament de Sardenya i, en una segona fase, fa arribar la realitat de Catalunya a l'Alguer amb l'eixamplament de les emissions, gràcies a les noves transformacions comunicatives.

Tot i que l'àmbit territorial que fixava l'article 1 de la Llei 10/1983 era el de Catalunya, tant TV3 com Catalunya Ràdio naixien amb la voluntat de liderar el sector audiovisual expressat en català i de vetllar per la protecció i representació de la diversitat lingüísticocultural del domini català. La voluntat de promoure la llengua i la cultura catalanes ja quedava recollida en els set principis generals de la programació dels canals de l'ens CCRTV, d'acord amb l'article 14 de la Llei de 1983. En aquesta línia, la *Carta de principis per a l'actuació dels mitjans de comunicació de la CCRTV* (2006)⁴ establia l'obligació de:

Promoure la cultura catalana en les diverses manifestacions creatives i artístiques i afavorir la intercomunicació i l'intercanvi cultural i informatiu entre els ciutadans i les ciutadanes de les terres i països de parla catalana.

Mitjans Audiovisuals ha decidit, en el marc de la situació de retallades, suprimir el canal per on s'emeten els espais del Súper3 i del 3XL, una programació que passarà, en horari diürn, al Canal 33.

4. Aquest document va ser aprovat pel Consell d'Administració de la Corporació Catalana de Ràdio i Televisió el 28 de març de 2006. Com totes les altres normes existents amb anterioritat, aquesta carta va ser derogada en el preàmbul del *Llibre d'estil de la CCMA* (<http://www.ccma.cat/llibredestil/pre-mbul>).

Aquest document també assenyalava les obligacions dels mitjans d'aquest ens en relació amb la presència dels grans geoelectes del català:

Les variants lingüístiques del català seran presents en els programes de les emissores de la CCRTV, tant per fidelitzar els parlants de tot el domini lingüístic com perquè els radiooients i els teleespectadors es familiaritzin amb la diversitat de les varietats territorials de la llengua [...].

Tot i la voluntat d'atenció informativa dels territoris que conformen el domini lingüístic, a causa de les rutines de producció informativa en aquests mitjans, vam fer palès que existien dificultats per incorporar la diversitat geoelectal en els textos informatius.⁵ Fins i tot en el cas del nord-occidental, que majoritàriament pertany a la mateixa unitat administrativa del català central, una notícia escrita en la varietat estàndard adaptada a aquell geoelecte pot constituir un problema si l'ha de locutar un periodista d'adscripció central, que és el geoelecte majoritari entre els professionals de Televisió de Catalunya. I les dificultats s'accentuen en el cas del valencià, en què hi ha més distància morfològica.

La Llei 11/2007, de la Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals, deixava en mans, d'una banda, del mandat marc i, de l'altra, del contracte programa, els principis generals de la programació dels canals d'aquest ens. El primer mandat marc va ser aprovat pel Parlament de Catalunya l'11 de febrer de 2010.⁶ L'apartat segon d'aquest document ja preveu un àmbit territorial superior al que fixava la Llei de 1983:

II. Promoció de la llengua i la cultura catalanes i de l'aranès

1. En un espai audiovisual obert, el català és la llengua pròpia dels mitjans audiovisuals públics de Catalunya, que l'han d'utilitzar normalment i preferentment, i esdevenir vehicles vertebradors de l'espai català de comunicació.

A la vista d'aquesta directriu, els mitjans audiovisuals públics, d'una banda, han d'usar el català com a llengua vehicular i, de l'altra, «han de ser vertebradors de l'espai català de comunicació», és a dir, dels territoris de parla catalana. Amb aquest apartat, doncs, el marc legislatiu fa un salt respecte del de l'any 1983 i, depassant l'àmbit administratiu de la Comunitat Autònoma de Catalunya, atorga a TV3 i a Catalunya Ràdio l'articulació d'un espai de comunicació en català.

5. Per a més informació sobre les limitacions d'articulació d'un estàndard plural als mitjans, vegeu Casals i Camps (2009).

6. Aquest document va ser aprovat per la Resolució 612/VIII del Parlament de Catalunya, per la qual s'aprova el primer mandat marc del sistema públic audiovisual (*Butlletí Oficial del Parlament de Catalunya* (BOPC), núm. 636/08 (22 febrer 2010)).

L'esmentat mandat marc fixa que en el termini de dos anys des de la seva aprovació la CCMA ha d'elaborar i aprovar el seu llibre d'estil. Ja consultable en línia, aquest codi intern, que ha de regir l'actuació dels professionals de la Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals, s'estructura en tres grans parts: la *Guia editorial*, el *Manual d'ús* i l'*ésAdir*. En relació amb la diversitat geolèxica del català, la *Guia editorial*, en l'apartat «Principis generals», estableix que:

La CCMA contribueix a normalitzar l'ús de la llengua i a consolidar el català estàndard oral i escrit, amb respecte per la variació dialectal. El seu model de llengua engloba les diferents varietats geogràfiques i de registre, adaptades a les diferents situacions comunicatives, per arribar a un públic ampli i heterogeni.

Aquest fragment al·ludeix a la variació geogràfica de la llengua catalana, que es pot veure representada en la programació o bé per mitjà de la parla dels periodistes i corresponents o bé per la dels testimonis. En el cas de l'Alguer, la primera representació no es dona, atès que tota la informació que fa referència a aquest municipi de Sardenya l'expliquen periodistes d'altres orígens geogràfics. En canvi, sí que apareixen en les informacions persones procedents de l'Alguer que donen mostra dels trets propis de la seva varietat.

Són també objecte de regulació d'aquests principis les relacions de diversa naturalesa que hi ha entre els territoris de parla catalana, tal com estableix l'apartat «Criteris»:

Els mitjans de la CCMA prioritzen els continguts informatius, educatius i d'entreteniment de qualitat, i de promoció de la cultura. Aquest compromís conviu amb la voluntat d'afavorir la intercomunicació global i l'intercanvi cultural i informatiu entre la ciutadania dels països i territoris de parla catalana, possibilitant la consolidació d'un espai comunicatiu comú, i entre els catalanoparlants d'arreu del món, sense renunciar a àmbits lingüístics més amplis.

I és significativa l'adopció en l'apartat «Denominacions», dins dels «Principis editorials», de la designació *Països Catalans*:

Els mitjans de la CCMA fem servir l'expressió *Països Catalans* per referir-nos al conjunt de territoris de parla catalana des del punt de vista històric, geogràfic, lingüístic o cultural.

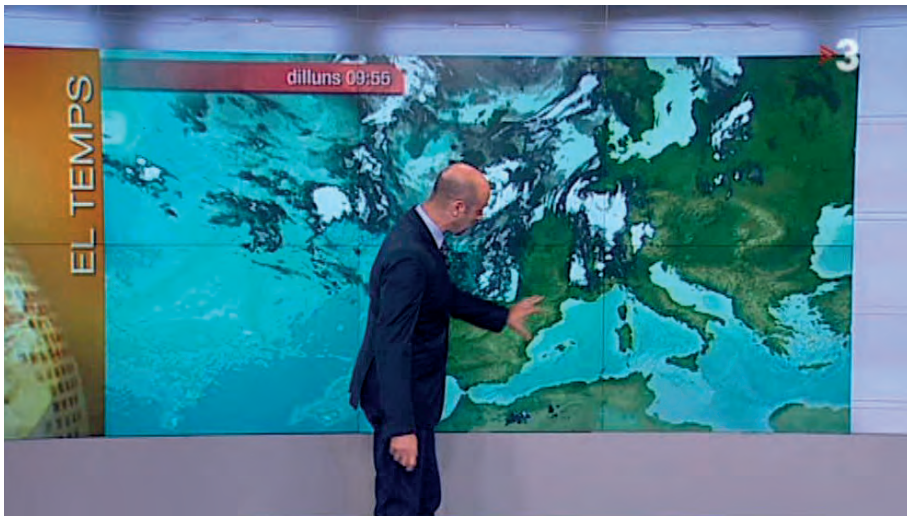
En relació amb els continguts culturals i divulgatius, el *Manual d'ús* estableix:

Complint la nostra missió de servei públic, difonem les manifestacions culturals en llengua catalana i dels creadors i artistes dels Països Catalans, i donem a conèixer el nostre patrimoni cultural.

Al seu torn, l'apartat «Perspectiva i tractaments» del *Manual d'ús* estableix com a marc geogràfic de referència «més immediat Catalunya i, en general, les terres de parla catalana». Tanmateix, en l'apartat «Territoris de parla catalana», que s'estructura en sis subapartats,⁷ no s'hi inclou l'Alguer, ni el Carxe ni l'Aragó catalanòfon. I encara dins del *Manual d'ús*, en l'apartat «Ús de la llengua», s'hi diu:

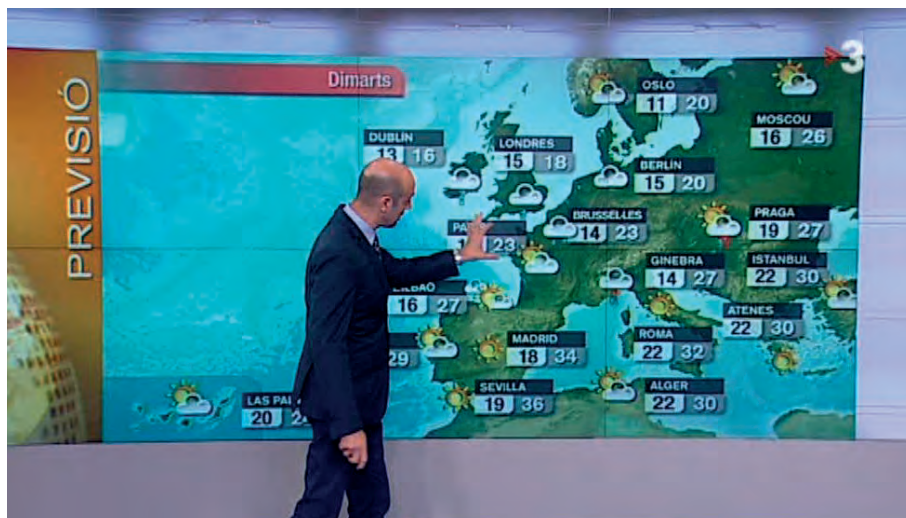
Tenim en compte la proposta per a un estàndard oral de l'Institut d'Estudis Catalans per a la fonètica i la morfologia, que complementem amb els criteris de l'*ésAdir*.

En aplicació dels criteris i principis exposats, la programació de Televisió de Catalunya inclou l'Alguer. En particular, els serveis informatius parlen de la realitat d'aquest municipi de l'illa de Sardenya quan és notícia, tal com veurem a l'apartat tercer d'aquest article d'acord amb les temàtiques i els criteris que assenyalarem. Al marge de la selecció informativa ocasional, l'Alguer, com a part de l'illa de Sardenya, apareix diàriament en la informació meteorològica de la Televisió de Catalunya. En primer lloc, podem veure Sardenya en el mapa ampliat d'Europa:

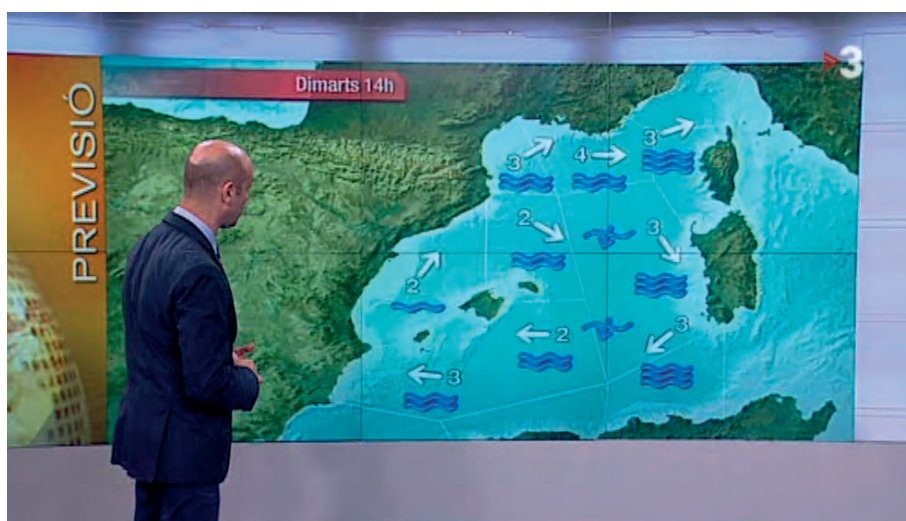

7. Aquests apartats són: «Poblacions», «Comarques», «Províncies», «Catalunya del Nord», «País Valencià» i «Costes».

En segon lloc, també és present en el mapa d'Europa que inclou la temperatura de les principals capitals del continent:

En aquest espai meteorològic, s'ofereix també la informació de l'estat de la mar i dels vents. Com es pot veure en la pròxima imatge, per aquesta raó s'hi amplia la zona més propera del mar Mediterrani, i aquest fet comporta que es representi tot el territori dels Països Catalans, per bé que sense delimitar-ne el contorn ni els límits administratius interns:

Però el més significatiu és la presència explícita de l'Alguer en els *tickers* (subtítols en moviment de dreta a esquerra) del canal 3/24 per informar de la temperatura i de la humitat relativa (i en algunes ocasions de l'estat del cel: clar, ennuvolat, emboirat, etc.) en diferents localitats del domini lingüístic. L'Alguer hi apareix, després de les principals localitats de Catalunya, juntament amb municipis de fora dels límits administratius de la comunitat autònoma, com ara Castelló de la Plana, València, Alacant, Perpinyà, Palma, Maó i Eivissa, entre d'altres.

3. L'ALGUER A LA INFORMACIÓ DE TV3

En aquest apartat, nuclear de la recerca, estudiem el corpus de peces informatives emeses, des de 1983, per Televisió de Catalunya en què es parla del municipi de l'Alguer. Aquest bloc està integrat, d'una banda, per la definició dels trets que caracteritzen el tipus de periodisme que informa d'aquest enclavament català a TV3 i, de l'altra, per l'establiment d'una taxonomia de notícies condicionada per la temàtica de la informació.

3.1. *El periodisme que ens acosta l'Alguer*

L'Alguer està separat de Barcelona per 523 quilòmetres de mar i pertany a l'Estat italià, però comparteix amb Catalunya la llengua, trets culturals i una part de la història. Periòdicament apareixen a TV3 notícies de l'Alguer en què s'esmenta la llengua catalana —encara que no en sigui el fet d'actualitat—, tractada des del punt de vista sociolingüístic, històric o geolingüístic. Per què aquest municipi sard és notícia a TV3?

J. R. Muñoz Torres (2002) estableix dos tipus de criteris de selecció de les notícies: d'una banda, els que depenen del periodista i de la seva visió, i, de l'altra, els que depenen de l'activitat periodístico-informativa, que inclou la concepció empresarial. Aquest aspecte és rellevant en el cas dels territoris de parla catalana perquè Televisió de Catalunya té com a objectiu informar de la realitat d'aquests indrets, independentment de la seva adscripció administrativa. D'altra banda, entre els criteris que han de complir les notícies,⁸ en el cas estudiat són importants, a més de l'actualitat, la proximitat, en aquest cas cultural (Diezhandio, 1994, p. 59; Martínez de Sousa, 1981, p. 337 i s.), i l'interès públic (Fontcuberta, 1981, p. 95). Pel que fa al primer, el fet que a Catalunya es parli la mateixa llengua que a l'Alguer, entre altres aspectes, condiciona TV3 a l'hora de seleccionar com a notícia un fet que hi hagi ocorregut. Quant al segon, entre el públic de Televisió de Catalunya és susceptible d'haver-n'hi una part d'interessada a conèixer què passa a l'Alguer. Per tant, la política d'empresa (CCMA), la proximitat cultural entre Catalunya i l'Alguer i l'interès de l'audiència per aquest indret determinen la selecció de l'Alguer com a notícia. No tot el que passa en aquest municipi sard, però, és notícia a TV3, com veurem.

Els trets que caracteritzen el periodisme posat en pràctica per Televisió de Catalunya a partir de les informacions que parlen de l'Alguer són aquests:

- a) adopció d'una visió principatina en la selecció de les dades,
- b) aflorament d'una consciència pancatalana en l'elaboració de la informació,
- c) visualització del procés de substitució lingüística a l'Alguer,
- d) voluntat d'instruir l'audiència i
- e) atenció a l'actualitat de la llengua catalana.

3.1.1. Visió principatina en la selecció de les dades

En les informacions sobre l'Alguer, TV3 adopta un punt de vista principatí a l'hora de seleccionar els continguts. La condició *sine qua non* a l'hora de parlar de l'Alguer és que es faci en relació amb Catalunya, atesa la condició de mitjà públic creat per la mateixa institució que participa en els intercanvis polítics i culturals relatats. Ho proven diversos textos estudiats, com ara les visites de dos presidents

8. Com a trets de les notícies, s'han assenyalat: novetat, oportunitat, proximitat, prominència, conflicte, acció, raresa i interès humà (Diezhandio, 1994, p. 59, *apud* Serrano, 2004, p. 160); freqüència, sonoritat, falta d'ambigüitat, significació, elitisme, personalització, negativitat (Galtung i Ruge, *apud* Serrano, 2004, p. 160); actualitat, proximitat, prominència, curiositat, conflicte, suspens, emoció, i conseqüències (Warren, 1975, p. 25); oportunitat i proximitat, progrés i desastre, eminència i prominència, conflicte, novetat, conseqüències i interès humà (Jeffres, 1986, p. 107, *apud* Serrano, 2004, p. 160), i actualitat, proximitat, prominència, curiositat, conflicte, suspens, emoció i conseqüències (Martínez de Sousa, 1981, p. 337 i s.).

de la Generalitat de Catalunya, d'un conseller de Cultura i d'una consellera d'Educació. De fet, la notícia que explica la primera visita de Jordi Pujol a l'Alguer com a president de Catalunya afirma que

[...] la persistència de la llengua catalana depèn força dels contactes sovintejats amb l'activitat del Principat.

3.1.2. Consciència pancatalana en l'elaboració de la informació

Un segon tret que caracteritza l'acció de TV3 en parlar de l'Alguer és la voluntat d'aflorament d'una consciència lingüística en l'elaboració de les informacions. Així, si una notícia parla d'acords per al foment de l'ensenyament del català en escoles de l'Alguer, aquest relat es construeix des de la consciència que Catalunya i l'Alguer són parts d'una unitat conceptual que té lligams històrics, culturals i, sobretot, lingüístics. Un exemple d'aquest tret el posa de manifest l'establiment d'una línia aèria entre Girona i l'Alguer, que té l'objectiu de millorar les comunicacions entre dos punts del domini lingüístic català. Referma aquesta idea el criteri fixat en el llibre d'estil de la CCMA d'adoptar la denominació *Països Catalans* per a referir-se als territoris de parla catalana, sobretot si tenim en compte la campanya contrària que hi va haver a finals de la dècada anterior per evitar denominacions que fossin signe de la identitat catalana. En aquest sentit d'identitat i de pertinença a la comunitat s'expressa el *De vacances* del 21 d'agost de 2000, en el qual es diu que l'Alguer és una «terra catalana, amb gent que no vol perdre les seves senyes d'identitat».

En el marc de construcció de la consciència de pertànyer a una mateixa col·lectivitat, Televisió de Catalunya difon els acords i les accions amb què les institucions públiques i privades de Catalunya contribueixen a millorar la situació lingüística i cultural de l'Alguer, que, des del punt de vista juridicolingüístic, no està tan avançada com la del Principat de Catalunya.

3.1.3. Visualització del procés de substitució lingüística

El tercer tret que apareix a les notícies estudiades és la denúncia que el periodisme ha de fer de tota situació que considera injusta i que ha de fer visible a l'audiència. Ho demostra el reportatge del programa *Actual* sobre la situació de substitució lingüística en què es troba l'alguerès per la pressió de l'italià. Aquest procés de declivi contrasta amb l'esplendor que havia tingut la llengua anys enrere, segons el reportatge esmentat, emès el 17 de maig de 1990, en què es deia que fins als anys seixanta del segle passat parlar alguerès era signe de prestigi.

Amb accions com aquesta, l'audiència de Televisió de Catalunya pot prendre consciència de la realitat que, especialment durant les dècades dels vuitanta i dels noranta, es vivia a l'Alguer. Només la presa de consciència pot promoure les accions de cooperació des de Catalunya, tant per part de les institucions públiques com per part de la societat civil catalana.

3.1.4. Voluntat d'instruir l'audiència

El quart tret que singularitza aquest periodisme és la voluntat instructiva de Televisió de Catalunya envers l'audiència, principalment la de Catalunya, però també la dels territoris catalanòfons adjacents. Parlar de l'Alguer significa acostar a aquestes zones una realitat que, tot i que pròxima culturalment i històrica, està allunyada geogràficament i administrativament. Amb això, TV3 pretén crear consciència en la població del sentiment de pertinença a una comunitat que va més enllà de l'àmbit peninsular. Aquesta voluntat instructiva s'estén a la història comuna compartida pels territoris catalanòfons. Així, bona part de les peces informatives estudiades fan referència a fets històrics, com ara la tomba de Martí el Jove, la batalla de l'Alguer, la conquesta catalana, la dominació catalana de la Mediterrània, etc. Exemplifica aquest cas l'espai *De vacances* emès el 21 d'agost de 2000. Les accions a favor de la llengua també són objecte de difusió: des dels cursos de català fins a la promulgació d'un nou marc legal a l'Estat italià que protegeix les minories lingüístiques parlades en aquell país i que determina els casos d'oficialitat de l'alguerès en el seu territori.

3.1.5. Atenció a l'actualitat de la llengua catalana

El cinquè tret que volem destacar és que els mitjans de la CCMA van néixer com a instrument de recuperació i promoció de la llengua catalana, que n'és la vehicular de les emissions. En aquest marc, tota dada d'actualitat sobre l'idioma és matèria d'interès informatiu.⁹ Així, doncs, han estat objecte d'informació la promulgació de la Llei sarda 126, que declara l'oficialitat de l'alguerès i del sard en l'ús escolar i institucional, i també la promulgació de la Llei de l'Estat italià 428, de 15 de desembre de 1999. En aquest sentit, la notícia que feia referència als beneficis que comportava aquesta segona llei es referia al fet que podia ser ob-

9. Només cal tenir en compte el reguitzell de notícies que recullen ofensives de diversa índole i origen envers la llengua catalana, com ara el nom que rep la llengua en la modificació legislativa duta a terme per part de la Diputació General d'Aragó i la supressió del requisit lingüístic per a l'accés a la funció pública a les Illes Balears, entre d'altres.

jecte d'ús a les escoles i als mitjans de comunicació. Pel que fa als mitjans privats,¹⁰ l'apartat primer de l'article 14 d'aquesta norma estableix:

Nell'ambito delle proprie disponibilità di bilancio le regioni e le province in cui siano presenti i gruppi linguistici di cui all'articolo 2 nonché i comuni compresi nelle suddette province possono determinare, in base a criteri oggettivi, provvidenze per l'editoria, per gli organi di stampa e per le emittenti radiotelevisive a carattere privato che utilizzino una delle lingue ammesse a tutela, nonché per le associazioni riconosciute e radicate nel territorio che abbiano come finalità la salvaguardia delle minoranze linguistiche.

Així, el juliol de l'any 2004 es va crear la Catalan TV, un canal de televisió privat de l'Alguer que fa ús de la llengua catalana en les emissions. De fet, en la notícia emesa per Televisió de Catalunya el 17 de juliol de 2004 ja s'anunciava la posada en marxa d'una televisió bilingüe amb la finalitat d'ajudar els joves a usar la llengua catalana. En aquesta mateixa peça, també s'avançava l'organització de cursos de llengua catalana per als funcionaris.

3.2. *L'Alguer a les notícies: temes*

Les temàtiques que provoquen l'elaboració i emissió d'una peça informativa a propòsit de l'Alguer són:

- a) les relacions institucionals amb Catalunya i amb la resta del domini lingüístic;
- b) el català a l'Alguer: arrels històriques i situació legal actual;
- c) els actes culturals (concerts musicals, esdeveniments lingüístics i literaris, exposicions, celebracions religioses, etc.), i
- d) el pont aeri.

10. La mateixa Llei preveu que el concessionari del servei públic de radiotelevisió també pugui protegir les llengües reconegudes per la llei. S'hi refereix l'article 12:

1. Nella convenzione tra il Ministero delle comunicazioni e la società concessionaria del servizio pubblico radiotelevisivo e nel conseguente contratto di servizio sono assicurate condizioni per la tutela delle minoranze linguistiche nelle zone di appartenenza.

2. Le regioni interessate possono altresí stipulare apposite convenzioni con la società concessionaria del servizio pubblico radiotelevisivo per trasmissioni giornalistiche o programmi nelle lingue ammesse a tutela, nell'ambito delle programmazioni radiofoniche e televisive regionali della medesima società concessionaria; per le stesse finalità le regioni possono stipulare appositi accordi con emittenti locali.

3. La tutela delle minoranze linguistiche nell'ambito del sistema delle comunicazioni di massa é di competenza dell'Autorità per le garanzie nelle comunicazioni di cui alla legge 31 luglio 1997, n. 249, fatte salve le funzioni di indirizzo della Commissione parlamentare per l'indirizzo generale e la vigilanza dei servizi radiotelevisivi.

Abans de començar la discussió d'aquests cinc tipus, precisarem que en les informacions dedicades a l'Alguer poden ser presents més d'una d'aquestes temàtiques alhora. Per això, hi ha peces del corpus a les quals ens referirem en més d'un apartat. Així mateix, en bona part de les notícies analitzades s'insereix un bloc històric perquè l'audiència sàpiga o recordi els orígens d'aquest enclavament català de l'illa de Sardenya i perquè la inclusió d'aquest tema en l'informatiu quedi justificada pels lligams culturals entre Catalunya i l'Alguer.

3.2.1. Les relacions institucionals amb Catalunya i amb la resta del domini lingüístic

Les relacions institucionals de l'Alguer amb Catalunya són una de les grans motivacions localitzades en el corpus d'estudi. El primer exemple d'aquest fet el trobem en la visita que el president de la Generalitat de Catalunya Jordi Pujol va fer a aquest municipi de Sardenya el gener de 1985. Aquest fet polític va ser cobert amb tres peces emeses els dies 26, 27 i 28 d'aquell mes. TV3 va destacar que aquella visita va incloure trobades de la delegació de Catalunya amb representants d'institucions alguereses o sardes com el municipi de l'Alguer, el Parlament regional i la Junta regional.

Una peça emesa el 25 de setembre de 1999 donava notícia de la signatura d'un conveni per a la promoció del català a l'Alguer, en el marc d'una visita que va efectuar el que aleshores era conseller de Cultura de la Generalitat de Catalunya, Joan Maria Pujals. Una altra visita de Jordi Pujol va ser objecte d'una notícia emesa el 6 d'octubre de 2000, en la qual, d'una banda, es va promoure l'obertura d'una delegació de la Generalitat de Catalunya a l'Alguer i, de l'altra, es va concedir al president la distinció de ciutadà d'honor d'aquest enclavament.

La raó de la peça informativa emesa per TV3 el dia 16 de juliol de 2004 va ser la visita a l'Alguer de la que aleshores era la consellera d'Educació de la Generalitat de Catalunya, Marta Cid, per entrevistar-se amb l'alcalde de l'Alguer i signar un conveni per inaugurar-hi la primera escola catalana. Tanca aquest apartat una peça informativa dedicada a la visita del president José Montilla, emesa el 20 de setembre de 2008, amb motiu del seixantè aniversari de l'autonomia de Sardenya.

No voldríem ignorar, encara en aquest apartat, una notícia emesa el 15 de gener de 2009, en què es parla de la incorporació a la Fundació Ramon Llull de representants de quatre territoris de parla catalana. La notícia explica la incorporació de l'Ajuntament de l'Alguer i del Consell General dels Pirineus Orientals a aquest organisme, a més del País Valencià, en aquest darrer cas a través, no del seu govern, sinó de la Xarxa de Ciutats Valencianes.

3.2.2. El català a l'Alguer: arrels històriques i situació actual

En bona part de les peces del corpus se subministren dades de caràcter històric de l'època en què el català va ser traslladat a l'Alguer. En són exemples els textos que informen de l'anada de Pujol de 1985, en què es parla de la visita de les autoritats catalanes a la tomba, ubicada a la catedral de Càller, de Martí el Jove, fill del rei Martí l'Humà i nét de Pere III el Cerimoniós, que va ordenar el repoblament de l'Alguer amb catalans. I també es remarca la presència catalana de més de quatre segles en aquest enclavament. És significatiu, així mateix, l'esment de l'ocupació catalana de l'illa de Sardenya en la notícia del 25 de setembre de 1999, en què es qualifica de

[...] miracle que el català s'hagi mantingut en un sol enclavament de l'illa de Sardenya, que havia estat ocupada el segle XIV per la corona catalanoaragonesa.

L'espai estudiat que conté més informació de caràcter històric és el *De vacances* emès el 21 d'agost de 2000. Recorda la dominació catalana a la Mediterrània i la batalla de l'Alguer, i també explica la denominació de *Barceloneta* (*Balsaruneta*, pronunciat en alguerès) per a l'Alguer. Una notícia del 20 de setembre de 2008 fa referència als 650 anys de la conquesta catalana d'aquesta illa i a «la petjada que hi va deixar un segle i mig de dominació catalana».

D'altra banda, la situació legal del català a l'Alguer motiva una part de les peces analitzades. El 3 de novembre de 1997, Televisió de Catalunya va emetre una notícia dedicada a la promulgació de la Llei que reconeixia l'oficialitat de l'alguerès. Es tracta de la Llei sarda 126, de promoció i valoració de la cultura i de la llengua de Sardenya, que reconeix l'oficialitat de la llengua catalana a l'Alguer.¹¹

A propòsit de la visita de Pujol de 1985 que hem esmentat abans, s'informava dels cursos que organitza l'Escola Pasqual Scannu, l'únic centre que aleshores ensenyava la llengua catalana a l'Alguer. Una altra notícia, del 17 de juliol de 2004, informava de la política lingüística duta a terme per les institucions de l'Alguer amb l'objectiu de recuperar-hi l'ús de la llengua catalana.

Quant a les dades de caràcter sociolingüístic, Televisió de Catalunya hi dedica, d'una banda, múltiples referències inserides en les diverses notícies estudiades i, de l'altra, una edició del programa *Actual* titulada «Una llengua amenaçada», emesa

11. Posteriorment el 15 de desembre de 1999, l'Estat italià aprovaria la Llei 482 i el reglament d'aplicació d'aquesta norma. Així, l'article 2 d'aquesta llei estableix que:

1. In attuazione dell'articolo 6 della Costituzione e in armonia con i principi generali stabiliti dagli organismi europei e internazionali, la Repubblica tutela la lingua e la cultura delle popolazioni albanesi, catalane, germaniche, greche, slovene e croate e di quelle parlanti il francese, il franco-provenzale, il friulano, il ladino, l'occitano e il sardo.

el 17 de maig de 1990. En el primer cas, les notícies inclouen dades com ara: que hi ha uns 20.000 parlants habituals de català entre els 40.000 habitants d'aquest municipi sard (25 gener 1985); que el català és parlat per un terç de la població (3 novembre 1997), que «la pressió de l'italià fa témer pel seu futur» (3 novembre 1997), que «la majoria de nens i nenes de l'Alguer no saben parlar català» (3 novembre 1997); que el català és utilitzat pel 25% de la població (6 octubre 2000), i que a l'Alguer hi ha un «escenari dominat per l'italià» (17 juliol 2004), entre d'altres.

En el cas del programa *Actual*, presentat per la periodista Àngels Barceló, es radiografia la situació sociolingüística de l'Alguer. S'hi indica que hi parlen el català entre 17.000 i 18.000 habitants d'aquest municipi. S'hi afegeix que, en aquells moments, es produïa un procés de substitució del català per l'italià, atès que els joves començaven a deixar-lo d'usar, i s'hi advertia que el català corria el risc de desaparèixer-ne. Tanmateix, la informació remarcava que l'«Alguer no ha perdut el rastre de la seva història catalana». A diferència del *Telenotícies*, aquest tipus de programes presenten, en general, la informació de l'Alguer deslligada de l'actualitat del Principat de Catalunya.

3.2.3. Els actes culturals

El tercer bloc de notícies de TV3 dedicades a l'Alguer es refereix a la celebració d'actes culturals de naturalesa diversa. De fet, la primera peça conservada informa de les Festes Fabra, que l'any 1984 es van fer a l'Alguer, en homenatge a qui va fixar el català modern. Aquesta trobada, de caràcter itinerant, tenia com a objectiu promoure els intercanvis culturals entre els territoris de parla catalana. Televisió de Catalunya hi va destinar dues notícies, que es van emetre el 4 i el 5 de novembre de 1984. Dos dels testimonis que hi apareixen són Carlota Fabra, filla de Pompeu Fabra, i Aina Moll, que aleshores era la directora general de Política Lingüística de la Generalitat de Catalunya.

Les presentacions de llibres també són objecte de peces informatives. N'és un exemple l'obra *I catalani in Sardegna*, a cura de Jordi Carbonell i de Francesco Manconi (versió en català: *Els catalans a Sardenya*). També hi és present el Premi Carlemany, que l'any 2007, el 16 de setembre, es va lliurar a l'escriptor Jordi Coca al Teatre Cívic de l'Alguer. Hi podem afegir els concerts musicals, un exemple dels quals és el que cantants catalans i algueresos van fer durant la visita del president Pujol l'any 1985. Un altre exemple, en aquest cas ubicat a Catalunya, és l'actuació a Tarragona de la Coral Barceloneta de l'Alguer, en una notícia emesa el 30 d'abril de 1985, o el recital de cançó algueresa que es va fer a Barcelona i del qual TV3 va informar el 12 de novembre de 1987.

Pel que fa a les exposicions, també són presents en les notícies relacionades amb l'Alguer que ha emès TV3. El primer cas és la visita al Museu Arqueològic de

Càller a propòsit de la trobada institucional de 1985. L'aplec de l'Alguer és objecte de la informació el 6 d'agost de 2000. S'hi diu que hi van participar vint-i-tres colles, unes 1.200 persones que provenien de tot Catalunya.

En aquestes peces informatives també hi ha lloc per a l'empremta que els catalans van deixar en l'arquitectura de l'illa. Així, s'hi esmenta l'església de Sant Francesc, com a mostra de gòtic català. Es parla, també, d'altres actes culturals i acadèmics com ara la taula rodona sobre el català de l'Alguer i el català estàndard, de la qual es dona notícia el 2 de novembre de 1987. Encara en aquest tercer bloc, hi ha una notícia dedicada a una manifestació religiosa: la processó del desclavament de Divendres Sant, de la qual es va informar l'11 d'abril de 1998.

3.2.4. El pont aeri

El quart i darrer bloc temàtic fa referència a les relacions comercials i turístiques entre Catalunya i l'Alguer. Vinculat directament a les relacions institucionals entre les autoritats de Catalunya i les de l'Alguer, des de la primera visita de Jordi Pujol a l'illa com a president de Catalunya, es parla de la intenció d'establir un vol regular entre aquests dos territoris. A les informacions, aquest enllaç aeri es presenta com una demanda de l'alcalde alguerès. En aquest sentit, en la tercera peça destinada a la visita de Jordi Pujol, es detalla el següent:

La Generalitat de Catalunya i el Consell General de Sardenya, juntament amb Iberia i Alitalia, estudien la possible creació d'una línia aèria entre Barcelona i l'Alguer.

I encara en la notícia emesa el 20 de setembre de 2008 a propòsit de la visita a l'Alguer de José Montilla, es fa referència al fet que els llaços entre aquest municipi i Catalunya s'han vist reforçats per la línia aèria que ofereix la companyia irlandesa Ryanair entre la ciutat de Girona i aquest municipi sard.¹²

4. CONCLUSIONS

A l'empara dels criteris construïts durant les gairebé tres dècades d'història dels mitjans de la CCMA, Televisió de Catalunya fa present l'Alguer en la seva programació, a través de diferents temàtiques, sobre la base de la llengua compartida, que és present d'una manera o altra en els textos informatius estudiats. Resumidament, els temes seleccionats per TV3 es poden agrupar al voltant d'aquests

12. La línia regular entre Girona i l'Alguer es va inaugurar el dia 5 de febrer de 2003.

quatre blocs: 1) les relacions amb Catalunya i amb la resta del domini lingüístic; 2) el català de l'Alguer: arrels històriques i situació actual; 3) els actes culturals, i 4) el pont aeri.

Des del punt de vista periodístic, aquests textos informatius estan construïts a partir d'uns criteris de selecció de dades de base principatina que responen a l'interès general. La llengua catalana reforça aquest interès general, perquè és l'idioma d'una bona part de l'audiència i perquè és la llengua vehicular dels mitjans de la CCMA. En general, TV3 dona prioritat a allò que s'origina a Catalunya, en aquest cas, a l'acció de les institucions i de la societat civil catalana en relació amb l'Alguer, llevat del monogràfic dedicat a la situació sociolingüística del català en aquest enclavament.

Un cop elaborats, aquests textos informatius estan revestits d'un tel de pancatalanisme, sobretot perquè volen crear consciència de pertinença a una mateixa comunitat lingüística. De fet, representar l'Alguer en els gèneres informatius de TV3 és fer avinent aquest municipi sard a l'audiència de Catalunya com una part més d'una mateixa unitat lingüísticoterritorial catalana.

Com a tret d'aquesta professió, és destacable la voluntat de denúncia per part del periodisme que practica TV3 en relació amb el procés de substitució del català en aquest enclavament. Evidentment, aquesta voluntat de denúncia està condicionada pel fet que aquests dos territoris comparteixen la llengua catalana, algunes manifestacions culturals i una part d'història comuna. Al mateix temps, l'acció de TV3 inclou una voluntat formativa de l'audiència en relació amb la realitat de l'Alguer i la història compartida amb les altres zones catalanòfones.

En definitiva, l'acció de TV3 va encaminada a vertebrar un hipotètic espai de comunicació en català, a crear una consciència lingüística catalana en l'audiència i a difondre les iniciatives de transferència de recursos de Catalunya, un territori més avançat jurídicament en la protecció del català, cap a l'Alguer. Ens calen, encara, alguns passos endavant en el procés de representació completa de les diferents parts del domini lingüístic català en els mitjans de comunicació audiovisuals. En aquest sentit, formularem dues propostes.

La primera proposta de millora de la projecció de la realitat algueresa passaria per donar més visibilitat a les activitats d'intercanvi menades per institucions culturals i científiques.¹³ Així mateix, també es podria recuperar, a les notícies, la presència (que hi havia hagut durant els anys vuitanta) de les activitats organitza-

13. En podria ser un exemple la manca de ressò de la publicació del volum *El català de l'Alguer: Un model d'àmbit restringit* (2003), de l'Institut d'Estudis Catalans i de la presentació que se'n féu a l'Alguer (16 juny 2004).

des des de la societat civil catalana,¹⁴ tant pel que fa a la selecció dels fets informatius com pel que fa a la seva naturalesa i motivació.¹⁵

La segona proposta per millorar la projecció de la realitat algueresa a TVC posa damunt la taula la possible participació dels algueresos (associacions, institucions, professionals, etc.) en la producció de programes televisius, des de l'Alguer mateix, aprofitant les estructures i els recursos de comunicació social disponibles des d'aquest enclavament, si calgués, amb el suport tècnic i l'assessorament català. Això incorporaria la perspectiva algueresa en la representació d'aquest enclavament a TV3. Pel que fa a la inclusió de professionals del món del periodisme originaris de l'Alguer, aquesta proposta podria seguir el model de Televisió de Catalunya a la Catalunya del Nord, a les Illes Balears i al País Valencià, en què compta amb un corresponsal natiu de cadascun d'aquests indrets. I, naturalment, aquesta proposta reforçaria la presència de la varietat lingüística de l'Alguer, que ja es veu reflectida en els testimonis que apareixen en les notícies analitzades.

Durant aquestes tres primeres dècades, TV3 s'ha centrat a reconstruir i a reforçar els lligams entre el Principat i l'Alguer, sobretot des del punt de vista lingüístic, i alhora, en els programes que ha emès, ha difós un intercanvi cultural amb l'objectiu que la seva audiència sigui conscient de l'existència d'una vinculació lingüística i històrica entre dos territoris que avui pertanyen a dues realitats administratives diferents.

BIBLIOGRAFIA

- ARGENTER, Joan A. (2011a). «Presentació». A: ARGENTER, Joan A. (ed.). *La gestió interestatal de les llengües transfrontereres*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Càtedra UNESCO de Llengües i Educació. (Biblioteca Càtedra UNESCO; 3), p. 7-14.
- ARGENTER, Joan A. (ed.) (2011b). *La gestió interestatal de les llengües transfrontereres*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Càtedra UNESCO de Llengües i Educació. (Biblioteca Càtedra UNESCO; 3)
- (2011c). *Llengües, cultures, identitats a la Mediterrània*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Càtedra UNESCO de Llengües i Educació. (Biblioteca Càtedra UNESCO; 4)
- BAGET HERMS, Josep Maria (2003). «La Nostra»: *Vint anys de TV3*. Barcelona: Proa.
- CASALS, Daniel (2009). «Equilibri geolectal als *media* públics del Principat de Catalunya».

14. Com hem vist en aquest estudi, durant la dècada dels vuitanta, TVC va informar de l'actuació a Tarragona de la Coral Barceloneta de l'Alguer (1985) i d'un recital de cançó algueresa fet a l'Orfeó Gracienc (1987).

15. Ja lliurat aquest text a l'editor, TV3 ha difós la notícia de la presència de la cantant algueresa Franca Masu com a pregonera de les festes de Santa Tecla a Tarragona, ciutat agermanada amb l'Alguer. Aquí s'hi combina la informació institucional d'àmbit local i la celebració d'una festa de la societat civil.

- Els casos de TV3 i Catalunya Ràdio». A: KABATEK, J.; PUSCH, C. D. (ed.). *Variació, poliglòssia i estàndard*. Aachen: Shaker. (Biblioteca Catalànica Germànica; 7), p. 209-230.
- CASALS, Daniel; CAMPS, Oriol (2009). «Límits per a la consecució d'un estàndard plural als *media*. El procés de producció de textos a la ràdio com a factor d'anivellament geolèctal». A: KABATEK, J.; PUSCH, C. D. (ed.). *Variació, poliglòssia i estàndard*. Aachen: Shaker. (Biblioteca Catalànica Germànica; 7), p. 231-256.
- CORONGIU, Giuseppe (2011). «La limba sarda comuna i alguns aspectes de la política lingüística a Sardenya». A: ARGENTER, Joan A. (ed.). *La gestió interestatal de les llengües transfrontereres*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans: Càtedra UNESCO de Llengües i Educació. (Biblioteca Càtedra UNESCO; 3), p. 39-54.
- CORPORACIÓ CATALANA DE MITJANS AUDIOVISUALS (2006). *Carta de principis per a l'actuació dels mitjans de comunicació de la CCMA*. [Versió consultada el 15 de juny de 2012]
- DEPARTAMENT DE CULTURA (1998). *Legislació lingüística*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. (Legislació Bàsica; 6)
- Fontcuberta, Mar (1981). *Estructura de la notícia periodística*. Barcelona: ATE.
- GENERALITAT DE CATALUNYA (2002). *Legislació sobre ràdio i televisió*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. (Quaderns de Legislació; 37)
- GOMIS, L. (1991). *Teoría del periodismo: Cómo se forma el presente*. Barcelona: Paidós.
- HUDSON, R. A. (1981). *La sociolingüística*. Barcelona: Anagrama.
- INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS (1999). *Proposta per a un estàndard oral de la llengua catalana. I, Fonètica*. Ed. a cura de Joan Albert Argenter. 3a ed. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- (2003). *El català de l'Alguer: Un model d'àmbit restringit*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. (Biblioteca Filològica; 48)
- MARTÍNEZ DE SOUSA, J. (1981). *Diccionario general del periodismo*. Madrid: Paraninfo.
- MOLLÀ, Toni (2002). *Manual de sociolingüística*. Alzira: Bromera.
- MOLLÀ, Toni (ed.) (1998). *La política lingüística a la societat de la informació*. Alzira: Bromera.
- MUÑOZ TORRES, J. R. (2002). *Por qué interesan las noticias: Un estudio de los fundamentos del interés informativo*. Barcelona: Herder.
- NAVARRO BARBA, Gustau (1999). «El català a l'Alguer i la legislació sarda i italiana». *Llengua i Ús*, núm. 14, p. 61-64.
- REGGIONE AUTÒNOMA DELLA SARDEGNA (1997). *Legge regionale 15 ottobre 1997, n. 26: Promozione e valorizzazione della cultura e della lingua della Sardegna* [Llei 126/1997, de 15 d'octubre, de promoció i valoració de la cultura i de la llengua de Sardenya]. Disponible en línia a: <<http://www.regione.sardegna.it>> [consulta: 15 juny 2012].
- REPÚBLICA ITALIANA (1999). *Legge 15 dicembre 1999, n. 482: Norme in materia di tutela delle minoranze linguistiche storiche* [Llei 482/1999, de 15 de desembre, norma en matèria de protecció de les minories lingüístiques històriques]. Disponible en línia a: <<http://www.parlamento.it>> [consulta: 15 juny 2012].
- SERRANO, José Francisco (2002). «La noticia». A: CANTAVELLA, Juan; SERRANO, José Francisco (coord.) (2003). *Redacción para periodistas: Informar e interpretar*. Barcelona: Ariel. (Ariel Comunicación), p. 145-176.
- WARREN, Carl (1975). *Géneros periodísticos informativos: Nueva enciclopedia de la noticia*. Barcelona: ATE.

Els goigs als Països Catalans i a Sardenya: una evolució paral·lela

AUGUST BOVER I FONT
Universitat de Barcelona

ELS PRIMERS TESTIMONIS*

L'origen dels goigs és ben conegut —jo mateix n'he parlat en altres llocs—,¹ i això ens estalvia de parlar-ne ara. I també és ben sabut que el costum de cantar-ne devia ser ja arreladíssim en la societat catalana de final del segle XIII i començament del XIV, com ho testimonia la crònica de Ramon Muntaner amb el famós episodi del cant dels goigs de sant Pere protagonitzat pels almogàvers que lluitaven a l'Àsia Menor el mes de juny de 1305 (Soldevila, 1971, p. 860). No és gens estrany, doncs, que aquest costum formés part del bagatge cultural dels colonitzadors catalans que s'establiren a Sardenya des de la primera meitat del segle XIV, un bagatge cultural que anava de la llengua a l'arquitectura gòtica d'estil català i que comprenia, també, la literatura (cultura i popular),² entre moltes altres coses. Una aportació cultural forana que, d'aquesta manera, entrà en contacte amb la cultura sarda, la qual es mostrà impermeable davant d'alguns d'aquests elements exògens i, en canvi, n'adoptà d'altres, com acostuma a passar en aquests casos.³

* Una versió italiana d'aquest text, llegida al simposi «I “goccius/gosos” sardi nel loro contesto etnopoètico», organitzat pel professor Joan Armangué a la Universitat de Càller els dies 16 i 17 d'abril de 2010, ha estat publicada a *Insula: Quaderno di Cultura Sarda* (Càller, Arxiu de Tradicions), núm. 8 (2010), p. 21-34. Aquest article s'emmarca dins el projecte de recerca finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació i pels Fons Europeus per al Desenvolupament Regional, ref. FFI2009-14449-C02-01, i també per l'Institut d'Estudis Catalans.

1. Cfr. «Dels goigs als “goccius/gosos”: Origen i evolució dels goigs sards», a Bover (2007), p. 41-57.

2. Cfr. A. BOVER I FONT, «La letteratura catalana prima della Conquista», a Armangué (2005), p. 15-18, i «La literatura catalana d'abans de la Conquesta», a Bover (2007), p. 35-39, amb la bibliografia de les traduccions italianes de literatura catalana dels segles XIII i XIV.

3. Segons Joan Armangué, «És interessant, per bé que molt minoritari, el debat relatiu a la pre-

Per tant, sembla lògic pensar que els primers goigs que es devien cantar a l'illa forçosament havien d'estar relacionats amb la presència d'aquesta colònia catalana i que devien ser cantats en llengua catalana. Els primers goigs de què es té notícia a Sardenya són els de la Mare de Déu de la Mercè. D'acord amb el que acabo de dir, tampoc no és cap sorpresa que estiguin dedicats a una advocació catalana i, concretament, a la Mercè. Només cal recordar que l'orde mercedari va establir-se molt aviat a Sardenya, quan l'any 1336 Pere el Cerimoniós els va cedir Bonaire. Segons Eduard Toda, aquests goigs «corregueren manuscrits en la segona meytat del segle XVI» (Toda, 1903, p. 22), abans que Antioco Brondo els publicués a Càller, l'any 1604, juntament amb altres papers dels mercedaris (Brondo, 1604, p. 148-151). Són anònims, diferents dels que s'han conservat a Catalunya i, segons sembla, els més antics conservats entre els dedicats a la Mercè en llengua catalana —ens manca, encara, un catàleg general dels goigs antics conservats als Països Catalans:

Cantarem amb viva fe
vostres goigs, Immaculada,
mare nostra i advocada,
reina gran de la Mercè.

Del segle XVII, i també en llengua catalana, ens han arribat els goigs de sant Baldiri de Càller, recollits pel frare caputxí Serafin Esquiro en el seu llibre sobre els cossos «sants» trobats a la capital sarda *Santuario de Càller y verdadera historia de la invención de los cuerpos santos hallados en la dicha ciudad y su arzobispado. Parte primera* (Càller, 1624), i copiats pocs anys després en el manuscrit de l'escriptor callerès Juan Francisco Carmona *Alabanzas de los santos de Sardeña...* (1631),⁴ titulats *Set llaors del benaventurat sant Baldiri, màrtir gloriós, advocat y apropiat per qualsevol enfermetat y per totes malalties, per todas congoxas, tribulacions y adversitats, qui aquell advoca y reclama, tant promptament ha la gràcia que demana la sua necesi-*

sència, a la poesia tradicional sarda, de possibles elements de contacte amb la cultura trobadoresca. No només la terminologia de la mètrica popular podria trobar el seu origen al món occità, com ha assenyalat Alberto M. Cirese, sinó també les característiques repeses (*torradas*) de gèneres tan vius com el *muto* i el *mutettu* podrien consistir en derivacions locals de la *dansa* i la *balada* provençals. Els contactes dels judicats sards amb la poesia dels trobadors, de conseqüències literàries fins ara no documentades, han estat recentment estudiats, i n'hem de destacar la presència a l'illa, al segle XIII, de Terramaygnis de Piza, autor d'una *Doctrina d'acort* basada en les *Razos de trobar* de Raimon Vidal de Besalú. Ara bé, malgrat els esforços d'erudició que voldrien enllaçar la poesia popular sarda amb la provençal, l'origen dels goigs ens duu indefectiblement a la conquesta de l'illa per part dels catalans, si més no pel que fa a l'estructura actual del gènere que és la que ara com ara ens interessa». Quan no s'esmenta la procedència dels textos o les informacions, s'entén que formen part dels materials i documents inèdits que m'ha facilitat l'amic i col·lega Joan Armangué, a qui agraeixo la seva generositat.

4. Sobre Carmona, vegeu Thermes (1994).

tat. Són obligats fer novena e promesa, si han la gràcia. La sua oració són 13 paternostres e 13 avema/rias. Ve la sua festa, lo tercer diu/mèngie de maig, festa en la iglésia de la Verge Maria del Port. És sant qui empetra mol/tas gràcias de la alta Ma/gestat:

Dau remei al que-l demana,
al devot cridant a vós,
socorreu al qui us reclama,
sant Baldiri gloriós. (Bover, 2007, p. 59-65)

I és molt probable que també siguin d'aquesta època els goigs de la Mare de Déu del Roser conservats manuscrits a l'arxiu del Monestir de Santa Clara d'Oristany, localitat de l'oest de Sardenya, on Giampaolo Mele va documentar el costum de cantar goigs ja el 1606:

Puix de vostra carn sagrada
s'i és vestit Déu verdader,
dignament entitulada
sou la Verge del Roser. (Bover, 2007, p. 65-68)

Tot i que Antoni de Bastero va donar a conèixer un passaport en llengua catalana estès a Càller el 29 de juny de 1718,⁵ a partir del segle XVIII sembla que només a l'Alguer s'han conservat goigs en llengua catalana. Eduard Toda ja va publicar els de la Mare de Déu de Vallverd:

Com la nostra protectora
en cada temps séu estada,
siau sempre nostra advocada,
de Vallverd nostra Senyora. (Toda, 1903, p. 125-127)

Ramon Clavellet i Antoni Useri, en el tombant dels segles XIX i XX, en recolliren diversos: els de la Mare de Déu de la Pietat —que els joves cantaven en acostar-se la Setmana Santa—, els de sant Roc i sant Sebastià per demanar protecció contra la pestilència —probablement originats durant la greu epidèmia de còlera de 1855—, uns goigs a la Mare de Déu sense cap advocació concreta —«Mare de l'eterna Vida»—, els de la Puríssima Concepció i els de la Mare de Déu del Carme, a més de set goigs profans.

Pasqual Scanu, ja durant els anys seixanta del segle passat, recollí fragments de tres goigs: els dels sants venerats a l'església del Carme, els de sant Sebastià i els

5. A. BOVER, «La represa de les relacions culturals amb l'Alguer», a Bover (2007), p. 114.

de sant Antoni abat. I mossèn Francesc Manunta, en el seu recull *Cançons i líriques religioses de l'Alguer catalana* (l'Alguer, 1988-1991), reproduceix els goigs aplegats per Scanu, més els de la Mare de Déu del Roser —que Manunta considerava que podien ser d'origen alguerès, tot i que em sembla poc probable—, i hi publica els fragments d'altres tres goigs recollits de viva veu per ell mateix: els de sant Elm, els de sant Ignàs (Ignasi) i els de sant Francesc de Paula.

Però els goigs, a Sardenya, reflecteixen, també, la forta pressió castellanitzadora que tota la corona d'Aragó —inclosa aquesta illa— va patir durant l'època moderna. Per això, durant els segles xvii i xviii els goigs en llengua castellana hi són força habituals —de la mateixa manera que, més endavant, hi trobarem, també, goigs en italià. I, això no obstant, la llengua sarda anirà obrint-se pas decididament en el panorama gogístic insular. El manuscrit de Juan Francisco Carmona, *Alabanças de los santos de Sardenña...*, de 1631, a més de goigs en llengua castellana, ja en conté en sard. La presència de goigs en castellà i en sard, en aquest cas en dues parts diferenciades, també es dona en el *Canzoniere ispano-sardo della Biblioteca Braidense* (còdex AC VIII 7), de Milà, considerat de la fi del segle xvii, que fou donat a conèixer pel pare Miquel Batllori l'any 1934. I, de nou, els goigs en aquestes dues llengües tornen a coincidir en el manuscrit intitulat *Gozos de la Confraternita di San Vero Milis* (1726-1727).

LA SARDITZACIÓ DE LES DEVOCIONS CATALANES

Sembla lògic pensar que els primers goigs en llengua sarda devien ser dedicats a alguna de les advocacions que la nova comunitat catalana havia introduït a l'illa. Els sards els en devien sentir cantar els goigs i, en algun moment donat, algú devia provar de fer-ne una versió sarda. El cert és que tenim força exemples de goigs en sard dedicats a advocacions catalanes, encara que generalment ens n'han arribat versions del segle xix, o sigui, força tardanes. Entre aquests goigs, la vella vinculació de l'orde mercedari amb l'illa de Sardenya es fa evident: la Mare de Déu de la Mercè, sant Pere Nolasc, sant Ramon de Penyafort, sant Ramon Nonat, sovint recordant, encara, l'origen català de l'orde. És el cas dels diversos goigs sards de la Mare de Déu de la Mercè:

- a) Calat issa in Barcellona
e fundat sa religione
chi po sa redenzione
offerzat vida e persona,
e una gloriosa corona
promittit a sos professores.
*De sa Mercede Maria
succurre sos peccadores.*

- b) Cumparis a Perdu santu
in sa illustre Barcellona:
offerzat vida e persona
–ddi naras cun suave incantu–,
po s'isclavu chi in su piantu
trattenet s'ira oppressora.
*Po nois prega, Maria,
de sa Mercede Signora.*

[...]

A Perdu si unit Raimundu
in sa noa religione,
cun insigne abnegazione
dda propagant in su mundu,
e Maria, astru giucundu,
nd'est Mercede illustradora.
*Po nois prega, Maria,
de sa Mercede Signora.*

- c) Remundu de Pegnaforti,
splendori de Barcellona,
Giacu Rei de Aragona,
de is Morus nemigu forti;
tent'hanti puru sa sorti
de ddis cumparri Maria.
*Consola s'umanidadi,
de sa Merzei, Maria.*

- d) *De Catalogna splendori,
Nonnatu Sant'Arremundu,
t'invoca totu su mundu
taumaturgu protettori.*

Referències que també apareixen, per exemple, en unes pregàries recitades en la novena de la Mare de Déu de la Mercè a Norbello, com recorda Joan Armangué. I és que, d'ençà de l'establiment dels mercedaris a Bonaire, la devoció a la Mare de Déu de la Mercè i als sants de l'orde es va difondre per tota l'illa, on encara és viva, i no és d'estranyar que l'orde fos la protagonista d'un dels pocs contactes culturals durant els temps de màxima desconexió entre Sardenya i els Països Catalans: «fra Agostino Costa Fadda, procurador general de la Congregació Mercedària del Regne de Sardenya, el qual va publicar a Palma de Mallorca uns *Elogi sacri alla gran Vergin Divina Maria della Mercede* (1816), dedicats a fra Gabriel Miró, prior del convent de Barcelona i vicari de l'orde,

amb una introducció escrita al convent de Santa Eulàlia [de Barcelona]» (Armangué, 2006, p. 46).

Això no obstant, i més enllà d'aquesta potent presència mercedària, altres devocions catalanes també van arrelar a l'illa, com ara sant Jordi:

De su dragone orrorosu
raru stragu eminente,
favoride custa gente,
santi Giorgi gloriosu. (Bover, 1984, p. 109)

O bé sant Vicenç Ferrer:

In Valenzia nascistis,
de s'antiga nobilesa,
innui sa natura lesa
in santidadi ezedistis.
Senza nasciri tenistis
rarus signalis de onori,
Vissenti miraculosu,
Siais nostu interzessori. (Bover, 1984, p. 109)

A més de la Mare de Déu de Montserrat, que donà nom a la població de Montserrat, a tocar de Càller, que també fou usat com a prenom a Sardenya —recordem el cas de l'humanista callerès del segle XVI Montserrat Rosselló, fill d'un mallorquí traslladat a l'illa— i advocació a la qual foren dedicats diversos goigs en sard:

In su monti collocada,
Mamma de su Salvadori,
prega po su peccadori,
O Maria Monserrada.

In Catalogna n'est su monti,
ammirabili in altura,
aundi bivit s'ermosura,
de su Çelu firmu ponti,
aud'est perenni fonti
de s'acqua prus disigiada... (Bover, 1984, p. 109)

LES DEVOCIONS SARDES

Després d'aquests primers passos, el costum de cantar goigs es devia anar refermant a l'illa i, al costat de les advocacions catalanes i de les comunes a tot el món cristià, aviat també es devien compondre goigs dedicats a les advocacions

pròpiament sardes, ja fossin velles o noves. Com és el cas, per exemple, de la troballa de la Mare de Déu de Bonaire, que, com explica Juan Francisco Carmona —també a les *Alabanças de los santos de Sardeña* (1631)—, des de la costa de Bonaire, l'any 1370, els pescadors van veure arribar pel mar una caixa d'on, un cop oberta, van treure la imatge de la Mare de Déu, que els pares mercedaris van fer seva i van col·locar en un altar a la basílica:

Salve Regina, venia
in d'una cascia po mari,
gioia nostra singulari
de Bonaria, Ave Maria.

O el dels sants tradicionals de Sardenya, com per exemple els *Goccius de su gloriosu sant'Efis, martiri e protettori de Casteddu*:

Protettori poderosu,
de Sardigna speziali,
liberainosi de mali,
Efis martiri gloriosu. (Bover, 1984, p. 106, 109)

O els *Gosos de sant'Antiogu martire, patronu de sa parrochia de Atzara*:

Totu sa Sardigna unida
bos eligit pro patronu,
alcanzadeli perdonu
in cudda estrema partida,
seudeli in morte e in vida
segurissimu abogadu.
*Sant'Antiogu dottore,
martire glorificadu.* (Bover, 1984, p. 110)

L'ESTRUCTURA

Talment com arreu dels Països Catalans, a Sardenya els goigs també tenen una estructura narrativa. En el cas de les marededéus trobades, per exemple, també expliquen la troballa de la imatge, tal com hem vist en els goigs de la Mare de Déu de Bonaire, trobada al mar:

[...], venia
in d'una cascia po mari.

Els goigs, a Sardenya, també acostumen a explicar determinats fets històrics, com ara els relatius a la fundació de l'orde mercedari que trobem en els de la Mare de Déu de la Mercè. O bé llegendaris, com en els goigs de sant Vicent Ferrer:

Senza nasciri tenistis
rarus signalis de onori,
Vissenti miraculosu [...].

O de sant Jordi:

De su dragone orrorosu
raru stragu eminente,
favoride custa gente,
santi Giorgi gloriosu.

Com arreu, també, es parla dels turments patits pels màrtirs, com en els *Gosos de Santa Reparata chi venerant in Buddusò*:

T'han cobeltu de dolores
senza gulpa e senza dolu,
ma ses morta cun consolu
adornada de fiores
già gustende sos onores
de sa patria fortunada.
*Prega pro nois continu
pura e forte Reparada.*

O en els *Goccius de sa gloriosa taumaturga santa Filomena*:

Cust'eroica firmesa
ti costat sanguni, e vida:
ti presentas a sa sfida
cun coraggiu e fortaleza:
Virginidadi e puresa
defendis mirabilmenti.
*Filomena, nos implora
grazias de s'Onnipotenti.*

I, naturalment, es parla dels miracles realitzats, com en aquests de santa Maria Montserrat:

Malarius e moribondus,
de vira casi privaus,

a su mundu heus biu torraus
 cun miraculus profundus:
 e is corus prus immundus
 guarangiaus a su Signori.
*Maria Santa Munserrada
 salvai dogna peccarori.*

O en aquests altres, també de Bonaire:

Naufragantes marinèris
 in mesu de ùndas contrarias
 a Maria de Bonaria
 esclàmant: «Maria, si pèrit!».
 Su mare calmu s'offerit,
 Maria salvos los dona.
*De Bonaria intitulàda
 de sa Sardigna patrona.*

I, com és característic del gènere gogístic, després de la lloança del sant o santa o de la Mare de Déu, es formula alguna petició de protecció. Els goigs de Sardenya, no cal dir-ho, tampoc no són una excepció en aquest aspecte, com és fàcil de demostrar. Vegem-ne algunes mostres, com per exemple els *Gosos de Nostra Signora de su Saludu*:

De cantas infirmitades
 has tue sempre sanadu
 biddas, burgos e zittades
 lu nerzat chie that proadu
 cantu bene has operadu
 in ogni tempus e ora.
*Ad ogni male salute
 Deh! Accansadenos Signora.*

O els *Goccius de sa Gloriosa Virgini e Martiri Santa Luxia festeggiada in Uda*:

Imparziali protetтора
 de sa vista corporali,
 Prega a Deus po su mali,
 chi cun is ogus ancora
 si cummittit ad ogn'ora
 e destruit dogna cosa.
*Dona rimediu a is malis
 Luxia Santa gloriosa*

O bé els *Goccius de su gloriosu sant'Efis, martiri e protettori de Casteddu*:

De Casteddu appassionau
e de Pula difensori
siais nostru intercessori
Efis martiri sagrau.
*Liberainosi de mali,
Efis martiri gloriosu.*

Tot i que en els goigs de Sardenya aquests textos acostumen a superar, i de vegades llargament, el nombre de cobles dels goigs dels Països Catalans, a l'hora d'estampar-los, Sardenya també va seguir el patró català, és a dir, en fulls solts de mida foli, amb el text distribuït en columnes i emmarcats per una orla. Però, tal com ja vaig remarcar en una altra ocasió, els goigs sards acostumen a ser molt més pobres iconogràficament, rarament hi ha el gravat dels sants o de l'advocació mariana als quals estan dedicats i les orles no acostumen a ser gaire treballades, sinó molt senzilles, sovint pràcticament un simple filet (Bover, 1984, p. 109).

L'AMPLIACIÓ TEMÀTICA

Nascuts com a gènere marià —els *septem gaudia*—, arreu dels Països Catalans els goigs es van estendre ben aviat a tots els sants i, fins i tot, enllà dels seus orígens religiosos, la mateixa forma s'acabà utilitzant, també, per a la composició de goigs profans, des del cant de les caramelles del Dissabte de Glòria en algunes regions, com ara la Catalunya del Nord, anomenades *Goigs dels Ous*, per a la poesia política de la guerra de Successió, com en els *Goigs de Carlos Tercer, Arxiduc d'Àustria*, escrits seguint el patró dels populars *Goigs del Roser*:

Vostres goigs ab gran plaer
cantarem sempre tot dia,
puix d'esta monarquia
sou vós rei, Carlos Tercer,

o per a nombroses i variades composicions satíriques, com els *Goigs a Santiago Rusiñol, patró dels sitgetans*, o bé els *Goigs a llaor de sa majestat Donya Mandra, protectora dels ganduls*:

Vós que sou tan bondadosa,
sobretot amb els taüls,
Donya Mandra poderosa,
protegiu a n'els ganduls.

Exactament, doncs, i un cop més, la mateixa evolució que els goigs tingueren als Països Catalans, també seguiren a Sardenya.

Concretament a l'Alguer, i sense moure's encara de l'àmbit religiós, l'estrofisme dels goigs s'emprà per impetrar la pluja en temps de sequera. A *La poesía catalana á Sardenya*, Eduard Toda en recollí un exemple amb la composició del futur canonge alguerès Antoni Miquel Urgias, relativa a la sequera de 1817, i en la qual l'autor fa aparèixer les tres confraries de la ciutat:

En sequetat tanta mesos,
aigua Déu no nos vol dar.
Amb al rosari, algueresos,
la gràcia se tenguera,

que cal relacionar, com molt bé diu Joan Armangué, amb els goigs incomplets titulats *La ciutat d'Algher implora de Jesús Sacramentat sa clemència en las presents necessitats, espessialment de la pluja*, de Bartomeu Simon.

I el mateix Toda també aportà mostres de textos clarament profans, com per exemple el que havia compost l'alguerès Antíoc Massidda en ocasió del trasllat a Càller de la família reial sabauda el 3 de març de 1799:

Vivi lo rei del cel,
vivi la cristiana llei,
vivi de Sardenya-l rei,
vivi Carlos Emmanuel.

Ramon Clavellet, el 1902, en féu públics diversos, com ara aquests relatius a una antiga plaga de llagosta patida a l'Alguer, «que me són estats dits de ma iaia, la qual m'assegura de haver-los cantats quan era minyona»:

*Per la fam que havem patit
no vol dit i ni comptat.
Per nos dar pitjor castig,
tiribriqui nos ha enviat.*

Tiribriqui nos ha enviat,
que llega la providència.
Un exemple amb advertència,
més al món se donguerà.
Lo pòpul és en agonia,
que és del cel abandonat.
*Per nos dar pitjor castig,
tiribriqui nos ha enviat.*

Alguns d'amorosos:

*De les roses superiora
Déu t'ha volgut pintar.*

Lo modo, el tracte, el parlar
encanten a quisessia,
i no basta a l'explicar
llengua o memòria mia.
Donosa, vengui aquell dia
tu en lo món a comanar.
*De les roses superiora
Déu t'ha volgut pintar.*

I d'altres de satírics:

Alegrau-vos, algueresos,
que Filip ha pres empleo.
Musigants, amullau el peu
i amagau-vos al racó.
*De Filip, abisumeu,
del pipiolo sonador.*

I l'esmentat noble alguerès Bartomeu Simon, des de l'Alguer o des de Càller, en sard o en català, utilitzà repetidament aquesta forma per a temes profans. Per exemple, en el poema «Pro sa partenza a terrafirma di Dn. Gianandria Massala», el poeta alguerès cunyat seu, el 1799, que comença dient:

*A s'ultimu l'has logradu
de ti poder imbarcare.
Faghe prestu a nde torrare,
mentre sias bene curadu.*

Medas bortas lu tentesti
cun impignu e cun protesta,
sempre l'has tentu in sa testa
e sempre istorvu tenzesti.
Finalmente bi yompesti
pro un'acidente impensadu.
*Faghe prestu a nde torrare,
mentre sias bene curadu.*

O aquest altre, «Subra su cambiamentu de una amante pustis de tanta curris-pundenzia», que comença:

*Non potto cunsiderare
tanta mutassione in te,
si ya no est chi pro me
est delittu su ti amare.*

In profundu pensamentu
istò chirchende motivu,
prite tantu intempestivu
istesit su cambiamentu.
Apuro s'intendimentu
e non lu potto incontrare,
si ya no est chi pro me
est delittu su ti amare.

O bé aquest altre en què «Alexu participa, en agost del 1811, lo seu casament a son amo D. Bartomeu Simó»:

*Misenyor, me só casat
ab aquella de Capel·lu,
perquè al polledru rempel·lu
lo cammo no le he posat.*

He fixat lo desposori
al dia de Sant Bartumeu
perquè-l sant implori a Déu
me dónghia tot aggiutori
mentres entr al purgatori
per dexiar lo çelibat,
perquè al polledru rempel·lu
lo cammo no le he posat.

BIBLIOGRAFIA

- ARMANGUÉ, Joan (ed.) (2005). *Cultura sarda del Trecento fra la Catalogna e l'Arborea*. Mogoro: Prima Tipografia Mogorese di Claudio Pia. (Archivio Oristanese; 3)
- (2006). *Represa i exercici de la consciència lingüística a l'Alguer*. Dolianova: Grafica del Parteolla. (Arxiu de Tradicions de l'Alguer; 3)
- BOVER, August (1984). «Els goigs sards», A: CARBONELL, Jordi; MANCONI, Francesco (ed.). *Els catalans a Sardenya*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana: Generalitat de Catalunya; Càller: Consell Regional de Sardenya.
- (2007). *Sardocatalana: Llengua, literatura i cultura catalanes a Sardenya*. València: Denes.
- BRONDO, Antiogo (1604). *Recopilaciones de las indulgencias, gracias, perdones, estaciones, remisiones de pecados y thesoros celestiales, que los Summos Pontífices concedieron a to-*

dos los seglares, assi hombres, como mujeres, que son cofadres de la Cofadria de N. S. de la Merced. Càller: Martín Saba.

MANUNTA, Francesc (1988-1991). *Cançons i líriques religioses de l'Alguer catalana*. Alguer: La Celere. 3 v.

SOLDEVILA, Ferran (ed.) (1971). *Les quatre grans cròniques*. Barcelona: Selecta.

THERMES, Cenza (1994). *Iuan Francisco Carmona, questo sconosciuto: Un autore cagliaritano del secolo xvii*. Càller: Giovanni Trois. (Quaderni Sardi; 3)

TODA, Eduard (1903). *La poesía catalana á Sardenya*. Barcelona: Ilustració Catalana.

Arribada d'Eduard Toda a Sardenya (1887)

JOAN ARMANGUÉ
Universitat de Càller

1. LA RENAIXENSA: «DESDE LA CERDENYA»*

Procedent de Còrsega, Eduard Toda desembarcà a Porto Torres a les vuit del matí del 31 de maig de 1887,¹ coincidint amb les festes locals dedicades al màrtir sant Gaví,² que a la ciutat se celebren el dilluns després de la Pentecosta. Passà la nit a Sàsser i l'endemà, després d'una ràpida visita a la ciutat, emprengué el viatge en tren que havia de dur-lo a Càller,³ «ahont prenguí» —es-

* Aquest article s'emmarca dins el projecte de recerca finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació i pels Fons Europeus per al Desenvolupament Regional, ref. FFI2009-14449-C02-01, i també per l'Institut d'Estudis Catalans.

1. Jaume MASSÓ CARBALLIDO (ed.) (2008), *Dietari de viatges d'Eduard Toda i Güell, 1876-1891*, Reus, Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, p. 47, f. 116 (actualment, l'original és propietat «de la vídua —María Teresa Iglesia Hebrero— i els fills d'Eduardo Toda Oliva, nét d'Eduard Toda i Güell»; vegeu p. 11): «El 31 Mayo á las 8 de la mañana desembarco en Porto Torres, Cerdeña. Voy á dormir á Sassari y el día 1 de Junio llego a Cagliari» (citarem sempre a partir de les reproduccions anastàtiques del *Dietari*, tot i que a la segona part del llibre es troben les transcripcions, fetes tot aplicant-hi els oportuns criteris d'edició). Eufemià Fort i Cogul ja havia utilitzat el *Dietari* de Toda per reconstruir la seva biografia (*Eduard Toda, tal com l'he conegut* (1975), Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat), però nosaltres deixarem de banda aquest llibre per tal com beure directament de les fonts resultarà no només més pràctic, sinó també molt més segur, des del moment que són molts els materials d'arxiu que han anat apareixent després de l'estudi de Fort i Cogul.

2. Aquesta informació, com altres dades que anirem consignant, prové de les notes autobiogràfiques que trobem en els escrits d'Eduard Toda, publicats a *La Renaixensa*, *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, *La Il·lustració Catalana* i *El Globo*, al llarg de l'any 1887.

3. Vegeu Luca SCALA (cur.) (2009), *Memoria sobre los Archivos de Cerdeña*, Càller, Arxiu de Tradicions de l'Alguer, p. 5: «Ministerio de Asuntos Exteriores y Cooperación. Archivo General, Madrid, Expediente personal de Eduardo Toda y Güell, carpeta de documentos amb signatura H-1858: carta d'Eduard

criu— «algun temps en conèixer lo lloch, fer les visites oficials y enterar-me dels afers corrents».⁴

Un cop establert, doncs, a la seva residència oficial a la capital de l'illa, Toda entrà en contacte amb els representants locals de l'autoritat civil, amb els diplomàtics d'altres seus consulars i amb alguns individus de la noblesa sarda, normalment consagrats, per tradició familiar, a la carrera forense. Hem de destacar, entre aquests darrers, Enrico Sanjust Ripoll, baró de Teulada i marquès de Neoneli⁵ (1839-1910), que havia estat alcalde de la ciutat l'any 1876 i conseller municipal entre els anys 1877 i 1886; entaulà amb Eduard Toda una amistat profunda, que influí en l'obra del diplomàtic, el qual va recordar-lo amb les següents paraules, l'any 1927, en ocasió de la inauguració dels Jocs Florals de Barcelona:

Al cap de baix de la Illa, vaig lligar estreta amistat ab un altre descendent de nostra terra, lo noble Enrich Sanjust de Teulada, després vingut a Catalunya per a visitar lo Panadès, d'ahont sortiren sos avis. Fou fervorós devot de nostres velles glories, y escorcollant los recorts catalans de Sardenya arribà a reunir un arxiu, una biblioteca y un muséu, dexats a sa mort a la ciutat de Càller.⁶

Tindrem ocasió de parlar en un altre lloc d'Enrico Sanjust i del seu epistolari dels anys 1887-1890.⁷ Ara només volem afegir que, gràcies efectivament a les

Toda, amb la capçalera *Consulado de España en Cagliari. No 19. Subsecretaría*, adreçada al *Ministro del Estado*, datada 01.06.1887, en la qual declara que «en el día de la fecha me he hecho cargo del servicio de este Consulado, a tenor de lo dispuesto por Real Orden de 27 de abril último». També consta la data oficial de l'1 de juny en un certificat, dins el mateix *Expediente personal*, que li firma el *Subsecretario del Ministerio de Estado* el 15.6.1887.

4. Eduard TODA (1927), *Discurs presidencial dels Jochs Florals de Barcelona: Any MCMXXVII*, Barcelona, La Renaixensa, p. 5-15 (la citació es troba a la p. 11). Per a la bibliografia de l'obra d'Eduard Toda, amb la referència de tots els seus articles coneguts, pot ser parcialment útil l'estudi de Dolores FERRÉ FLORIT (1963), *Bibliografia del il·lustre reusenc D. Eduardo Toda y Güell: Certamen literario 1959*, Reus, Centre de Lectura de Reus, p. 165-207 (n'hi ha una edició precedent, que no seguirem en les nostres notes: «Bibliografia de Eduardo Toda», *Boletín Arqueológico* (Tarragona), iv època, núm. 37-40 (1952), p. 325-359).

5. A l'epistolari de Toda trobem que Enrico firma com a «Sanjust de Teulada» i també com a «Sanjust de Neoneli», en aquest darrer cas tot seguint un costum molt arrelat al segle XIX, pel qual hom emprava el predicat feudal heretat de la mare, probablement per tal de distingir les diferents branques d'un mateix llinatge. Per a la família Sanjust, vegeu Francesco FLORIS (2009), *Dizionario delle famiglie nobili della Sardegna*, Càller, Edizioni della Torre, s. v. *Sanjust*, on consten els següents títols en relació amb Enrico Sanjust Ripoll: «Cavaliere, Nobile, Don, Nobile dei Conti di San Lorenzo, Marchese di Neoneli, Marchese di S. Sperate, Conte di Tuili, Barone di Teulada, Signore di Casaforte e dei Salti di Murdeu»).

6. Eduard TODA (1927), *Discurs presidencial dels Jochs Florals de Barcelona: Any MCMXXVII*, Barcelona, La Renaixensa, p. 13.

7. Es troba a la Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, Madrid, signatura SXIX/94050, Eduardo TODA, *Correspondencia*, vol. I: 1870-1889.

seves cartes, sabem que Toda freqüentava l'amic comú Picinelli, probablement Giuseppe, advocat que havia de ser conseller municipal entre els anys 1891 i 1904, autor de diversos estudis relatius al dret contemporani i a la història jurídica de Sardenya.

Encara poc inserit en la societat calleresa, Eduard Toda no deixa de conrear una discreta amistat epistolar, carregada de projectes culturals, amb els antics companys residents a Madrid i Barcelona. Corresponen a l'estiu de 1887 les cartes que analitzarem més endavant, firmades per Manuel Tamayo i Francesc Matheu. Però ara convé que, seguint el fil cronològic, estudiem l'activitat erudita del nostre diplomàtic a la capital de l'illa.

Al llarg de la seva primera setmana d'experiència sarda, Toda va tenir ocasió de conèixer la Biblioteca Universitària i alguns arxius locals, fonamentalment l'Arxiu d'Estat de Càller (l'«Arxiu Oficial», amb paraules seves), amb l'arxiver Francesco Lattari al capdavant (en fou director entre els anys 1883 i 1889, data de la seva mort).⁸ Els recorda en el seu primer article de temàtica sardocatalana, escrit a Càller («Desde la Cerdenya») el 9 de juny de 1887 i publicat a *La Renaixensa: Diari de Catalunya* el dia 16 (vegeu l'apèndix 1):⁹

8. És interessant l'acta del Consiglio degli Archivi del Regno, núm. 81, del 21 de febrer de 1883, al llarg de la qual Francesco Lattari fou nomenat director de l'Arxiu d'Estat de Càller: «Il Consigliere Govi, adempiendo all'incombenza dategliene nell'antecedente seduta, espone i risultati dell'esame da lui fatto delle carte relative al Signor Francesco Lattari, aspirante al posto di Direttore dell'Archivio di Stato in Cagliari. Osserva che, né dalle opere pubblicate né da altro è manifesto che il Signor Lattari sia molto versato nelle materie archivistiche. Si ha soltanto il fatto che egli tenne l'ufficio di Direttore dell'Archivio di Stato in Napoli, dal 17 Settembre 1860 al 6 Settembre 1864, cioè fin quando quella carica e le relative attribuzioni furono riunite e immedesimate nell'Ufficio di Soprintendente da altri occupato, e da ciò si può presumere che egli abbia le richieste condizioni di idoneità. V'ha però un'altra cosa, ed è che il Lattari mentre cessava dalle funzioni di Direttore dell'Archivio, ed otteneva poco dopo la nomina di Segretario Capo della Regia Università di Pavia, veniva, dopo un'inchiesta amministrativa, deferito all'Autorità Giudiziaria come imputato della sottrazione di alcune somme alla cassa dell'Archivio, e della loro conversione in proprio uso. [...] Il Consigliere Carutti afferma che l'incolpabilità del Lattari, circa quanto fu oggetto dell'imputazione, non può essere messa in forse, essendo assodata dalle sentenze, delle quali, per maggiore rassicurazione sarebbe da chieder copia. Aggiunge che, dal momento che i fatti, pei quali ebbe prima luogo l'inchiesta amministrativa, sono quegli stessi sui quali poi si aggirò l'inquisizione giudiziaria, che li ha giustificati, non vi è ragione, a parer suo, per dare omai più peso ai risultati dell'inchiesta amministrativa predetta; e perciò si dichiara favorevole all'accoglimento dell'istanza del Lattari; tenendo pur conto che non trattasi d'intromettere nell'Amministrazione degli Archivi una persona affatto estranea, ma di richiamare in essa chi già ne ha fatto parte per parecchi anni. In conformità di tale avviso il Consiglio, considerando che il Lattari è stato impiegato nell'Amministrazione Archivistica dal 17 Settembre 1860 al 6 Settembre 1864, e ha sostenuto, per questo tempo, l'elevato ufficio di Direttore dell'Archivio di Napoli, delibera a pieni voti che egli venga riammesso nell'Amministrazione medesima, e nominato Archivista di 1° classe, conferendogli al tempo stesso l'ufficio di Direttore dell'Archivio di Stato in Cagliari». (Internet, consulta efectuada l'1 de juliol de 2009; informació actualment eliminada del web.)

9. *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any xvii (1887), núm. 3918 (16 juny), p. 3520-3521. Vegeu el nostre apèndix 1.

He mencionat també'ls arxius, y d'ells poch diré per ara. Lo desorde es evident, per lo qual los materials que tancan no son fácilmente aprofitables. Es aixó més sensible pera nosaltres, catalans, ja que la gran majoria de documents sarts que's conservan, están redactats á nostra llengua y's relacionan ab épocas de la historia nàdva. [...] Una excepció hi ha que notar en lo que's refereix al Arxiu Oficial de Càller, ahont lo sabi professor Lattari ha fet travalls de grandíssima importancia. La classificació dels documents allí tancats es complerta; son orde perfecte fins al punt d'haverse restaurat molts papers, qual conservació deixava bastant que desitjar. Sols falta en aquell establiment, que un catàlech de tota sa part política vingui á dirnos de quanta válua es lo tresor que tanca.¹⁰

A través dels funcionaris de l'Arxiu d'Estat de Càller, entre els quals, a més de Lattari, hi havia Giovanni Pillito, fill d'Ignazio,¹¹ Eduard Toda pogué conèixer alguns particulars d'un vergonyós escàndol del qual encara ara es parla, en ambients arxivístics, amb molta discreció. El fet és que a partir de l'any 1845 havien començat a aparèixer a Càller, a través de canals molt complexos, un llarg seguit de documents d'extrema importància per a la història sarda, de contingut molt coherent amb els fons arxivístics aleshores coneguts i, normalment, amb oportuna coincidència amb buits documentals que desorientaven els historiadors sards, ben immersits, com és natural, en l'imaginari romàntic propi de l'època. Els principals estudiosos d'aquells anys van acollir amb entusiasme aquell degoteig d'informació que es perllongà fins al 1865, i hi dedicaren unes energies que haurien estat més ben aprofitades si haguessin anat acompanyades de major suspicàcia: Pietro Martini, el principal defensor de l'autenticitat d'aquestes *Cartes d'Arborea*, va esmerçar els darrers vint anys de la seva vida al seu sistemàtic estudi, i morí el 1868 sense conèixer el veredict definitiu pronunciat l'any 1870 per una comissió d'experts de la Reial Acadèmia de la Ciència de Berlín: es tractava d'una extraordinària falsificació, duta a terme per ambició professional i afany de lucre.¹² Vet aquí les paraules que Eduard Toda dedicà a aquest afer en l'esmentada carta escrita «Desde la Cerdenya», el 9 de juny de 1887:

10. Tot i que Francesco Lattari, natural de Cosenza, no va dedicar cap estudi a la documentació sarda, el 7 de desembre de 1889 va presentar al Consiglio degli Archivi del Regno «un catalogo della collezione degli autografi, ed altro catalogo degli indici e inventari esistenti nell'Archivio»; el dia 5 del mateix mes i any, havia sol·licitat sense èxit de dur a terme una missió de recerca de documentació d'interès sard als arxius espanyols; aquest projecte havia estat denegat tant per manca de pressupost com d'arxivers coneixedors de la llengua.

11. Ignazio Pillito n'havia estat director entre els anys 1869 i 1881, en què es jubilà; el va substituir, del 1881 al 1883, malgrat el seu nivell de sotsarxiver, el fill Giovanni, que aconseguí de dret la plaça a la mort de Lattari, el 1889.

12. És una bona síntesi d'aquesta complexa història el llibre de Paolo GAVIANO (1996), *Le carte d'Arborea*, Oristany, S'Alvure.

Pero la fe d'aquellas gents era massa cega, y son entuassiasme massa bulliciós pera que fos sólit. [...] Los bons anticuaris calleritans se trobavan ab un período fosch de sa historia, ab un paréntesis que corria desde la invasió mussulmana fins á la constitució del famós jutjat d'Arboréa, y de sobte presentaren una munió de cartas y documents del sigle XI, que no solzament ilustravan la historia sarda de mil anys enrera, sino que donavan nova llum sobre la formació de las llenguas modernas, en lo moment que la llatina's perdia darrera las finals conmocions del imperi de Bissanzi.

Per desgracia, aquells documents, coneguts en lo mon científich baix lo nom de *Pergamins d'Arborea*, careixen d'autenticitat, sent ab tota evidencia obra de moderns falsaris, que explotaren á una la caixa del Govern italiá y la credulitat dels novells arqueólechs de la Cerdunya. Mes, descontantlos del fons que existeix en la Biblioteca-Museu de la vila, quedan encara en ella importants elements d'estudis reunits, pera que vinguin a treballar sobre ells quants s'interessan per los fets y gestas de la isla sarda á través lo curs de sa accidentada historia.

Sembla, però, que Toda desconeix el nom del principal responsable d'aquesta magnífica falsificació, Ignazio Pillito,¹³ antic director de l'Arxiu d'Estat de Càller (1869-1881) i pare del sotsarxiver Giovanni —involucrat, ell també, en la fraudulenta creació de les *Cartes o Falsos d'Arborea*—, que el nostre diplomàtic hagué de conèixer sota les ordres de l'aleshores director Francesco Lattari, i no el posa en relació amb un estudi intitulat «Discurs sobre l'origen del Consolat del Mar», que, escrit en català —però un català après gràcies a la freqüent lectura i transcripció de documents antics, és a dir, gràcies a la seva habilitat d'arxiver—, Ignazio Pillito havia presentat als Jocs Florals de l'any 1864:¹⁴

Ja fa alguns anys, allà per los de 1866 ó 1867 [*sic*, en realitat 1864], los honorables membres del Consistori dels Jochs Florals de Barcelona, se vegeren sorpresos per un treball literari català, que enviava desde sa terra un fill de la Cerdunya.

13. Una certa mitificació de la imatge de falsificador d'Ignazio Pillito ha arribat fins a temps molt recents: el 13 de gener de 1991 va aparèixer publicat al diari *Avui* un reportatge firmat per Otilio Pisani, «Un convent de monges sardes resa en català», mereixedor del premi *Avui* 1990, secció «Laia González». Tal com afirma Rita Pireddu en la seva tesina de llicenciatura (*L'uso della lingua catalana nella Cagliari contemporanea: Analisi di una nuova testimonianza*, Università degli Studi di Cagliari, Facoltà di Lingue e Letterature Moderne, a. a. 2005-2006, inèdita), escrita sota la direcció de l'autor d'aquestes ratlles, els continguts recollits a l'article eren falsos, i demostra definitivament la seva teoria, tot recolzant-la amb altres proves documentals, fent notar que el nom de l'autor, Otilio Pisani —que, per cert, no es va presentar a recollir el seu premi—, llegit al contrari ofereix una forma gairebé idèntica a la del nom del falsificador sard: «Inasi Poilito».

14. Vegeu un estudi d'aquesta anècdota, amb la transcripció de l'estudi presentat als Jocs Florals, a Joan ARMANGUÉ (2002), «D'Ignazio Pillito a Francesc Martorell: un fals als Jocs Florals de l'any 1864», a *Homenatge a Francesc Martorell: Arqueòleg a l'Alguer (1868)*, Alguer, Arxiu de Tradicions de l'Alguer, p. 9-18.

Entre aquell llunyà 1864 i l'any 1887, en què Toda escriu aquestes ratlles, s'havia esdevingut la mort de Manuel Milà i Fontanals (1884), que havia viscut en primera persona l'experiència jocfloralesca d'Ignazio Pillito i havia entaulat amb ell un breu contacte epistolar.¹⁵ És probable que Marià Aguiló, en entrevistar-se amb Toda a Barcelona, conegués aquella antiga anècdota, però no recordés, com sembla natural, el nom de l'autor del «Discurs sobre l'origen del Consolat del Mar», tot i que havia aparegut a les pàgines de *Lo Gay Saber* l'any 1869.¹⁶ No ens consta, de qualsevol manera, que Toda procurés posar-se en contacte amb el falsari arxiver, tot i la probable familiaritat amb el seu fill Giovanni.¹⁷

Marià Aguiló, però, no havia deixat d'informar el jove Eduard Toda sobre l'existència de la colònia catalana de l'Alguer,¹⁸ tot demanant-li de recollir-hi cançons tradicionals.¹⁹ Així i tot, durant els primers dies de la seva estada a Sardenya, Toda té encara molt poca informació sobre la ciutat sardocatalana i les comunitats catalanòfones de l'illa: en el seu article escrit «Desde la Cerdunya», consigna que

lo catalá es avuy aquí un idioma viu, que parlan milers d'habitants: únich conegut en certas comarcas com Alguer y Vilasor, ó donant un caudal considerable de paraulas als demás dialectes populares usats en la isla,

15. L. Nicolau d'OLWER (ed.) (1922), *Epistolari d'en M. Milà i Fontanals*, vol. 1, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, p. 106-107, núm. 72. Aquesta carta, sense data, és considerada posterior al 1864 i anterior al 18 de març de 1869; nosaltres afegiríem, però, que ha de ser necessàriament anterior a l'agost de 1868, data en què Francesc Martorell viatjà a l'Alguer, probablement ja orientat pel que fa a la necessitat d'establir lligams amb intel·lectuals algueresos (per fer-ne obsequi a Manuel Milà, ens sembla interpretar): Milà i Fontanals, en efecte, va escriure que Martorell «se trová envers Algher y, com á bon catalá, no volgué passar aprop d'antichs compatricis sense ferne coneixensa» («La llengua catalana á Sardenya», *Lo Gay Saber*, any II (1 maig 1869), p. 225-226).

16. *Lo Gay Saber*, any II, núm. 34 (30 juliol 1869), p. 265-266.

17. Ignazio Pillito va morir a Càller el 5 de març de 1895. Per als aspectes de caràcter biogràfic d'aquests dos arxivers calleresos, pare i fill, vegeu Francesco Cesare CASULA (2006), *Dizionario storico sardo*, vol. 8, Càller, L'Unione Sarda, s. v. *Pillito*.

18. «És de suposar» —escriu Josep Massot— «que Aguiló no deixà de recomanar a Toda que procurés trobar cançons populars alguereses [...] i no cal dir que Toda complí l'encàrrec»; vegeu Josep MASSOT (1998), «L'obra del Cançoner Popular de Catalunya i Sardenya», a Paolo MANINCHEDDA (ed.), *La Sardegna e la presenza catalana nel Mediterraneo: Atti del VI Congresso dell'Associazione Italiana di Studi Catalani: Cagliari, 11-15 ottobre 1995*, vol. 1, Càller, Cooperativa Universitaria Editrice Cagliari, p. 397-405 (la citació es troba a la p. 402).

19. Ho recordarà el mateix Toda pocs mesos més tard, en una carta oberta a Marià Aguiló: «Mon estimat Mestre: lo darrer dia de ma estada en Barcelona, quan ja'm trobava de camí pera venir á aquesta isla que fou durant quatre sigles catalana, vaig tenir lo gust de passar ab vosté tres curtas horas, y escoltar las recomanacions que volgué ferme pera dirigir los treballs de investigació que'm portavan á Sardenya. Entre altres consells, que venint de vosté sont sempre pera mi manaments, me doná lo de escorcollar las antigas cançons de la terra, veure qué havia produhit per aquí nostra musa popular»; vegeu Eduard TODA (1887), «Cançons populars catalanas en Sardenya», *La Il·lustració Catalana*, època VIII, núm. 171 (31 agost), p. 242-246.

i recorda, tot seguit, l'article presentat als Jocs Florals, com si el català hagués estat la llengua materna de l'autor. Ara bé, ni a Villasor ni a Assemini (trobem aquesta variant a l'esborrany de l'article, conservat a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, de Vilanova i la Geltrú)²⁰ el català no hi havia sobreviscut, ni era aquesta la llengua materna d'Ignazio Pillito, ni ens ha arribat cap notícia relativa a un enigmàtic «petit setmanari, redactat en catalá» que «fa dos anys, en un dels ports de la costa occidental, se publicava», tal com fa constar el diplomàtic a l'esmentat article del 9 de juny de 1887.

Ara bé, més enllà de les seves obligacions diplomàtiques i dels seus encàrrecs oficials, Toda afirma que «en mon viatge á Cerdenya, m'animava'l propòsit fet de veure si quedavan encara algunas reminiscencias de la antigua dominació catalana». La contundència d'aquesta expressió sembla més aviat una concessió feta als lectors de *La Renaixensa*, des del moment que, per la seva condició de cònsol, el seu interès no podia absolutament limitar-se a l'àmbit regional català, sinó que havia d'estendre's —i, en efecte, Toda va respectar la dimensió de les seves obligacions consulars de manera molt eficient— a l'àmbit ministerial que li havia conferit l'encàrrec, d'abast espanyol. Veiem, doncs, que el nostre erudit sap combinar bé els seus interessos professionals amb la seva militància dins de l'activisme cultural propi de la Renaixença.

Però amb un bagatge tan lleuger, amb una experiència de poc més d'una setmana a l'illa, Toda només pot generalitzar vagues impressions de viatge a l'hora de documentar les *reminiscències catalanes* a Sardenya (recordem que només havia estat, molt de passada, a Porto Torres i Sàsser, però que havia travessat l'illa de nord a sud en tren). I les troba en l'arquitectura militar i civil i en alguns aspectes del vestuari local. Pel que fa al primer punt, consigna:

Arreu quedan encara los escuts ab las barras catalanas, que com preuhats signes de conquesta, nostres reys prodigaren en sas terras [...]. Arreu s'aixecan las vellas fortalezas, un dia baluarts inespugnables, ahont s'estrellá la forsa de pisans i genovesos. Los antichs casals quedan encara en peu: las rónegas murallas no foren abatudas.

I, pel que fa al vestuari, de seguida enceta un filó d'interès etnogràfic que, amb el pas del temps, assolirà moments de gran interès. Per ara, però, Toda es limita a inserir-se en la tradició semierudita que tant interessava els lectors de *La Renaixensa*, relativa a la pretesa generalització al Mediterrani de la barretina catalana:²¹

20. El vam publicar en el nostre article «Eduard Toda i la cançó infantil algueresa», a Joan BORJA i Joan ARMANGUÉ (cur.) (2008), *Folklore i Romanticisme: Els estudis etnopoètics de la Renaixença*, l'Alguer, Arxiu de Tradicions, p. 9-32.

21. L'ús de la barretina a Sardenya era conegut a Catalunya des que en va difondre una vaga informació el llibre de G. de GREGORY, *Historia de la isla de Cerdeña*, aparegut en francès el 1832 i traduït al castellà per una enigmàtica «Sociedad Literaria» a Barcelona, l'any 1840. Pel que fa a aquest ús —que,

Fins aqueix signe exterior y distintiu de la propia nacionalitat, lo trajo, ha escapat la lley eterna de mutació á que'l destí sembla haver somés la nostra rassa. De Port Torres á Cállér, de Terranova al cap Teulada, cubreix á tota la gent la barretina catalana.

Amb tan pocs elements a les mans, Eduard Toda ha de confiar en el seu treball de recerca als arxius, on l'espera tota la documentació catalana que anuncia als seus lectors:

Quedan encara en ella [a l'illa de Sardenya] importantíssims elements d'estudis reunits, pera que vinguin a treballar sobre ells quants s'interessen per los fets y gestas de la isla sarda á través lo curs de sa accidentada historia. [...] La gran majoría de documents sarts que's conservan, están redactats á nostra llengua y's relacionan ab épocas de la historia nadiua. [...] Ja pot suposarse quinas fonts caudalosas existirán en los amagats recons de las bibliotecas y'ls arxius. Los papers esperan en golfas y armaris que una ma piadosa'ls lliuri pera sempre de la pols y del olvit.

Naturalment, aquella «mà piadosa» havia de ser la seva.

2. ELS ESBORRANYS DEL PERÍODE

El 9 de juny de 1887, doncs, Eduard Toda firmava a Cállér el seu primer article de temàtica sarda, adreçat a *La Renaixensa: Diari de Catalunya*. En coneixem l'esborrany, conservat a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, de Vilanova i la Geltrú. De fet, en aquesta biblioteca hem pogut localitzar els següents esborranys d'articles apareguts a *La Renaixensa*, *El Globo* i *La Il·lustració Catalana*, dins del període del nostre interès: «Carta de Córcega» (Ajaccio, 26 de maig de 1887), «Desde la Córcega» (Ajaccio, 31 de maig de 1887, amb el pseudònim Alí-Bey, en castellà), «Desde la Cerdenya» (Càller, 9 de juny de 1887), «Port Torres» (Càller, 24 de juny de 1887), «El cólera en Italia» (Càller, 13 de juliol, 29 de juliol i 4 de setembre de 1887, amb el pseudònim Alí-Bey, en castellà), «Sásser» (19 de juliol de 1887), «Cállér» (2 de setembre de 1887), «Bonayre» (Càller, 9 de setembre de 1887), «Cartas de Alguer. La ciutat» (4 d'octubre de 1887), «Cansons populars catalanas en Sardenya» (5 d'octubre de 1887), «La poesia religiosa en Sardenya» (Sardenya, 1887), «Notas sassaresas. Cómo menjava Sásser al siglo XVI» (s. ll., s. d.), «Notas sassaresas» (s. ll., s. d.), «Notas de Italia. Lo cementiri de Pisa» (Pisa, 1888).

de fet, té poca relació amb la projecció mediterrània de Catalunya—, vegeu Ramon VIOLANT I SIMORRA (2007), «Paralelismi culturals tra Sardegna, Catalogna e Baleari», *Insula: Quaderno di Cultura Sarda*, núm. 2 (desembre), p. 93-115.

Coneixent les versions definitives publicades en les revistes del període, hem de dir que els esborranys afegeixen poca informació d'interès, no sempre, però, del tot negligible. Ens aclareixen, per exemple, el rigorós mètode de treball del seu autor: es tracta, en efecte, de textos en brut, farcits de correccions autògrafes contemporànies al moment de l'escriptura, a la recerca d'un millorament estilístic, de sinònims que evitin repeticions enutjoses, etc. Ara bé, tot i que són clarament llegibles, Eduard Toda en degué fer una nova versió en net, que és la que envia a les redaccions de les revistes que li demanaven col·laboracions, tot conservant l'esborrany. Ens ho demostra l'article que repetidament hem citat fins ara: en un cert punt, Toda escriu, a l'esborrany, que «fá trenta ó cuarenta anys, dos ó tres homes entusiastas de las vellas grandesas de la terra anaren recullint los monumentos que esparosos per ella's veyan y fundaren lo Museu y Biblioteca de Cállor»; comparem la frase amb la que, efectivament, va aparèixer a *La Renaixensa: Diari de Catalunya*: «Fá trenta ó cuarenta anys, dos ó tres homes entusiastas de las vellas grandesas de la terra, 'l canonje Spano, Manno, Martini, anaren recullint los monumentos que esparosos per ella's veyan y fundaren lo Museu y Biblioteca de Cállor». L'autor hi ha afegit, en un text intermedi que no coneixem, els noms dels tres principals historiadors sards dels anys immediatament precedents, Giovanni Spano, Giuseppe Manno i Pietro Martini, una informació que no podia ser a l'abast dels redactors de *La Renaixensa*. Així, no només podem valorar el respecte de l'autor envers la seva obra —inclosa la de to menor, com poden ser aquestes col·laboracions per a un escriptor que ja ha publicat una llarga sèrie de llibres—, sinó també l'afany del col·leccionista, que no es desfà d'uns materials obsolets, ni tan sols quan ja han transcendit de manera definitiva. És gràcies a aquest afany que hem pogut localitzar un llarg seguit de cartes i memòries, de les quals anirem parlant al lloc oportú.

Els esborranys, esporàdicament, poden posar en relleu certs repensaments de l'autor, tot fornint-nos noves traces sobre el seu procés de formació. Vegem un exemple també d'aquest fenomen, exemple que ja hem esmentat més amunt però que ara ens farà servei de nou. A *La Renaixensa* llegim que «lo catalá es avuy aquí un idioma viu, que parlan milers d'habitants: únich conegut en certas comarcas com Alguer y Vilasor»; en l'esborrany, el nom d'aquesta segona localitat en corregeix un altre, ratllat: «Assemini». Ara bé, ni a Assemini ni a Villasor, dues localitats molt a prop de Càller, no ens consta que s'hi hagués conservat la llengua catalana. Això ens demostra, per tant, no només que una setmana després d'haver arribat a l'illa Eduard Toda encara no compta amb una informació suficient, sinó que confia en la veracitat d'allò que hom li assegura, tot afegint-ho a certes generalitzacions deduïdes de les seves impressions de viatge. Fa, en definitiva, un treball de periodista, no pas d'erudit, en aquests articles.

Finalment, els esborranys, que encara no han passat pel filtre corrector de l'equip de redacció de *La Renaixensa*, ens permeten de conèixer un model de llen-

gua molt més proper a l'espontaneïtat estilística de l'autor, lleugerament dialectalitzant i arcaïtzant respecte als estàndards del periòdic. Els subjuntius, per exemple, li són corregits de manera sistemàtica: els seus «mantinguessen», «haje», «vinga» o «puga» esdevenen «mantinguessin», «hagi», «vingui» o «pugui»; els seus «eix» o «esta» esdevenen «aqueix» i «aquesta»; un dialectal «espeny» li és corregit per «empeny», etc.

Cal dir, però, que en algunes ocasions les males lectures per part dels redactors de *La Renaixensa* creen lleugeres imperfeccions, de manera que l'esborrany contribueix a l'adequada comprensió del text. Una coma fora de lloc pot ser de vegades suficient. Llegim a *La Renaixensa* que «quedan encara en ella [a la vila] importantíssims elements d'estudis reunits, pera que vinguin a treballar sobre ells quants s'interessen per los fets y gestas de la isla sarda». Una -s ha passat a ocupar el lloc d'una coma, de manera que només té sentit la frase de l'esborrany: «Quedan encara en ella importantíssims elements d'estudi, reunits pera que vingan a treballar sobre ells quants s'interessen per los fets y gestas de la isla sarda».

3. RECERCA ETNOGRÀFICA: LA INDUMENTÀRIA TRADICIONAL

Ja hem vist més amunt l'interès d'Eduard Toda envers l'ús generalitzat a Sardenya de la barretina, «signe exterior y distintiu de la propia nacionalitat». De fet, al llarg de la seva breu estada a Còrsega, Toda ja havia tingut ocasió d'assenyalar, per als lectors de *La Renaixensa*, algunes dades de relleu en relació amb la indumentària tradicional corsa, tant masculina com femenina.

Embarcat a Marsella el dia 20 de maig de 1887, el nostre diplomàtic va arribar a Ajaccio, a bord del *Bocognano*,²² a les nou del matí de l'endemà.²³ Tot esperant la partença del vaixell que havia de dur-lo a Sardenya, el dia 22 firmà el seu primer article de temàtica local: «Un cop d'ull a Corcega».²⁴ Naturalment, encara no s'havia mogut de la capital de l'illa, de manera que les seves notes són sovint elaboracions de les seves impressions des del vaixell («He vist Còrsega; durant deu horas he corregut sas costas y admirat sas montanyas, y fa dos dias contemplo Ajaccio»;

22. Aquest és el nom autèntic del vaixell, que reprèn el d'una localitat del centre de Còrsega, al departament de Còrsega del Sud. En canvi, en altres articles de Toda, que comentarem tot seguit, trobem el nom de «Bocognone», sens dubte per una inicial mala lectura dels redactors de *La Renaixensa*, que va arrossegar-ne altres de posteriors (com el de *La Ilustración Artística*, per exemple).

23. Jaume MASSÓ CARBALLIDO (ed.) (2008), *Dietari de viatges d'Eduard Toda i Güell*, Reus, Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, p. 47, f. 116: «Salgo de Marsella el dia 20 de Mayo de 1887, á bordo del vapor *Bocognano*, grande como un zapato, en dirección á Ajaccio. La travesía dura 15 horas, con tiempo regular y bastante viento. El barquito danza que es un primor verlo. A las nueve de la mañana [del 21 de maig] desembarco en la capital de Córcega, alojándome en el Hotel de Francia».

24. *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any xvii (1887), núm. 3886 (27 maig), p. 3106-3108.

«jo contemplava [...] lo golf d'Ajaccio des de la cuberta de mon vapor») o de les seves passejades per la ciutat (que «sols compren quatre ó cinch carrers disposats en ángul recte y creuhats per estretas travessías»). Així i tot, no s'està de generalitzar alguns aspectes relatius a la indumentària dels corsos, tot abocant la seva fervorosa imaginació damunt d'una fotografia adquirida a la ciutat:²⁵

He pogut adquirir una fotografia de la derrera colla d'eixos *banditti*, que fa poch anys sembrá'l terror en lo centre de la isla, familia Bellacochu, y la llástima m'omple'l cor en veure tan estrany grupo. Ell, lo cap de la cuadrilla, es un home que aparenta tenir trentacinch anys, fort, moreno, de forta barba negra y trajo de vellut de cotó. Sa muller, vestida exactament ab los mocadors en cap y coll com las donas catalanas, era'l segon de la partida, y'l cigarro en la boca y'l retaco entre las mans devia obehir las ordes de son marit. Lo resto de la cuadrilla era compost de tres donas, una nena de catorze anys, quatre nens petits y dos gossos.

He parlat del vestit d'aquestos lladres y aixó'm porta á recalcar la observació feta sobre'l de las donas corsas: van vestidas igual que nostres paysans. ¿Es que encara la vella influencia catalana se fa sentir sobre'l país?

No cal dir que aquesta pretesa «vella influencia catalana» és una fantasiosa reliscada historiogràfica, natural en qui encara no disposa dels elements necessaris per a analitzar la història de l'antic *Regne de Còrsega i Sardenya* (ocupat al segle XIV per la corona d'Aragó només parcialment, tot deixant-ne fora precisament Còrsega). Però ens interessen les observacions de caràcter etnogràfic, que es repetiran ben aviat. En efecte, a causa d'un temporal va ser anul·lada «l'expedició setmanal que's fa entre Ajaccio y Port-Torres», de manera que «forçós m'ha sigut [...] detenirme vuit dias mes en Córsega». Com era d'esperar, Toda dedica aquest temps a «fer algunas excursions als voltants de sa capital» i, com a conseqüència d'això, a escriure el seu segon article de temàtica corsa, «Carta de Córcega»,²⁶ firmat el dia 26 de maig de 1887, on registra les següents observacions:

No es precis internarse massa en la comarca [dels camps d'Ajaccio] pera trobar en sos naturals elements al habitant del pais, lo cors. Alt, forsut, moreno, ample d'espatlla, de bara negra, cabell larch y sedós, tal es son tipo. Al véurel se comprén que forma rassa apart entre'ls diferents pobles que voltan sa isla.

25. Aquesta fotografia, amb un altre gravat de temàtica paisatgística, va ser utilitzada quatre anys més tard per il·lustrar l'article d'Eduard Toda (1891), «Córcega. Notas de viaje», *La Ilustración Artística*, any X (18 maig), p. 310-311: es tracta d'una adaptació en castellà dels tres articles del mes de maig de 1887 que ressenyem en aquestes pàgines.

26. *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any XVII (1887), núm. 3889 (4 juny), p. 3271-3273.

Entre las donas se conserva mes pur encara'l tipo de la rassa. No'ns estranya véurelas a nosaltres, catalans; que las pendríam per donas de la terra, si sa llengua no'ls hi fes traició al moment d'obrir la boca. Altas, secas, morenas, vesteixen exactament com nostras paisanas, ab faldilla senzilla y davantal, un mocador al cos y un altre al cap. En los camps solen preservarse del sol ab una rodona de palla que dos cordons subjectan sota las barras.

Toda és sempre molt atent a la sensibilitat dels seus lectors, de manera que aquestes anotacions que podien interessar els abonats a *La Renaixensa* (ens referim a les referències a l'aparent catalanitat de la indumentària femenina) desapareixen pocs dies més tard, quan refà en castellà els seus dos articles corsos per tal d'adreçar-ne un de nou a *El Globo*, de Madrid, tot afegint-hi informació recent relativa a la seva excursió a la serra d'Apietto, prop d'Ajaccio.²⁷ No deixa de descriure, però, la semblança de l'home cors, tot reprenent alguns aspectes anticipats en comentar la fotografia de la colla de bandits que havia presentat pocs dies abans:

Los corsos salen siempre armados, y van por los campos con el fusil cruzado á la espalda y el cinto repleto de municiones. A veces, lo confieso, su aparición no es por completo agradable, especialmente cuando se les vé acercarse cubiertos con su ancho sombrero de fieltro negro, la barba poblada, las botas de cuero hasta la rodilla y el arma en la mano.

No se'ns fa estrany, doncs, que amb aquests antecedents tan recents, un cop establert a Càller, Eduard Toda continuï interessant-se per la indumentària sarda. És més, el seu afany col·leccionista l'empeny a adquirir-ne algunes mostres, tal com escriurà ell mateix l'11 de juliol en un article dedicat a «Sásser»:²⁸

Los vestits de la gent guardan encara las vellas modas del pais. No'm referei-xo ab aixó á dintre mateix de la ciutat, ahont si bé es veritat que'ls trajos locals abundan, en cambi se veu molta gent vestida al us ordinari de Europa. [...] Mes per la rodonada de Sásser impera encara entre'ls homes la negra barretina. Lo gech ab caputxa, la calsa curta coberta per la gonella y'l calsó de pany negre. Las

27. «Desde la Córcega», *El Globo* (6 juny 1887), amb el pseudònim Ali-Bey (vegeu Dolores FERRÉ FLORIT (1963), *Bibliografía del ilustre reusense D. Eduardo Toda y Güell: Certamen literario 1959*, Reus, Centre de Lectura de Reus, p. 188). Citem a partir de l'esborrany conservat a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, de Vilanova i la Geltrú. El manuscrit és firmat a Ajaccio el 31 de maig de 1887, però, tal com hem vist més amunt, aquell mateix dia Toda desembarca a Porto Torres a les vuit del matí (Jaume MASSÓ CARBALLIDO (ed.) (2008), *Dietari de viatges d'Eduard Toda i Güell*, Reus, Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, p. 47). Probablement, o el lloc o la data de la firma de l'article han estat adaptats segons els interessos de l'autor: li podia semblar adequat, per exemple, firmar a Ajaccio un article dedicat a Córsega, encara que l'hagués enllestit durant la travessa que el duia a Sardenya.

28. *La Renaixensa*, any xvii (1887), p. 3832. Vegeu l'apèndix 3 d'aquest capítol.

donas també's distingeixen per la varietat de sos vestits y la riquesa de sos adornos, *dels que he tingut la fortuna de fer acopi pera portar á Catalunya*.

Efectivament, Toda vol fer donació a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, de Vilanova i la Geltrú, d'aquestes mostres de vestits i «adornos», tal com va escriure al bibliotecari Joan Oliva, el 15 de juny de 1887 (és a dir, una setmana després del seu primer article sard, «Desde la Cerdenya», amb la qual cosa reprenem el fil cronològic que voldríem imposar-nos). L'endemà, 16 de juny, Oliva n'informava amb aquestes paraules Balaguer, que aleshores es trobava a Madrid:²⁹

Ayer recibí una muy agradable carta del Sr. Toda, quien me previene, prohibiéndome que lo mencione por ahora, que cuando regrese traerá una serie de trajes sardos con el objeto de vestir maniqués, enviandome fotografías de cabezas para que mandemos esculpirlos y tener los maniqués listos para vestirlos en cuanto él llegue y dar una conferencia sobre Cerdeña antigua y moderna que dice ha de ser más interesante que la que nos dió sobre Egipto.

4. RECERCA ETNOGRÀFICA: LA FOTOGRAFIA

Amb la finalitat, doncs, de fer modelar maniquins per tal de poder-los vestir a la manera sarda en ocasió d'una futura conferència a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer,³⁰ el 15 de juny de 1887 Eduard Toda enviava al bibliotecari Joan Oliva «fotografías de cabezas» d'individus sards.³¹ Ja hem tingut ocasió de notar el seu interès envers la fotografia,³² gràcies a l'adquisició a Ajaccio d'un retrat de grup de la darrera colla de bandits corsos que, amb una vista d'un paisatge de la serra d'Apietto, serviren per a la predisposició de sengles gravats que il·lustraren el seu article sobre «Córcega. Notas de viaje», a *La Ilustración Artística*, el 18 de maig

29. Biblioteca Museu Víctor Balaguer, carta de Joan Oliva a Víctor Balaguer (16 de juny de 1887), registre 40, signatura 487. Volem agrair a l'actual directora de la Biblioteca, Montserrat Comas, la seva amabilitat a l'hora de fer-nos arribar còpies electròniques dels materials custodiats en la institució que dirigeix.

30. Aquests vestits, amb les joies de plata que havien d'ornar-los i de les quals parlarem més endavant, ja no es troben al Museu de Vilanova.

31. Pel que fa a les relacions entre el bibliotecari Joan Oliva i Eduard Toda, i l'interès d'aquest darrer a enriquir amb les seves donacions la Biblioteca Museu, vegeu l'article de Montserrat COMAS I GÜELL (2008), «Biografia vilanovina d'Eduard Toda», a *Víctor Balaguer i la identitat col·lectiva*, Catarroja, Barcelona i Palma, Afers, p. 203-219.

32. Són molt abundants, a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, les fotografies relatives a missions consulars anteriors a la que dugué Eduard Toda a Sardenya (però hi són absents fotografies del període sard, 1887-1890). Convé destacar, en aquest sentit, l'exposició muntada entre el 4 d'octubre de 2007 i el 17 de febrer de 2008 (posteriorment itinerant), «Del Nil a Catalunya. El llegat d'Eduard Toda», comissionada per Josep Padró Parcerisa i Jordi Mestre i Vergés, que recollia engrandiments de 91 de les 166 fotografies relatives als anys 1884-1886, és a dir, els anys d'estada d'Eduard Toda a Egipte.

de 1891. Però no només això: amb el seu equipatge, Toda carregava, també, una càmera fotogràfica, gràcies a la qual va poder fotografiar un llarg seguit de monuments i paisatges sards que, a mesura que la cronologia ens hi acostí, anirem documentant.³³ Més enllà de les vistes preses a Còrsega, de moment podem tenir en compte que el 31 de maig de 1887, un cop desembarcat al nord de Sardenya i abans d'anar-se'n a passar la nit a Sàsser, Toda pogué tenir ocasió de fotografiar el pont romà de la localitat portuària de Porto Torres.³⁴

Coneixem les «fotografías de cabezas» enviades a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer el 15 de maig de 1887. Es tracta d'una sèrie de retrats masculins, de mig cos, d'un vigor etnogràfic molt intens, on destaca, si més no als nostres ulls moderns, el freqüent ús de la barretina i altres lligadures pròpies de les classes humils sardes, ús que, naturalment, volia ser evidenciat en aquesta galeria. Ara bé, no coneixem la mecànica a través de la qual Toda adquirí aquesta col·lecció, que tant podria haver realitzat ell mateix, a Càller estant, amb la seva càmera personal, com podria haver-la encarregada a un estudi professional, on els aspectes tècnics havien de trobar una resolució més adequada. El recurs d'Eduard Toda a estudis professionals en aquest període és alhora demostrat per l'existència d'una altra sèrie de fotografies, que el diplomàtic lliurà, també, al mateix Arxiu barceloní, en què hom documenta, amb retrats de cos sencer i en interiors oportunament decorats, un llarg seguit de vestits tradicionals masculins i femenins procedents de diversos territoris sards: no cal dir que temàticament aquesta sèrie es col·loca al costat de la dels retrats masculins de mig cos, útil per a l'exposició vilanovina programada per a l'hivern de 1887, per bé que no gaudeix del mateix interès etnogràfic, des del moment que els senyors i les dames retratats pertanyen clarament a la classe burgesa, i només amb la intenció de fer-se fotografiar vesteixen els luxosos vestits tradicionals reservats a les diades festives.

5. CORRESPONDÈNCIA AMB MADRID

Les notícies de l'activitat diplomàtica de Toda arriben a Madrid, i el 15 de juny de 1887 el sotssecretari del Ministeri d'Estat estén un certificat en el qual confirma que Eduard Toda ha estat encarregat «interinamente del Consulado de la Nación en Cagliari».³⁵

33. Aquestes fotografies es troben conservades a l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona, de l'Arxiu Històric de la Ciutat, al qual les lliurà Eduard Toda, ensems amb altres materials fotogràfics, entre els anys 1920 i 1936. Una petita part d'aquest *Fons Eduard Toda i Güell* va ser proposada al públic l'any 2005, en ocasió de l'exposició «Passió pels llibres, passió per la cultura: Eduard Toda i la seva donació a l'Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona».

34. Arxiu Fotogràfic de Barcelona, *Fons Eduard Toda i Güell*, SO.63.31-c-4762, «Porto Torres».

35. Ministerio de Asuntos Exteriores y Cooperación, Archivo General, Madrid, *Expediente personal de Eduardo Toda y Güell*, H-1858.

Molt més interessant que no pas això, però, és un nou projecte de Toda, la fase incipient del qual coneixem gràcies a una carta que va adreçar-li, com a resposta a una de precedent seva, el director de la Biblioteca Nacional de Madrid, Manuel Tamayo y Baus, firmada el 17 de juny de 1887. De la seva lectura deduïm que Eduard Toda, lleugerament informat sobre els fons bibliogràfics de la ciutat on residia de feia quinze dies (però capaç, com hem vist més amunt, de comprometre's amb Víctor Balaguer i la seva Biblioteca Museu per a pronunciar en un futur immediat una conferència «sobre Cerdeña antigua y moderna»),³⁶ ja s'havia fet el propòsit de redactar la que acabaria essent una de les seves obres cabdals, la fonamental *Bibliografía española de Cerdeña*,³⁷ i n'havia escrit fins i tot el «Plan de la obra», que adreçà al director de la Biblioteca Nacional per tal de demanar-li consell de cara a una eventual participació als premis convocats per aquella entitat.

En efecte, el reglament de la Biblioteca Nacional, previst a la Reial ordre del 3 de desembre de 1856 i aprovat el 7 de gener de 1857, amb el qual es renovava el funcionament de l'entitat, instituïa en el seu títol xv, «De los premios y recompensas», la convocatòria anual de quatre premis de caràcter bibliogràfic, dos dels quals eren destinats tant a personal intern com a estudiosos externs. L'article 104 del reglament, però, no acabava de deixar clar si el projecte de Toda (relatiu a bibliografia de caràcter hispanosard) podia encabir-se o no en un d'aquests dos premis, i així n'informà Manuel Tamayo al jove diplomàtic. Vet aquí el text de l'article 104:³⁸

Los premios serán cuatro:

Uno de 8.000 r[eale]s, para la persona, de dentro ó fuera del Establecimiento, que presente más y mejores artículos bibliográfico-biográficos, acerca de escritores españoles.

Otro de 6.000 r[eale]s, para la persona, de dentro ó fuera del Establecimiento, que presente en mayor número, y con superior desempeño, monografías de literatura española, ó sean artículos bibliográficos de un género.

[...]

Probablement, aquest segon premi era el que més s'adeia als propòsits d'Eduard Toda, des del moment que no havia d'aprofundir aspectes biogràfics relacio-

36. Biblioteca Museu Víctor Balaguer, carta de Joan Oliva a Víctor Balaguer (16 de juny de 1887), registre 40, signatura 487.

37. Eduardo Toda (1890), *Bibliografía española de Cerdeña*, Madrid, Tipografía de los Huérfanos (n'existeix una versió anastàtica: Milà, 1979).

38. BIBLIOTECA NACIONAL DE ESPAÑA (1857), *Decreto orgánico y reglamento de la Biblioteca Nacional: dados por S. M. en 3 y en 7 de enero de 1857*, Madrid, Imprenta Nacional.

nats amb escriptors espanyols, sinó bastir una bibliografia local, per bé que no havia de ser *de gènere*. La interpretació d'aquest article 104, doncs, requeia en el bon criteri del tribunal dels premis; de manera que Manuel Tamayo, sense pronunciar-se d'una manera concloent, va voler donar esperances al jove que se li confiava, tot remetent-li aquesta carta:³⁹

Biblioteca Nacional. Dirección. Particular.
Sr. D. Eduardo Toda.

Señor y de veras estimado amigo mío: conservo de Ud. grato recuerdo y ver su letra ha sido para mí motivo de satisfacción.

La idea de componer una bibliografía hispano-sarda me parece digna de grande aplauso y acertadísimo el plan formado por Ud.; pero no es seguro que una obra como la que Ud. proyecta pueda ser admitida en los concursos de la Biblioteca Nacional. Personas muy competentes opinan que no y otras de no menos ilustradas aseguran que sí. Para mí el punto es dudoso. Tome Ud. juicio por sí mismo en vista de la adjunta copia del artículo 104 del Reglamento de esta casa.

Yo, si fuera que Ud., haría el trabajo á riesgo y ventura, procurando no omitir en nada de cuanto pudiera tener interés para España, como, por ejemplo, la noticia de impresos y manuscritos en lengua catalana.

Ud. es capaz de llevar felizmente á cabo esta utilísima empresa; y en el tribunal de premios del concurso á que Ud. presentara su obra no faltaría probablemente quien abogara porque se diera á dicho artículo una interpretación que hiciera posible admitir y premiar un trabajo que más ó menos directamente sería beneficioso para la bibliografía española.

Contestación más categórica hubiera querido dar á Ud.; pero, por desgracia, he de limitarme á asegurarle que contribuir á que un libro de Ud. fuese laureado por esta Biblioteca llenaría de gozo á su verdadero admirador y cordial amigo q.s.m.b.,

Manuel Tamayo y Baus
Madrid: 17 de junio de 1887

Convé cridar l'atenció sobre un dels consells de Manuel Tamayo, el relatiu a la conveniència de donar «noticia de impresos y manuscritos en lengua catalana», perquè podria ser la resposta a un dubte expressat pel diplomàtic que, en efecte, acabà recollint a la seva *Bibliografía* llargs llistats dels manuscrits catalans que pogué consultar als arxius sards.

39. Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, Madrid, signatura SXIX/94050, Eduardo Toda, *Correspondencia*, vol. 1: 1870-1889, núm. 50.

6. LA RENAIXENSA: «PORT TORRES»

Entre visites oficials i la feixuga tasca d'«enterar-me dels afers corrents», Toda ha interromput durant un parell de setmanes les seves freqüents col·laboracions amb *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, i les reprèn el dia de Sant Joan amb un article en què recorda les condicions del seu viatge naval d'Ajaccio a Porto Torres, durant la nit del 30 al 31 de maig (vegeu l'apèndix 2: «Port Torres»);⁴⁰ Convé recordar que la seva experiència a la vila del nord de Sardenya s'havia limitat a menys d'un dia, des del moment que Toda ja passà aquella nit del 31 a Sàsser.

La primera part de l'article consisteix en unes lleugeres impressions de viatge al llarg de les quals l'autor cita alguns topònims de la costa nord-occidental sarda que, de moment, només coneix per referències, potser apreses al llarg del trajecte: «las bocas de Bonifaci», «los pichs de Punta Arena» i «el golf de la Asinara». Pel que fa a aquesta illota que dona nom al golf envers el qual s'adreçava el seu vapor, convé assenyalar que Toda, amb els anys, n'adoptarà una variant d'origen medieval i de forma catalana, «Llinayre», present a la *Crònica* de Pere el Cerimoniós⁴¹ i que trobem encara, però ja com a nota d'erudició historicista, en certs textos fins i tot del segle XVIII, com per exemple *La storia della Sardegna*, de Gazzano:⁴² a *Recorts catalans de Sardenya*, on el nostre diplomàtic, el 1903, reprendrà, tot corregint-lo, el seu article sobre «Port Torres» de 1887, hi podem llegir que, tot arribant a Sardenya des de Còrsega, «se costea per la dreta la Isla de Llinayre, que'ls mapas italians moderns designan baix lo nom de Asinara».⁴³

Ara bé, l'ús de certs topònims ens informa, alhora, que Toda, si més no a la fi d'aquell mes de juny de 1887, ja compta amb una lleugera informació geogràfica i històrica d'origen llibresc: no dubta, per exemple, a referir-se a Porto Torres amb una variant del seu nom llatí, Turrus Libyssonas (és a dir, «Turrus Libysonis»), probablement extreta, com veurem tot seguit, de l'*Itinéraire de l'île de Sardaigne* d'Alberto Della Marmora. Però, encara més que no pas això, ens interessa l'ús arcaïtzant del topònim català de la ciutat de Castelsardo, que ell anomena amb gran seguretat «Castell Aragonés»: aquest topònim, que el 1516 havia substituït el precedent de *Castell Genovès*, adoptà la forma oficial, encara ara vigent, de *Castelsardo* l'any 1767,⁴⁴ i tot seguit s'esborraren de la memòria popu-

40. *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any XVII (1887) (juny), p. 3832 i s.

41. Cap. V, 20: «Linayre».

42. Michele Antonio GAZZANO (1777), *La storia della Sardegna scritta dall'intendente*, vol. II, Càller, Nella Stamperia Reale di Cagliari, p. 55: «Nel 1353 [...] quella [squadra] di Genova, per quanto riferirono le spie, era allora nel porto di Linaire, terra distante quaranta miglia d'Algheri» i, en nota, «probabilmente l'Asinara».

43. Eduard TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 100.

44. Francesco Cesare CASULA (2006), *Dizionario storico sardo*, vol. 3, Càller, L'Unione Sarda, s. v. *Castelsardo, abitato*.

lar les variants anteriors, que no sobrevisqueren ni tan sols a l'Alguer (com no hi va sobreviure, tampoc, el topònim de *Llinaire*). Toda, per tant, deu a alguna iniciativa de caràcter erudit l'ús d'aquella forma arcaica, o bé al moment de la seva arribada a Sardenya, o bé un mes més tard, quan redacta el seu article dedicat a «Port Torres».

Continuant amb la lectura d'aquest text, hem de dir que en les notes autobiogràfiques que trobem escampades a l'obra d'Eduard Toda ens sorprèn sempre la manca de rigor pel que fa a la consignació de les dates, cosa que fa ballar de manera considerable la reconstrucció cronològica dels seus complexos itineraris. Aquell 24 de juny de 1887, per exemple, Toda escrivia que quan desembarcà a Porto Torres «era'l dia 1 del corrent Juny, y la casualitat volgué que caygués en tal jorn la festa de Sant Gaví» (que a Porto Torres se celebra el diumenge i dilluns de Pentecosta, per bé que el conjunt de la festa dura tres dies). Ara bé, tal com hem vist més amunt, en el seu *Dietari de viatges* ell mateix escriu que «el 31 Mayo á las 8 de la mañana desembarco en Porto Torres, Cerdeña. Voy á dormir á Sassari y el dia 1 de Junio llego a Cagliari»,⁴⁵ des d'on, en efecte, firmarà amb data d'1 de juny una declaració segons la qual «en el día de la fecha me he hecho cargo del servicio de este Consulado».⁴⁶ Considerem que, precisament perquè es tracta d'un dietari, és més de fiar allò que hi consigna, probablement de manera immediata, que no pas les reconstruccions posteriors recollides en articles on ha de confiar en la seva memòria. Així i tot, la multiplicitat de les fonts complica el problema encara més: recordem que la carta escrita «Desde la Córcega» per a *El Globo* era firmada a Ajaccio el 31 de maig de 1887. Eduard Toda, o bé no es trobava a Ajaccio, o bé no va escriure aquell article el 31 de maig. Existeix, doncs, una manipulació voluntària de les dates: no sabem, però, quins criteris podien empènyer Toda a aquesta manipulació. Sovint, però, fou la deixadesa: per tal d'insistir en la data de la seva primera estada a Porto Torres, podem tenir en compte que, a *Recorts catalans de Sardenya*, afirma que hi anà a visitar el pont romà «á las dotza d'un mitjdía d'Abril» (p. 100) i, alhora, que «la festa de Sant Gaví, a primers de Maig, se celebra encara en nostres días» (p. 118). En realitat, però, tant la visita al pont com la festa de Sant Gaví havien coincidit amb el seu primer dia a Sardenya.

Però anem endavant amb la lectura de l'article dedicat a «Port Torres». Després de les inicials lleus impressions de viatge, sobtadament Toda deixa de banda

45. Jaume MASSÓ CARBALLIDO (ed.) (2008), *Dietari de viatges d'Eduard Toda i Güell*, Reus, Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, p. 47, f. 116.

46. Ministerio de Asuntos Exteriores y Cooperación, Archivo General, Madrid, *Expediente personal de Eduardo Toda y Güell*, H-1858, núm. 19.

els records personals per tal de refer la història dels principals monuments de la localitat: fonamentalment, el pont romà⁴⁷ i la basílica de Sant Gavi. Però, com que la seva experiència personal a la vila s'havia limitat a un grapat d'hores, ha de recórrer a la informació de caràcter llibresc per tal d'enllestir la redacció del seu article. I es recolza en el famós *Itinéraire de l'île de Sardaigne* d'Alberto Della Marmora,⁴⁸ que comptava amb gran difusió a l'illa i, per tant, era fàcilment accessible a Càller. Tot i que el llibre de Della Marmora ja havia estat traduït a l'italià, a càrrec de Giovanni Spano,⁴⁹ al qual devem, a més, uns *Emendamenti ed aggiunte all'Itinerario della isola di Sardegna* del conte A. Della Marmora,⁵⁰ ens consta que Toda seguí l'original francès de l'*Itinéraire*.⁵¹

El català, doncs, a partir d'aquest punt resumirà el text del general piemontès, sense esperit crític però amb major agilitat divulgadora, periodística (enfront de l'extrema erudició de Della Marmora): la gosadia de Toda arriba al punt de posar en boca de «mon guia» una informació procedent de l'*Itinéraire* de Della Marmora: «Al tornar á la vila vegí á la dreta un gran edifici de rajola, desfet, arruïnat, malmés, ab la terra de son entorn excavada en totas direccions. *Es lo palau del Rey bárbaro*, me digué mon guia. Aixís es coneguda en lo país aquella construcció que era un gran temple dedicat per los romans á la Fortuna, y vora'l qual l'Emperador Felip l'Arab manà construir una basílica l'any 247».⁵²

Però, encara desinformat pel que fa a les fonts històriques sardes i desconeixedor del greu abast de les *Cartes d'Arborea*, que havien corromput els arxius sards, ara Toda divulga, també a Catalunya, falses informacions proposades per Pietro Martini el 1856 al *Testo di due codici cartacei d'Arborea*,⁵³ recollides per Della Marmora en el seu *Itinéraire* el 1860 i traduïdes a l'italià per Giovanni Spano el 1868, és a dir, dos anys abans que fos confirmada des de Berlín la falsedat del fons, i ingènuament copia, sempre a partir de l'*Itinéraire*, la fantasiosa testimoniança d'un inexistent Anton

47. Podria correspondre a aquesta primera visita al pont romà la fotografia, probablement deguda al nostre viatger, conservada a l'Arxiu Fotogràfic de Barcelona, *Fons Eduard Toda i Güell*, SO.63.31-c-4762, «Porto Torres».

48. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr.

49. Alberto DELLA MARMORA (1868), *Itinerario dell'isola di Sardegna, tradotto e compendiato dal can. Spano*, Càller, A. Alagna.

50. Càller, A. Alagna, 1874.

51. A l'esborrany de l'article «Port Torres», Toda remet a una pàgina que correspon, en efecte, a la versió francesa, cosa que per a nosaltres ha estat un cop de sort que ens ha permès d'identificar fàcilment la font principal utilitzada per a la redacció del text.

52. Informació extreta d'Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 383-384.

53. Pietro MARTINI (1856), *Testo di due codici cartacei d'Arborea del secolo xv*, Càller, Tipografia di A. Timon.

de Tharros relativa a la destrucció de Porto Torres per mà dels sarraïns, tot admirant la naixent llengua sarda, pretesament ja documentada els segles VIII i IX: «Sas sentidas paraules [del cronista medieval] mereixen ser textualment copiadas, perquè además donan idea de com desde'l vell llatí s'anava transformant la llengua de aquest poble que quatre sigles mes tart tant bé devia rebre y usar la nostra catalana». Cal dir, però, que aquest passatge desaparegué en posteriors reelaboracions de l'article, de manera que no el trobem en els *Recorts catalans de Sardenya*, quan el nostre escriptor probablement ja ha tingut ocasió de distingir amb major habilitat les fonts històriques fiables dels famosos *Falsos d'Arborea*.

7. LA ESQUELLA DE LA TORRATXA: «LO SASTRE RENECH»

Si les relacions professionals i l'activitat epistolar de Toda amb els seus referents de Madrid van endavant, tal com hem vist i continuarem veient més avall, es manté, doncs, també ben activa en aquests dies, la seva relació amb Barcelona, a través de les col·laboracions amb *La Renaixensa* i, encara, amb *La Esquella de la Torratxa*, on Toda no sabrà estar-se de recordar la seva nadiua Reus. El número corresponent al 25 de juny de 1887 consisteix en un petit homenatge al nostre autor,⁵⁴ potser en ocasió de la recent aparició a Madrid d'una sèrie de llibres seus relacionats amb el seu precedent encàrrec a Egipte, llibres que es trobaven a la venda a la Llibreria d'Innocenci López, és a dir, l'editor de *La Esquella de la Torratxa*: en el penúltim full del fascicle (p. 351), hi trobem, en efecte, informació comercial relativa als darrers llibres d'Eduard Toda, concretament als tres que formaven la col·lecció dedicada als seus «Estudios Egiptológicos»: *Sesostris*,⁵⁵ *La muerte en el antiguo Egipto*⁵⁶ i *Son Notém en Tebas*,⁵⁷ aquests dos darrers del mateix any 1887.⁵⁸

El darrer número del mes de juny de *La Esquella de la Torratxa* s'obre, doncs, amb una poesia dedicada al nostre estudiós:

EDUART TODA
Diplomátich, antiquari,
literat, orientalista...
tot ho es y de tot s'ocupa

54. *La Esquella de la Torratxa*, any ix, núm. 441 (25 juny 1887).

55. Madrid, Tip. Manuel Ginés Hernández, 1886.

56. Madrid, Tip. Manuel Ginés Hernández, 1887.

57. Madrid, Tip. de Fortanet, 1887.

58. Cal tenir en compte, encara, que aquell any 1887 havia aparegut, també, el seu *Catálogo de la colección egipcia*, Madrid, Biblioteca-Museo Balaguer, 1887, i, de temàtica xinesa, *La vida en el celeste imperio*, Madrid, El Progreso, 1887.

ab activitat may vista.
 Serio y enemich del bombo,
 jamay lo sèu temps malgasta;
 treballa, tè cor y geni:
 es un fill de Reus... y basta. [p. 337]

Alhora, hom hi publica, també, un conte seu, «Lo sastre Renech» (p. 340-341),⁵⁹ de caràcter costumista i esperit eminentment local: es tracta de la nostàlgica remem-brança d'un tipus popular a Reus, recentment traspasat, carregada de facècies i simpàtiques anècdotes amb les quals es vol bastir el retrat d'aquell sastre «digne de millor sort, perquè son tipo especial y son talent incult feren d'ell una de las perso-nas mes originals del antich Reus». No transcrivim aquest treball de caràcter literari, perquè no trobem que tingui cap relació amb l'activitat de Toda a Sardenya i perquè res no ens indica que trametés des de l'illa el text, que més aviat sembla correspondre a una recent estada de l'autor a la nadiua Reus (de pas cap a Barcelona, Marsella i Còrsega, el mes de maig), on devia ser informat del traspàs d'aquell individu d'ama-ble memòria. Anotem, només, dues frases de caràcter lleugerament autobiogràfic: per ficció literària, des del moment que només compta trenta-dos anys, Eduard Toda es fingeix molt més gran del que no és en escriure:

Avuy lo Renech es mort. Quán y ahont morí, no ho sè, puig no endebadas han passat sobre mon cap, que ja blanqueja, divuit anys d'ausència de la nadiua vila. [p. 341]

Els divuit anys d'absència, però, són aproximats si recordem que Toda s'havia traslladat a Madrid «al començament de la dècada dels setanta, per estudiar la carrera de Dret».⁶⁰ Ara bé, aquesta absència no havia estat mai ni completa ni de-finitiva, des del moment que anava a passar sovint les vacances d'estiu a Reus, i no deixà de freqüentar la seva ciutat malgrat les destinacions consulars a Egipte i la Xina, com no havia de fer-ho ara, malgrat el nou encàrrec a Sardenya. Hem d'en-tendre, doncs, també com un afany de dramatisme de regust literari la frase que tanca el primer paràgraf de «Lo sastre Renech»:

59. Aquest conte fou reeditat a la *Revista del Centre de Lectura de Reus*, tercera època, any 11, núm. 31 (1 maig 1921), p. 143-147. Alhora, fou un dels relats seleccionats per a una lectura dramatitzada amb la qual el Centre de Lectura reté homenatge a Eduard Toda l'any 2005, en ocasió del cent cinquantè aniversari del seu naixement (dec aquesta informació a l'amabilitat de Jaume Massó, director del Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, de Reus).

60. Per als aspectes de caràcter biogràfic d'Eduard Toda entre els anys 1855 i 1887, és extremament útil el treball de Jaume MASSÓ CARBALLIDO (2006), «Els primers trenta anys d'Eduard Toda i Güell», a Pere ANGUERA *et al.*, *Pensament i literatura a Reus al segle XIX*, Reus, Edicions del Centre de Lectura, p. 317-352 (la citació prové de la p. 318).

Sastre Renech li deyan, y fou un célebre de Reus que també ha mort. Vint anys enrera quedavan encara algunas de aquelles notabilitats públiques que constituíen una de las fasses més típiques de la ciutat esforsada, celebritats de plasseta y carreró qual individualisme especial recordém ab dalit tots los que rendim afectuòs cult á la nadiva llar deixada probablement per sempre.⁶¹ [p. 340]

8. CORRESPONDÈNCIA AMB FRANCESC MATHEU

No ens consta que durant aquell mes de juny Eduard Toda hagués iniciat, encara, les seves sistemàtiques missions d'estudi fora de la capital sarda. Al contrari, Càller li devia oferir tots els incentius professionals i científics que necessitava, sobretot ara que el diplomàtic s'havia decidit, tal com hem anticipat més amunt, a iniciar els treballs preparatoris per a la redacció de la seva *Bibliografia española de Cerdeña*, per als quals havia de freqüentar, com és natural, sobretot els arxius i biblioteques locals, que eren els més ben fornits de l'illa. Pensant, en efecte, en aquest projecte, o per tal d'aclarir algun dubte de caràcter històric relacionat amb els seus articles pensats per a *La Renaixensa*, tenim constància que abans del dia 3 de juliol de 1887 s'havia adreçat al bibliotecari de la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, de Vilanova i la Geltrú, per tal de demanar-li informació relativa a la tomba de Martí l'Humà⁶² (interès que, per força, hem de relacionar amb la presència a la catedral de Càller del mausoleu de Martí el Jove, que Toda ja devia haver pogut visitar).

Eduard Toda, però, incansable, té encara temps de pensar en un nou projecte cultural: es tracta de reprendre les relacions interrompudes amb Francesc Matheu, director, com és sabut, de *La Il·lustració Catalana*, revista amb la qual el nostre viatger havia deixat de col·laborar després de la seva experiència diplomàtica a Egipte.⁶³ Ara bé, la numeració i, per tant, les dates de *La Il·lustració*

61. A la versió de l'any 1921, aquesta frase tan lapidària fou substituïda per una de més adequada a l'edat de l'autor: «la nadiva llar que deixàrem fà mitj sigle».

62. Biblioteca Museu Víctor Balaguer, carta de Joan Oliva a Víctor Balaguer (3 juliol 1887), registre 41, signatura 489.

63. A la bibliografia todiana, el darrer article de temàtica egípcia que consta publicat a *La Il·lustració Catalana* correspon a «L'Ashura», any VII (1886), p. 474 (vegeu D. FERRÉ FLORIT (1963), *Bibliografia del il·lustre reusense D. Eduardo Toda y Güell: Certamen literario 1959*, Reus, Centre de Lectura de Reus, p. 201). Així i tot, Matheu reprengué, copiant-lo de *La Renaixensa* (any XIV, 1884, p. 281), un antic article de Toda, «Los portugueses en Xina. Un erro històric» (*La Il·lustració Catalana*, any VIII, 1887, p. 108), que es remunta al 1878 i que havia aparegut, també, en versió castellana, a la *Revista del Centre de Lectura* de Reus (1a època, núm 6, p. 2). En efecte, en la carta que estudiem, Matheu va escriure a Toda: «¿Sabeu lo que feya ara? Copiava'ls vostres articles antichs de la Renaixensa!». No sembla que li hagués demanat cap mena de permís. Per al seguiment de les diverses versions d'aquest article, i de tots els de temàtica xinesa, vegeu

Catalana pateixen, precisament en aquest període, una irregularitat que ens podria confondre si no seguíssim amb atenció la cronologia de la producció periodística de Toda a Sardenya: en efecte, entre els mesos de maig i agost de 1887 apareixen a *La Il·lustració* els següents articles de temàtica sarda deguts a Toda: «Arribada á Alguer d'un almirall espanyol al sigle xvii»,⁶⁴ «Bonayre»⁶⁵ i «Cansons populars catalanas en Sardenya».⁶⁶ Ara bé, el tercer article, aparegut amb data de 31 d'agost de 1887, és en realitat el resultat de la primera experiència todiana a l'Alguer, que no s'esdevindrà fins al mes de setembre, i el segon, «Bonayre», aparegut amb data de 15 de juliol de 1887, l'esborrany és firmat el 9 de setembre del mateix any. És a dir, els exemplars de *La Il·lustració Catalana* van aparèixer aquell any de manera molt tardana, amb una data endarrerida per tal de recuperar la periodicitat a la qual l'editor s'havia compromès amb els seus subscriptors.

Entendrem els motius d'aquesta irregularitat tot llegint la carta que Francesc Matheu adreçà a Eduard Toda el 5 de juliol de 1887: essencialment, aquells dies la redacció canviava d'adreça, de manera que els treballs tipogràfics per força se n'havien de ressentir. Vet aquí el text de la carta:⁶⁷

[A llapis, lletra de Toda:] 5 Juliol 87

Estimat amich: efectivament, só casat: ja ho veyeu, vos he passat al devant. Per aquest correu rebréu l'esquela de participació que no us enviava per no saber la vostra adressa precisa; ho volia preguntar á n'Aldavert, però no l'he vist encara. La vostra carta (qu'agraesch molt) me treu de dubtes, y allà va.

Gracias per la vostra felicitació, y feu que us la puga tornar aviat. No es pas tan mal viure. N'estich contentíssim y no crech havermen de penedir.

¿Y dubteu de si convenen á l'Il·lustració'ls vostres escrits? Vingan á cabassos, que tots hi tenen lloch d'honor. ¿Sabeu lo que feya ara? Copiava'ls vostres articles antichs de la Renaixensa!⁶⁸ Ab açò, ja ho sabeu, vingan quartilles!

Per alegria vostra us diré que decididament he pres un bon Adm[inistrad] or pel periòdich, qu'ell se cuydarà de tot lo que jo no entench (á veure si axí marxarém be) y qu'he pres un local á la Gran-via hont trasladaré d'aquí sis ó vuyt dies la Redacció, estant sempre oberta l'Adm[inistraci]o dematí y tarde, y

Dolores FERRÉ FLORIT (1963), *Bibliografía del ilustre reusense D. Eduardo Toda y Güell: Certamen literario 1959*, Reus, Centre de Lectura de Reus, p. 202-204.

64. Núm. 164 (15 maig 1887), p. 130-131.

65. Núm. 168 (15 juliol 1887), p. 195-198.

66. Núm. 171 (31 agost 1887), p. 242-246.

67. Biblioteca Tomás Navarro Tomás del CSIC, Madrid, signatura SXIX/94050, Eduardo TODA, *Correspondencia*, vol. I: 1870-1889, núm. 51.

68. Matheu es refereix a «Los portugueses en Xina. Un erro històric», aparegut a *La Il·lustració Catalana*, any VIII (1887), p. 108, reprès de *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any XIV (1884), p. 281, aparentment sense que l'autor n'hagués estat informat.

anant tot en serio. Fins publicaré algun llibre, y tinch ja fet lo ¡rossinyol! per que voli á la tardor.

En fi, 'm torno formal (editorialment s'entén).

Ja us faré enviar los n^{os}; en la primera que m'escribiu poséume la direcció que voleu á la faxes.

Aviat rebréu la circular de cambi de Redacció.

Casat y solter y de qualsevol modo, só sempre un amich qu'us estima á pesar dels eclipses que sufrim tant l'un com l'altre. Manéu y disposéu del vostre company, qu'us vindria á veure si no hagués de fer passar lo mar á la dona, y us envia una bona encaxada.

F. Matheu.

Deixem per a una altra ocasió els nostres comentaris relatius a l'amistosa (i irònica) referència a la solteria d'Eduard Toda. Concentrem-nos, en canvi, en l'adreça de la redacció de *La Il·lustració Catalana* que, en el número del 15 d'abril de 1887, consta encara al carrer de Jovellanos 2, i, en canvi, en el del 30 d'abril de 1887, a la nova adreça de Gran Via 220. Ara bé, el juliol de 1887 Francesc Matheu encara escriu que «he pres un local á la Gran-via hont traslladaré d'aquí sis ó vuyt dies la Redacció», de manera que el número d'abril ha de ser posterior a aquesta darrera data, amb la qual cosa entenem que s'ha acumulat un retard mínim de tres mesos, i amb això comprenem, alhora, la irregularitat en les dates d'aparició dels articles de Toda a *La Il·lustració*, que haurem d'estudiar en el moment oportú, és a dir, en ocupar-nos del període corresponent a la seva redacció.

9. LA RENAISSANCE: «SÁSSER»

Quinze dies després d'haver enllestit el seu article sobre «Port Torres», Eduard Toda reprèn la seva relació periodística amb *La Renaixensa* (però no pas encara amb *La Il·lustració Catalana*, potser perquè tem la interrupció de l'activitat de la tipografia a causa del trasllat de la seva redacció), i enfila de nou el curs dels seus records al moment de desembarcar al nord de l'illa, tot dedicant un article a la ciutat de «Sásser» (vegeu l'apèndix 3).⁶⁹ Tot i que, com sabem, només hi havia transcorregut la nit del 31 de maig i el dia 1 de juny ja agafa el tren que havia de dur-lo a Càller, fantasiosament afirma que «pochs dias he passat á Sásser, puig aviat vaig veure lo que bonament y á la lleugera me proposava visitar, y la idea de tornarhi pera registrar sos arxius me'l feu deixar sens pena»; havia de

69. *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any xvii (1887) (juliol), p. 3832 i s.

tornar-hi el setembre d'aquell mateix any, ocasió al llarg de la qual, en efecte, visità els arxius locals, que aquest mes de juliol podia conèixer a través de la pessimista nota de Della Marmora en el seu *Itinéraire de l'île de Sardaigne*:

Quant à la Bibliothèque et aux autres établissements scientifiques de cette Université [de Sàsser], il suffira de dire qu'ils ne sont point dans les conditions requisés pour être d'une grande utilité aux études. La Bibliothèque contient à peine neuf mille volumes, sans compter environ trois mille petites brochures. [p. 349]

També a l'article sobre «Sàsser», Toda arrenca amb la descripció del paisatge entrevist des d'una finestra durant el complex itinerari que el duia en tren cap a Càller: la «regió turritana», és a dir, els afores de Porto Torres; els amens camps vora Sàsser i, a ponent, «la regió montanyosa de la Nurra». Ara bé, el camí que del nord duu cap a Sàsser i Càller no travessa la Nurra, de manera que, per tal de tractar-ne, Toda haurà de recórrer, de nou, a fonts llibresques, i ens sembla d'endevinar, també, l'*Itinéraire* de Della Marmora en aquest paisatge que ara com ara Eduard Toda només pot conèixer indirectament:

Més enllà, cap á la banda de ponent, comensa la regió montanyosa de la Nurra, semblant á un trós de desert africá deixat en Europa per descuit de la naturaleza. Los camps de arena y pedra no sustentan cap vegetació, falta l'aygua en las secas y peladas torrenceras, y falta la vida en la gran encontrada que vá desde Torres al Cap Negro y de Alguer fins a Sàsser. Sols al llarch de la costa algunas salinas y almadrasas retienen curta y miserable población.

Vet aquí les paraules de Della Marmora:

Du *Capo Negretto*, en allant vers le nord, la côte est toute découpée. [...] On ne trouve plus qu'une spèce de plaine, bordée des deux côtés par la mer; et c'est là que sont plusieurs étangs salés. On voit près de ce lieu la *Tonnara* dite *des salines* [...] que [...] sont abandonnées depuis quelques années. [p. 378-379]

Tot seguit, sense deixar del tot la lliçó de Della Marmora, Toda descriu la ciutat amb lleugeresa romàntica i conservadora, rere la qual endevinem, ens sembla evident, el record d'una vivència personal que el degué dur a visitar, durant aquell matí passat a Sàsser un mes i mig abans de redactar el seu text, els principals monuments de la ciutat: el castell, la catedral «barroca, carregada de adornos, prova evident de la decadència del art», la universitat i la font de Rosello, que ell anomena de *Rosselló*.

Ara bé, l'experiència erudita d'Eduard Toda es demostra, ara que ja han passat quaranta dies de la seva arribada a Càller, lleugerament més sòlida, perquè, a més de l'*Itinéraire* de Della Marmora, demostra conèixer l'obra d'un altre historiador

local, Pasquale Tola, autor del famós *Codex diplomaticus Sardiniae*.⁷⁰ A partir, doncs, d'aquest punt, quan Toda deixa de descriure la ciutat per tal de recordar l'animadversió dels sasseresos envers el rei d'Aragó («La població de Sasser fou sempre desafecte á la casa de Aragó, y en los temps en que nostres Reys catalans lluytavan cada dia ab serias dificultats pera afermar son domini sobre la Cerdanya, mes de quatre voltas aquella's rebelá fent causa comú ab los Doria, los Arborea, lo viscomte de Narbona, tots los capdills en fi que volgueren sostroure'l país al govern de Barcelona»), sembla que segueixi, a més de Della Marmora,⁷¹ la «Dissertazione sesta» que serveix de preàmbul al segon volum del *Codex*, d'on pot haver extret, també, la següent frase, adaptada als seus interessos: «*Traidor com un sassarés, es ditxo que s'ha repetit á Alguer*». Pasquale Tola, en efecte, havia recollit a la seva «Dissertazione» la tornada de les famoses alguereses *Cobles de la conquesta dels francesos*,⁷² que diu:

Muiran muiran los francesos,
ils traydors de Sassaresos,
 que han fet la traició
 al molt alt Rey d'Aragó.⁷³

Toda ha tingut, probablement, també accés als *Proverbi sardi* de Giovanni Spano,⁷⁴ on ha pogut consultar els versos proverbials, que Spano atribueix al poeta Gavino Pes, de Tempio, difosos durant la guerra de Successió:

Tots los pobles seguiren ab entusiasme la causa catalana, tots menos Sasser, ahont es fama que comensá á cantarse un refrá popular que encara es viu en nostres dias. Diu aixís:

Per nos non e middori (millorament)
Que regni Philipu quintu
*O regni l'Imperatori.*⁷⁵

70. Pasquale TOLA (1861-1868), *Codex diplomaticus Sardiniae*, Augustae Taurinorum [=Torí], E Regio Typographeo, 2 v. [= «Monumenta Historiae Patriae», XI-XII].

71. Vegeu Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 366-369, on Della Marmora resumeix aquestes revoltes.

72. Pel que fa a la *Relació* i a les *Cobles de la conquesta dels francesos*, vegeu J. ARMANGUÉ (2008), «Ripopolamento e continuità culturale ad Alghero: l'identità epica», *Insula: Quaderno di Cultura Sarda*, núm. 4 (desembre), p. 5-19.

73. Pasquale TOLA (1861-1868), *Codex diplomaticus Sardiniae*, Augustae Taurinorum [=Torí], E Regio Typographeo, 2 v. [= «Monumenta Historiae Patriae», XI-XII], p. 12.

74. Giovanni SPANO (1871), *Proverbi sardi*, Càller, Tipografia del Commercio.

75. Giovanni SPANO (1871), *Proverbi sardi*, Càller, Tipografia del Commercio, s. v. *meddori*: «Gall. Miglioramento. Pal noi non v'è middori / O sia Filippu chintu / O sia l'Imperadori. [...] Strofa della canzone del Pes Tempiese nell'occasione della guerra di successione». *A Recorts catalans de Sardenya*, p. 85,

Esdevé molt més difícil de fer el seguiment d'altres informacions que Toda aporta en aquest article, que participen tant del caràcter llibresc com del llegendarí i, per tant, li podien haver arribat, també, a través de fonts cultes orals. A tall d'exemple, volem comentar tan sols una nota carregada de tanta ingenuïtat que encomana simpatia:

En primer terme aquells ciutadans [de Sàsser] la emprengueren contra'ls catalans d'Alguer, á qui fá sigles arribaren á prohibir que cap de ells, noble ó villá, pogués entrar en Sàsser portant espasa. Los de Alguer respongueren á la injuria manant que cap sassarés entrés en sa vila á menos de portar duas espasas, una en cada costat del cinturó. La llisó era natural y oportuna.

Convé assenyalar que Giuseppe Manno, que recull amb ironia aquesta anècdota llegendària en la seva famosa *Storia della Sardegna*,⁷⁶ i Pasquale Tola, que la reporta, també, al *Dizionario biografico degli uomini illustri di Sardegna*,⁷⁷ inverteixen els termes de la burla, és a dir, haurien estat els sasseresos els qui haurien obligat els algueresos a passejar amb dues espases per la ciutat. L'erudita llegenda arrenca del jurista Jeroni Olives, el qual, comentant el capítol III de la *Carta de Logu*,⁷⁸ havia escrit:

[...] propter aemulationem istorum diversorum territorium audivi, quod priscis temeribus, aliàs fuerat statutum in civitate Algherii, quod Sassarenses non deferent ibi ense, et quod propter hoc Sassarenses statuerunt quod Algherenses portarent, vel different Sassari, vel per Civitatem Sassari duos enses.

Veiem, doncs, que Toda fa més espavilats els algueresos que no pas la tradició, o per la simpatia que se li va encomanant envers la ciutat («població esta eminentment catalana, fins als nostres dias»), o bé per la simpatia que envers ell —cònsol espanyol d'origen català— alguna culta coneixença li hauria volgut demostrar, tot referint-li una versió adaptada de la llegenda —i no se'ns farà estrany, per tant, que elimini aquest passatge dels seus *Recorts catalans de Sardenya*, quan la seva informació històrica serà molt més sòlida.

Eduard Toda copiarà amb completa fidelitat aquesta estrofa del llibre de Giovanni Spano, i fins i tot farà referència al seu autor, el «trobador Pes de Tempio».

76. Giuseppe MANNO (1840), *Storia della Sardegna*, vol. III, Capolago, Tipografia Helvetica, p. 90.

77. Pasquale TOLA (1838), *Dizionario biografico degli uomini illustri di Sardegna, ossia storia della vita pubblica e privata di tutti i sardi che di distinsero per opere, azioni, talenti, virtù e delitti*, vol. III, Torí, Tipografia Chirio e Mina, s. v. Olives, p. 30.

78. Hieronymi OLIVES (1708), *Commentaria, et glosa in Cartam de Logu. Legum, et ordinationem Sardorum noviter recognitam, et veridice impressam*, Càller, ex Typographia Conventus Sancti Dominici, apud F. Ioannem Baptistam Canavera.

10. *EL GLOBO: «EL CÓLERA EN ITALIA», I I II*

Al *Dietari de viatges* d'Eduard Toda, immediatament després de la nota relativa a la seva arribada a Porto Torres el 31 de maig, hi consta la següent lacònica frase: «Y en verano se nos declaró el cólera».⁷⁹ No trobarem en aquest *Dietari* cap altra referència a la primera estada de Toda a Sardenya.

El diplomàtic reusenc dedicà a aquesta epidèmia tres articles, que aparegueren a *El Globo* els dies 22 de juliol, 5 d'agost i 14 de setembre de 1887.⁸⁰ L'esborrany del primer de la sèrie és firmat el dia 13 de juliol,⁸¹ i presenta la particularitat d'oferir-nos una doble localització de l'autor aquell dia: al capdavall del text llegim, rere el pseudònim d'Alí Bey, el lloc i la data: «Lipari 13 Julio 1887»; dubtem, però, que Toda es trobés aquell dia prop del focus de l'epidèmia, en aquesta illa de l'arxipèlag de les Eòlies al nord de Sicília, i, en efecte, a la capçalera de l'article registrà una informació més versemblant: «Carta al Globo. Caller 13 Julio 1887».

Per a redactar-lo, com és natural, Toda pogué gaudir de la comoditat que li representava el fàcil recurs a la premsa italiana,⁸² però no excloem que a través del seu encàrrec consular li arribés, de manera immediata, informació útil per a la gestió del comerç marítim en cas de crisi. Per exemple, pot escriure amb tota seguretat que «para los buques procedentes de Sicilia y provincia de Reggio ordena [el Gobierno] que sean sometidos á visita médica, solo apartando los enfermos sospechosos en lazareto de observacion, y fumigando los efectos personales».

La pesta de còlera s'havia insinuat a Itàlia l'any 1884 («Ese molesto huesped asiático no ha querido abandonar el país desde que hace tres años hizo en él su última aparición [...]»), i ara, tot just acabat d'encetar el mes de juliol, reapareix a Sicília («[...] y hace ocho ó diez días volvemos a tenerlo en danza», tot i que, de fet, a l'illa ja s'havien detectat els primers casos al mes de març: «Ya a principios del corriente año se anunciaron algunas defunciones sospechosas en Catania, isla de Sicilia»). Malgrat l'alarma que, comprensiblement, s'ha escampat pel país («Dejo

79. Jaume MASSÓ CARBALLIDO (ed.) (2008), *Dietari de viatges d'Eduard Toda i Güell*, Reus, Museu d'Arqueologia Salvador Vilaseca, p. 47, f. 116.

80. Dolores FERRÉ FLORIT (1963), *Bibliografía del ilustre reusense D. Eduardo Toda y Güell: Certamen literario 1959*, Reus, Centre de Lectura de Reus, p. 188. Recordem que Toda ja havia col·laborat amb *El Globo* recentment, el 6 de juny de 1887, amb el seu article «Desde la Córcega».

81. Treballarem, en efecte, damunt dels esborranys custodiats a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer, de Vilanova i la Geltrú, des del moment que no hem aconseguit de localitzar els exemplars d'*El Globo* que ens interessaven.

82. L'*Avvenire di Sardegna*, que duia a terme la funció d'òrgan oficial de la Cambra de Comerç de Càller, informava de manera sistemàtica sobre el curs de l'epidèmia, i comptava, fins i tot, amb una columna, intitulada «Vita barcellonese», a càrrec d'un corresponsal que firmava amb el pseudònim de *Folchetto II*, que recollia informació útil sobre el comerç marítim, naturalment en crisi a causa del còlera durant aquests anys.

otros asuntos de que pensaba ocuparme en mis cartas de Italia, para hablar a V. [és a dir, al director d'*El Globo*] de lo que en estos momentos preocupa la atención publica en el sur de la Península e islas vecinas, el cólera»), Toda es mostra extremament optimista (massa, ja ho veurem) envers el perill real d'epidèmia: «El cólera ha reaparecido en Catania á principios del corriente mes, atacando á algunos soldados de la guarnición. [...] Catania cuenta cien mil habitantes, número para el cual poco representan las 25 ó 30 defunciones que hasta ahora se han registrado diariamente»; «el contagio no es violento, no se extiende»; «¿Acabaremos por tener el cólera endémico? Quizás mejor seria, á fin de poner término al miedo cerval que causa y á los inhumanos atropellos que legitima». I lloa l'actitud de les autoritats sanitàries del país: «Por de pronto el Gobierno italiano parece decidido á no permitir ni tolerar bajo ningun concepto que se implante de nuevo en el pais la anarquía de los cordones sanitarios que tambien nosotros tuvimos en España. Ha prohibido en absoluto el establecimiento de cuarentenas».

Podem anticipar que, quan els primers casos de còlera arribaran a Sardenya, el mes de setembre, Toda deixarà enrere tant d'optimisme i, sobretot, aquella ironia que no sap reprimir fins i tot en situacions que amenacen de transformar-se en dramàtiques: «Posteriormente se ha restablecido un poco la calma, y van volviendo á Catania los que asustados huyeron en los primeros momentos. No vuelven todos sin embargo, pues todavía se ignora donde han ido á parar cuatro catedráticos de la Universidad que desaparecieron abandonando los tribunales de examen de que formaban parte»; ironia que adreça, fins i tot, envers les autoritats sanitàries espanyoles, amb les quals, d'una manera o altra, podia estar en contacte: «Uno de ellos [los fugitivos de Catania] importó el cólera en Rocella Jonica, pequeño pueblo del cantón de Gioiosa en la provincia de Reggio di Calabria. He visto luego que la Dirección de Sanidad de Madrid ha señalado la epidemia en ese punto, que situa en Sicilia: no serán muy fuertes en geografia mediterranea aquellos señores de la Puerta del Sol».

En definitiva, resumeix Toda adreçant-se als seus lectors de Madrid, «creo que en España pueden estar tranquilos este verano». Ell mateix, però, deixarà d'estar-ho ben aviat.

Efectivament, és molt menys serè el to de la segona carta adreçada al director d'*El Globo*, firmada a «Caller 29 Juliol 1887» (en català a l'esborrany): «Des de mi carta anterior, la situacion sanitaria del sur de Italia se ha agravado considerablemente. La epidemia se extiende por los alrededores de Catania, por los pueblos del pié del Etna, y hasta por los de la costa norte de Sicilia, amenazando seriamente á Palermo». A més del nombre de les víctimes —que, de fet, disminueix localment, alhora que, però, l'epidèmia s'estén per tot l'illa—, Toda lamenta dos mals endèmics, molt més difícils d'eradicar que no pas la mateixa malaltia: la pobresa i la ignorància. Pel que fa a la primera, assenyala que «mas victimas que la *brutta*

malattia, amenaza ahora causar el hambre que reina en aquella pobre ciudad [Catània]. Bandas de obreros hambrientos y miserables recorrían las calles pidiendo pan y trabajo, ó acudían á las cocinas económicas establecidas en varias calles á recoger su ración». I, pel que fa a la segona, n'hi ha prou amb consignar la següent anècdota: «Un pobre muchacho que sacó el pañuelo del bolsillo junto á una fuente pública, fué perseguido por las turbas que le habrían lapidado si no se refugiara en la Casa Ayuntamiento. Se le acusaba de haber querido *gettare* ['llançar'] el cólera en la fuente»; ahora, «aquellos habitantes [de la comarca] se niegan á recibir medicos ni auxiliares de Catania, por creer que se les quiere envenenar».

Un mes més tard, el còlera arribarà a Sardenya.

APÈNDIXS

Apèndix 1. Desde la Cerdenya⁸³

Estich pensant fa dias en escriure aquestas ratllas, y confesso ab tota franquesa, si deixo passar mes temps, acabaré per no enviar la carta⁸⁴ á LA RENAISENSA. Me succeheix exactament lo que ocurria á cert diplomátich destinat pera representar son soberá á la Cort d'Inglaterra, ab encárrech especial de fer estudis sobre'l pais. —Als vuit dias d'estar en Lóndres, deya'l ministre,⁸⁵ havia fet un llibre:⁸⁶ als vuit mesos no'm sento ab ánim d'escriure ni una carta. —No's pot escriure mes que, ó fent ressaltar primeras impressions ó després⁸⁷ de digerir estudis anteriors, comprobats per la experiencia. Lo demés es perdre'l temps.

En mon viatge á Cerdenya, m'animava'l propósit fet de veure si quedavan encara algunas reminiscencias de la antigua dominació catalana: no podia, certament, esperar que á través dels sigles transcorreguts se mantinguessin⁸⁸ vivas nostras tradicions, nostras costums, la mateixa llengua que hi portaren los atrevits colons enviats per Pere del Punyalet. Per aixó desde'l moment de mon desembarch, estich marxant de sorpresa en sorpresa, confós al ferme cárrech de la vitalitat d'un poble pera'l qual⁸⁹ no semblan haver ocorregut los aconteixements que fa mes de centcincuenta anys lo sostregueren al domini de la antigua casa de Aragó.

Arreu quedan encara los escuts ab las barras catalanas, que com preuhats signes de conquesta, nostres reys prodigaren en sas terras, iguals á aquells braus marinos portugueses que en las ignotas regions del Africa y del Assia, anavan deixant las *quinas* de son realme com rastre inequivoch de son pas per l'Orient. Arreu s'aixecan las vellas fortalesas, un dia baluarts inespugnables, ahont s'estrellá la forsa de pisans i genovesos. Los antichs casals quedan encara en peu: las rónegas murallas no foren abatudas: fins aqueix⁹⁰ signe exterior y distintiu de la propia

83. Text firmat a Càller el 9 de juny de 1887. Edició a partir de *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any xvii (1887), núm. 3918 (16 juny), p. 3520-3521. Tenim en compte en nota l'esborrany conservat a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer de Vilanova i la Geltrú (ens hi referirem amb l'abreviació «ms.») només en aquells casos en què les variants, més enllà d'aspectes ortogràfics, aportin alguna informació sobre el mètode de redacció i elaboració del text

84. *la carta*: ms., «cap carta». Toda col·laborava de manera assídua amb *La Renaixensa* des de l'any 1883, de manera que els lectors i, sobretot, els redactors s'havien acostumat a «la carta» de l'inquiet corresponsal.

85. *ministre*: ms., «*diplomátich*». L'autor empra aquest sinònim aproximatiu per evitar la repetició d'un terme que ja ha aparegut dues ratlles més amunt.

86. *havia fet un llibre*: ms. «hauria fet un llibre». La lectura proposada per *La Renaixensa* no té sentit: el diplomàtic no havia fet cap llibre, sinó que es veia amb cor de fer-lo i, per tant, l'«hauria fet».

87. *després*: ms., «después».

88. *mantinguessin*: ms., «mantinguessen».

89. *pera'l qual*: ms., «per lo qual».

90. *aqueix*: ms., «eix».

nacionalitat, lo trajo, ha escapat la lley eterna de mutació á que'l destí sembla haver somés la nostra rassa.⁹¹ De Port Torres á Cáller, de Terranova al cap Teulada, cubreix á tota la gent la barretina catalana.

Pero es mes sorprenent que s'haja⁹² conservat la llengua nadiva, contra la qual res pogueren ni la influencia espanyola en la época de la unió, ni'l cambi que en la manera de ser del poble, portá més tart á Cerdanya la dominació de la casa de Saboya. Lo catalá es avuy aquí un idioma viu, que parlan milers d'habitants: únich conegut en certas comarcas com Alguer y Vilasor,⁹³ ó donant un caudal considerable de paraulas als demés dialectes populars usats en la isla. Ja fa alguns anys, allá per los de 1866 ó 1867, los honorables membres del Consistori dels Jochs Florals de Barcelona, se vegeren sorpresos per un treball literari catalá, que enviava desde sa terra un fill de la Cerdanya. Mes sorpresos potser quedarán ara, al saber que, fa dos anys, en un dels ports de la costa occidental, se publicava un petit setmanari,⁹⁴ redactat en catalá.

Si, donchs, lo caudal literari d'aquest país no s'ha estroncat en nostres dias, ja pot suposarse quinas fonts caudalosas existirán en los amagats recons de las bibliotecas y'ls arxius. Per desgracia, la incuria del temps y la dessidia dels homes⁹⁵ han pesat també sobre aquesta terra,⁹⁶ lliurant al abandono datos y documents de gran valor histórich. Las pedras, las inscripciones, las lápidas, foren maltractadas fins á utilisarlas com comuns materials en las reedificacions del passat y present sigle. Los papers esperan en golfas y armaris que una ma piadosa'ls lliuri pera sempre de la pols y del olvit.

No vull afirmar en absolut que no s'hagi⁹⁷ fet algun avens en lo camí de la reconstitució histórica y literaria de la Cerdanya. Fá trenta ó cuarenta anys,⁹⁸ dos ó tres homes entusiastas de las vellas grandesas de la terra, 'l canonje Spano, Manno, Martini,⁹⁹ anaren recullint los monuments que esparsos per ella's veyan y fundaren lo Museu y Biblioteca de Cáller, ahont certament s'atresoran objectes impor-

91. *la nostra rassa*: al ms., correcció autògrafa damunt d'una lectura ratllada: «la rassa humana». Aquesta substitució cerca en la catalanitat el subjecte passiu del procés de mutació.

92. *haja*: ms., «haje».

93. *Vilasor*: al ms., correcció autògrafa damunt d'una lectura ratllada: «Assemini».

94. *setmanari*: ms., «senmanari».

95. *homes*: al ms., correcció autògrafa damunt d'«homens».

96. *aquesta*: ms., «esta».

97. *haja*: ms., «haje».

98. *Fá trenta ó cuarenta anys*: al ms., correcció autògrafa damunt d'una lectura ratllada: «A mitjans del present sigle».

99. Aquests tres noms no consten al ms., cosa que demostra que es tracta, efectivament, d'un esborrany que en un segon moment fou corregit pel mateix autor, abans de ser tramès a la redacció de *La Renaixensa*.

tantíssims pera trassar l'estudi de la isla, desde las primeras inmigracions orientals que pujaren desde la Libia. Pero la fe d'aquellas gents era massa cega, y son entu-assiasme massa bulliciós pera que fos sólit. L'ardor dels neófits, en ciencia com en política, empeny¹⁰⁰ avant en moltes ocasions; en moltes altres per desgracia perjudica la causa á qual defensa's consagra. Los bons anticuaris calleritans se trobavan ab un período fosch de sa historia, ab un paréntesis que corria desde la invasió mussulmana fins á la constitució del famós jutjat d'Arboréa, y de sobte presentaren una munió de cartas y documents del segle xi, que no solzament il·lustravan la historia sarda de mil anys enrera, sino que donavan¹⁰¹ nova llum sobre la formació de las llengües modernes, en lo moment que la llatina's perdia darrera las finals conmocions¹⁰² del imperi de Bissanzi.

Per desgracia, aquells documents, coneguts en lo mon científich baix lo nom de *Pergamins d'Arborea*, careixen d'autenticitat, sent ab tota evidencia obra de moderns falsaris, que explotaren á una la caixa del Govern italiá y la credulitat dels novells arqueòlegs de la Cerdenya. Mes, descontantlos del fons que existeix en la Biblioteca-Museu de la vila, quedan encara en ella importantíssims elements d'estudis reunits,¹⁰³ pera que vinguin¹⁰⁴ a treballar sobre ells quants s'interessen per los fets y gestas de la isla sarda á través lo curs de sa accidentada historia.

He mencionat també'ls arxius, y d'ells poch diré per ara. Lo desorde es evident, per lo qual los materials que tancan no son fàcilment aprofitables. Es aixó més sensible pera¹⁰⁵ nosaltres, catalans, ja que la gran majoria de documents sarts que's conservan, están redactats á nostra¹⁰⁶ llengua y's relacionan ab épocas de la historia nadiua. Aquí¹⁰⁷ tinch lo pressentiment de que l'esfors individual que hi puga aportar á son arreglo, qui té, com jo, poch temps y molta feyna,¹⁰⁸ no produhirá'l resultat que desitjan, quants s'interessen en lo gran renaixement de la vella llengua patria.

Una excepció hi ha que notar en lo que's refereix al Arxiu Oficial de Cállar, ahont lo sabi professor Lattari ha fet treballs de grandíssima importancia. La clas-

100. *empeny*: ms., «espeny».

101. *donavan*: ms., «daban».

102. *derrera las finals conmocions*: ms., «ab las darreras conmocions».

103. *elements d'estudis reunits*: ms., «elements de estudi, reunits». Es tracta d'un evident error de lectura per part dels redactors de *La Renaixensa*, que interpreten com una -s la coma després d'«estudi».

104. *vinguin*: ms., «vingan».

105. *pera*: ms., «per».

106. *á nostra*: ms., «en nostra».

107. *Aquí*: ms., «Y».

108. *poch temps y molta feyna*: al ms., correcció autògrafa damunt d'una lectura ratllada: «lo temps limitat y altres ocupacions».

sificació dels documents allí tancats es complerta; son orde perfecte fins al punt d'haverse restaurat molts papers, qual conservació deixava bastant que desitjar. Sols falta en aquell establiment, que un catàlech de tota sa part política vingui¹⁰⁹ á dirnos de quanta válua¹¹⁰ es lo tresor que tanca.

Será, donchs, difícil, dintre la isla de Cerdanya, agotar l'estudi de la influencia catalana que m'he proposat fer; pero al comensar la tasca m'anima la idea de que vaig per terra desconeguda y que será nou pera¹¹¹ nosaltres lo coneixement de tot lo propi que queda per aquí. Altres vindrán á seguir la obra, que jo deixaré tant avansada com pugui,¹¹² ja que la bona voluntat me sobra y per ella he de trobar aquí mateix actius é inteligents colaboradors.

E. Toda

Càller, (Cerdanya), 9 de Juny de 1887

Apèndix 2. Port Torres¹¹³

En tormentosa vetlla vaig passar las bocas de Bonifaci.¹¹⁴ La mar era atravesada.¹¹⁵ Forta corrent espenyia las onadas del canal, xiulava'l vent en lo pont del barco y vibraban las entenas metalicas dels pals com si fossen cordas d'arpa que acompanyassen la estranya sinfonia del temporal. Fou una d'eixas nits tristes y precarias que deixan memorable record y no's desitja veure repetidas en las expedicions per mar.

109. *vingui*: ms., «vinga».

110. *válua*: ms., «valia».

111. *pera*: ms., «per».

112. *pugui*: ms., «puga».

113. Text firmat a Càller el 24 de juny de 1887. Edició a partir de l'esborrany conservat a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer de Vilanova i la Geltrú. No tenim en compte, si no aporten informació d'interès, les correccions autògrafes contemporànies a la redacció del text. L'article aparegué pocs dies més tard a *La Renaixensa: Diari de Catalunya*, any xvii (1887), (juny), p. 3832 i s. Posteriorment fou parcialment reutilitzat, amb nombroses variants i aprofundiments diversos, en dos articles apareguts el 1889 a *La Il·lustració Catalana*: «Port de Torres» (any x, núm. 208 (15 març), p. 66-67) i «La Basílica de Sant Gavi» (any x, núm. 209 (31 març), p. 83-85), alhora recollits dins *Recorts catalans de Sardenya*, p. 99-111 i 112-120.

114. És a dir, en italià «le Bocche di Bonifacio», l'estret que separa Còrsega i Sardenya, d'una amplada d'onze quilòmetres. La perillositat de les seves aigües és proverbial: l'estret enllaça el mar de Sardenya (a occident) amb el mar Tirrè (a orient), de manera que el travessen forts corrents d'aigua que poden empènyer les embarcacions contra els nombrosos esculls.

115. Convé recordar que, precisament a causa del mal temps, havia estat anul·lat el viatge del vapor que setmanalment enllaçava Ajaccio amb Porto Torres, motiu pel qual Toda va haver d'allargar d'una setmana la seva estada a Còrsega.

Las primeras bromas del matí, y la proximidad del golf de la Asinara,¹¹⁶ calmaren los elements permetentme deixar lo camarot pera pujar á coberta. Seguia encara emboyrat lo cel, mes ab la tremolenca llum de la alborada poguí veure un ample cercle de terra vers qual fons se dirigia la nau á tot vapor. A la dreta s'alsavan los pichs de Punta Arena;¹¹⁷ á la esquerra's veyan los antichs marlets de Castell Aragonés;¹¹⁸ al fons jeya embolicada en rich mantell de verdura la vetusta Turrís Libyssoná.¹¹⁹ L'ayre del sur que en aquells moments comensava á serenar lo cel, arribá portantme'ls primers aromas de la terra ahont realizaren una de sas epopeyas mes gloriosas las armas catalanas.¹²⁰

Aviat entrarem en lo port, petit, vell, ronech, mitj desfet per las furiosas onadas de recent tempesta, defensat per l'alta torre de sa esquerra, que sembla un petrificat centinella de la edat mitjana olvidat en aquell recó de món.¹²¹ Precís fou per algun temps refrenar ma curiositat de anar á terra; lo govern italiá no es facil en sos reglaments de port, y mitja hora ben llarga passá avans que fossen cumplertas las formalitats sanitarias y aduaneras que aquells estableixen. Sols á las vuyt del matí la llanxa d'un mariner me deixava al peu d'un moll enderrocát.

Era'l dia 1 del corrent Juny,¹²² y la casualitat volgué que caygués en tal jorn la festa de Sant Gavi,¹²³ celebrada ab gran pompa y solemnitat en l'antich santuari de Port Torres. Per aixó vaig trobar grandissima animació per plassas y carrers. La gent bullia per tot arreu, y lo que feya de sa agrupació un interessantissim quadro plé de vida y de caracter, era la varietat de trajos que ostentavan los innumerables romers vinguts á la vila desde tot lo nort de la Cerdenya.

Deixém la festa per un moment pera visitar Port Torres.¹²⁴ Aquesta vila, que avuy conta alguns centenars de habitants, fou célebre ern la antiguetat,

116. Eduard Toda (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 99: «golf de Llinayre», variant catalana medieval de l'Asinara. Es tracta d'un golf que es troba al nord-oest de l'illa, entre l'homònima illa, la punta nord-occidental extrema de Sardenya (Capo Falcone) i les localitats que queden al nord-est de Porto Torres. El port de destinació d'Eduard Toda es trobava, doncs, enmig del litoral sard d'aquest golf seré.

117. Probablement es refereix a una moderada elevació del terreny, al cap nord de l'illa de l'Asinara. Eduard Toda té, doncs, al davant el golf de l'Asinara.

118. Petita ciutat, coronada pel seu castell, situada a l'extrem oriental del golf de l'Asinara.

119. Turrís Libyssonis, és a dir, l'actual Porto Torres.

120. Els dos paràgrafs dedicats a aquesta descripció tan gràfica del viatge en vapor foren represos a *Recorts catalans de Sardenya*, p. 99-100, i enllacen amb una sèrie de dades històriques referides a l'illa de l'Asinara (Llinayre), aquí absents (p. 100-101).

121. Frase reutilitzada a *Recorts catalans de Sardenya*, p. 101-102, per enllaçar les referències a l'Asinara amb una documentada història de Porto Torres durant els segles xvi-xvii (p. 102-110).

122. Devia ser, en realitat, el dia 31 de maig.

123. Sant Gavi és celebrat a Porto Torres el diumenge i dilluns de Pentecosta, per bé que el conjunt de la festa dura tres dies.

124. A partir d'aquest punt, Eduard Toda resumeix una sèrie de notes procedents del llibre d'Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr.

fins lo punt de colocalar Plini'l Jove entre las colonias del Imperi (*colonia autem una quae vocatur ad Turrin Libyssonnis*).¹²⁵ Sa importancia devia ser gran en los primers sigles del cristianisme, á jutjar per los enderrochs informes, per las ruinas malmesas y destruidas que arreu quedan en aquella terra. Un pont de pedra, sólida construcció que per igual resistí las fatals injurias del temps y dels elements, y la persistent injuria dels homes, es l'únic monument que's veu encara intacte á la dreita de la població y que serveix pera lligar la carretera de la Asinara, construïda seguint lo mateix emplaçament de la antiga via romana.

Volguí veure aquest pont d'aprop, y malgrat la calor tropical que se sent per aquí á las dotze del mitjdia,¹²⁶ vers ells [*sic*] dirigí mos passos. Està construït en pendent inclinada de ponent cap á llevant, y'l forman grossas pedras cúbicas, juntadas per espesa capa de morter ja tan dura com lo roch. Té set archs de grandaria desigual, pero tots ells de construcció irreprochable baix lo punt de vista de elegancia de la linea, no desfeta per adorno de cap mena si se escepta un petit nitxo cavat entre'ls estreps del primer y segon arch de la part alta, que seria pobablement destinat á contenir alguna inscripció ó potser una imatge tutelar del riu que corre sota, pero que ara's troba buit.¹²⁷

Al tornar á la vila vegí á la dreita un gran edifici de rajola, desfet, arruïnat, mal-més, ab la terra de son entorn excavada en totas direccions. *Es lo palau del Rey bárbaro*, me digué mon guia. Aixís es coneguda en lo pais aquella construcció que era un gran temple dedicat per los romans á la Fortuna, y vora'l qual l'Emperador Felip l'Arab manà construir una basílica l'any 247.¹²⁸

Aqueixos restos, aixís bé tants altres de que está plé aquell endret, provan abundantment la importancia de la vella Torres. La devia á sa proximitat al mar, á sa privilegiada situació en lo fons del golf, á ser lo lloch natural per ahont lo comers de Cerdanya trobava eixida vers lo nort. Mes estas mateixas causas motivaren sa rápida ruïna allà en los dias tristos de las invasions sarrahinas, quan tots los pobles del Mediterrani se vejeran amenassats en sa propia existencia per estranyas

125. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 385.

126. Eduart TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 110: «á las dotze d'un mitjdia d'Abril».

127. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 383: «Dans une pile qui supporte les deux dernières arcades vers l'ouest, on voit un vide ou espèce de niche, probablement jadis destinée à renfermer quelque buste ou statue, ou bien quelque colonne avec inscription».

128. Aquesta informació, inclòs el nom del «Palazzo del re Barbaro» (que Della Marmora esmenta en italià), aquí posat en boca d'un guia local, és extreta d'Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 383-384.

hordas asiàtiques que dirigia vers l'Europa l'ardor bèlich de son fanatisme religiós. Las invasions islamistas que devastaren lo nort de la Cerdenya, no deixaren en Torres pedra sobre pedra.¹²⁹

Un escriptor del país, Anton de Tharros, que vivia en los sigles VIII ó IX de la Era cristiana, nos conta en curiosa crònica que ha arribat fins á nosaltres, com se efectuá la destrucció de Port Torres. Sas sentidas paraules mereixen ser textualment copiadas, perquè además donan idea de com desde'l vell llatí s'anava transformant la llengua de aquest poble que quatre sigles mes tart tant bé devia rebre y usar la nostra catalana. Heus aquí lo que escrivia aquell historiador:

(Copiar en l'*itinerari de Lamármora*, vol. 2, pag. 387.)¹³⁰

[*Turrium*. Ipsa citate secunda, ki furit in parte destructa de ipsos barbaros, furit Turres, et fudit magna et hornata de magnas turres et magnas domos de splendore: ki ipsu primu fundatore furit unu Hercule filiu de ipsu patre Sardu de ipsa Libya, et non furit Deu Hercule de ipsas fabulas; ki furit homine de beritate famosu de guerra; ki hat binkidu ipsos Egiptios et Grecos, et hat dominatu ipsos populos ad obendientia sua, augmentandu ipsu dominiu de ipsu patre. Acusta citate hat eciam magnos homines et fortes de mente et de animu bono ad ipsa guerra. Ube est ipsu templu de ipsa Fortuna, et ipsu templu de Benus nominatu de ipsos architeptos? Ube est ipsu Palatium magnu de delicias de ipsu rege Herkule, et ipsu amphiteatru et capitolum et alteras magnificentias? Proh dolore! Comodo restant ipsas petras et paucas domos et paucas turres, ki plus sunt speluncas in ipsos montes. De tantos edificios solu restant ipsu ponte de ipsos Romanos ki non poterunt strumare ipsos Saracenos, quando furunt respintos sos Saracenos usque ad mare, et solu restat pro memoria de ipsu magnu patre Sardu ipsa statua sua, ki ipsa pietate de ipsos pastores de Fraxa, de tempu de ipsos Bandalos, hant portatu de ipsu templu suu ad ipsa citate de Turres: ki lu venerabant etiam ipsos antiquos Turrenses pro amore de Hercule filiu suu; ki pro ipsos Bandalos ipsos pastores non poterunt benire in ipsa citate de Tharros patria mea karissima.]

A la invasió dels sarrahins seguí en Cerdenya la guerra.¹³¹ Los pobles del interior no volgueren subjectarse al jou estrany que se'ls imposava, y durant

129. Aquí acaba el capítol dedicat a «Port de Torres» de *Recorts catalans de Sardenya*. Notem que Toda no hi recull la referència a Anton de Tharros i a la seva fantasiosa crònica.

130. Aquest tipus d'anotacions és freqüent en els esborranys de Toda, que a la còpia en brut dels seus articles vol estalviar-se la inútil tasca de copiar els textos que transcriurà, en la còpia en net, a partir d'altres fonts documentals. Transcrivim entre claudàtors el text atribuït a Anton de Tharros a partir d'Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 387-389.

131. A partir d'aquest paràgraf, el text de l'article fou reprès en el capítol dedicat a «La Basílica de Sant Gaví», de *Recorts catalans de Sardenya*.

mes de trescents anys lluytaren ab varia fortuna per lo deslliurament de son pais. No l'haurian alcansat sense l'auxili que'ls vingué de fora, ofert en l'any 1020 per los pisans y genovesos que devian llavors comensar sa turbulenta y esteril dominació de la isla. Los mercenaris d'eixas Repúblicas ocuparen Port Torres y aixecaren las fortificacions de sa marina, de las quals, com ja he dit avans, queda encara en peu la solida torre que sembla aixecarse de las ayguas com un titá marí.¹³² Vers aquesta época ó alguns anys mes tart la pietat popular construí un altre edifici en lo interior de la vila. Vers sa banda del sur y en una eminencia coneguda per lo nom de montanya dels angels,¹³³ un dels jutjes ó capdills populars de Cerdenya, Comita tercer, feu erigir una gran basilica en memoria de tres sants que havian obtingut la palma del martiri en aquella terra, Gaví, Proto y Jener.¹³⁴ Aquell temple, obra primorosa del art cristiá en sa concepció mes senzilla y pura data al menys del sigle XII, y avuy está en peu y's conserva casi intacte.

Fou aquest lo lloch que esculliren los catalans pera assegurar sa dominació en lo nort de la Cerdenya, y al efecte fortificaren la basilica rodejantla de grossas murallas flanquejadas de altas torres. També subsisteixen encara, y confesso que no sens emoció vaig pararme á contemplar las catalanas barras esculpidas en la clau de pedra del arch de entrada. Las lladroneras d'eixas torres están destruidas, aixis com han desaparegut las construccions interiors de aquell veritable castell, avuy entregat al domini particular. La data de son abandono no deu ser molt antiga, puig en lo travessar d'un pou que's veu al mitj de la plassa de armas, hi llegí la [al ms. manquen els fulls 12 i s.].

Caller 24 Juny 1887

132. L'atribució de la torre als «mercenaris» pisans i genovesos no és recollida a *Recorts catalans de Sardenya*, on trobem, en un altre punt (p. 103-104), una atribució catalana: «He dit que al costat del port s'aixeca una gran torre. Es octagonal, y ostenta encara sa corona de marlets y sas llargas aspitlletas que bé mostran la época en que fou construhida. Es una fortalesa catalana, per nostres reys confiada á la ciutat de Sásser pera seguretat del golf».

133. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 413: «*Monte Agellu*, nom que l'on fait dériver de *petit champ de repos*». Eduard Toda ha adaptat al català, amb molt poc d'encert, el terme *agellu*, 'camp petit'.

134. *Jener*: al ms., corregint un ratllat «Januari» (pres d'Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 413), que serà, però, recuperat en les successives versions d'aquest article.

Apèndix 3. Sàsser¹³⁵

Trist y desolat es l'aspecte de la regió turritana¹³⁶ al nord de la Cerdenya. Plena d'estanys d'aygua negra y corrompuda, may pot lliurarse de la *malaria*,¹³⁷ eixa crudel enfermetat que ataca al home, lo debilita, li trenca'ls ossos y acaba per inutilisar totas sas energias, deixantlo en la mes completa postració. En aquells prats sols hi creixen los juncals y la herba, y sols s'hi veuhen los ramats de bestiar que guarda algun pastor flach, esgroguehit, portant en la cara la marca terrible del flagell que assota son país.

Més enllà, cap á la banda de ponent,¹³⁸ comensa la regió montanyosa de la Nurra, semblant á un trós de desert africá deixat en Europa per descuit de la naturalesa. Los camps de arena y pedra no sustentan cap vegetació, falta l'aygua en las secas y peladas torrenceras, y falta la vida en la gran encontrada que vá desde Torres¹³⁹ al Cap Negre¹⁴⁰ y de Alguer fins a Sàsser. Sols al llarch de la costa algunas salinas y almadravas¹⁴¹ retenen curta y miserable població.¹⁴²

Lo camp de Sasser es ja molt mes bonich. Las ayguas de dos ó tres petits rius se reuneixen en las valls que assahonan y tornan com jardins de primavera; mentres que en las vehinas montanyas lo groixut oliver puja á las mes altas cimas, sens por que may un fret d'hivern vinga a gelar la sava de sas socas ó á cremar las fullas de son brancatje. Espessas tancas de cactus o figueras de moro limitan las propietats particulars en aquell terme, com en molts altres de la Cerdenya, y aquí y allà

135. Text firmat a Càller l'11 de juliol de 1887. Edició a partir de l'esborrany conservat a la Biblioteca Museu Víctor Balaguer de Vilanova i la Geltrú. No tenim en compte, si no aporten informació d'interès, les correccions autògrafes contemporànies a la redacció del text. L'article aparegué pocs dies més tard a *La Renaixensa*: *Diari de Catalunya*, any xvii (1887), (juliol), p. 4214 i s. Posteriorment fou parcialment reutilitzat, amb nombroses variants i aprofundiments diversos, a l'article del mateix títol aparegut el 1889 a *La Il·lustració Catalana*, any x, núm. 207 (28 febrer 1889), p. 51-54, i en el capítol, també del mateix títol, de *Recorts catalans de Sardenya*, p. 80-90.

136. *turritana*: és a dir, propera a Porto Torres, tot reprenent el tema del precedent article. A Eduard TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 80, hi trobem molt més planerament: «l'aspecte de la costa de Sardenya al nord de la Isla».

137. *malaria*: Eduard TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 80, «*intemperie*», terme utilitzat a Sardenya com a sinònim de malària.

138. *ponent*: ms., corregint «orient».

139. *Torres*: Eduard TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 80, «Llinarre», error tipogràfic per «Llinayre».

140. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 378: «Capo Negretto».

141. Pel que fa a les almadraves a Sardenya, inclosa aquesta de Saline, vegeu Francesc-Xavier LLORCA IBI (2008), «Turina bella. Llengua i cultura de la tonyina a Sardenya», *Insula: Quaderno di Cultura Sarda*, núm. 3 (juny), p. 99-123.

142. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 378-379.

una palmera sola, trista, melancolica, aixeca al aire sa enmagrida copa que no verdeja sots los raigs abrusadors del sol africá. Aquest espectacle ha inspirat á algun viatjer la idea de que en la isla comensa l'Orient. Nó: aixó no pot ser oriental més que pera qui may ha visitat las terras de Africa ó de la India, puig á fi de comp-tes sols se troba en Cerdenya una pobre parodia de aquellas grossas y luxuriantes vegetacions que son l'encant de las terras tropicals.

Entrem á Sásser. Basta donarhi¹⁴³ un cop d'ull per veure que aquell poble está sufrint una gran transformació. Los vells casals desapareixen pera cedir son lloch á construccions modernas: la vila nova ha arrebatat lo cercle de murallas que edificaren los aragonesos,¹⁴⁴ obrintlo en cent diversos llocs:¹⁴⁵ lo desitj de oferir l'aspecte de ciutat de nostres dias arruina temples, desfá carrers, enxampla arrabals y plassas y acabarà per no deixar de la passada Sasser mes que'l recort del lloch ahont existia, al igual de aquells pobles grechs¹⁴⁶ del vell Egipte que nivellaban primer las runas de las vilas faraónicas pera després aixecarhi sas vivendas.

¿Convé que segueixi tal cambi dels antichs pobles? La fatalitat sembla espenyels á tots en la via de las modernas transformacions, y no'ls atura la veu adolorida dels amichs de las vetllurias que en vá lamenta y plora aquesta profanació. Si á la vida actual son necessarias novas eixidas, camps mes vastes, espays majors dels que tenían avans los pobles, no era pas necessari destruir d'un cop de pich los vells edificis, que deurian esser respectats com muts testimonis de altres temps y altrás costums. Ademés en cada hù d'eixos cambis l'art hi pert casi sempre, la historia veu arrancada una de sas mes palpitants fullas, una familia troba sa llar enderrocada, tot lo poble hi enterra sovint una tradició, un recort, una memoria. Eixempleu, doncs, las vilas per fora, mes deixeu sos recons antichs i ronechs, sos carrers estrets, sos llocs ombrivols, ahont sembla que encara hi flota l'ánima de las generacions que allí visqueren.¹⁴⁷

Al fer eixas consideracions, que més d'un cop m'han assaltat en lo curs de mos viatjes, no podia menos de lamentar los cambis que sofreix Sasser. Ma primera diligencia en la vila fou anar á veure son castell. Sigué construït en 1330 per los catalans, en la part alta de la ciutat,¹⁴⁸ pero no'l reconeixerian avuy ni nostras

143. *donarhi*: ms., corregint «pegarhi».

144. *los aragonesos*: Eduart TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 82, «los catalans».

145. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 329.

146. *grechs*: Eduart TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 82, «ptolemáichs».

147. Eduart TODA (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 83, afegeix: «Son reliquias dels morts que deurian respectar los vius».

148. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 332: «Le château de Sassari est construit extérieurement en pierres de taille; il est placé à la partie

guarnicions del passat segle, al veure emblanquinat lo muraldal de pedra y cobertas de guix, despres d'haver sigut malmesas, las torres que flanquejavan sos costats.¹⁴⁹ Tristos recorts guarda'l poble del castell, ahont desde la época dels Reys catòlics hi tingué sa principal residència la Inquisió de Cerdenya,¹⁵⁰ de la qual se conservan encara los negres calabossos ahont gerniren tantas victimas del poder absolut y de las supersticions populars de que encar está plagada aquesta terra.

Sasser conserva pochs monuments de la época espanyola. La catedral, barroca, carregada de adornos, prova evident de la decadencia del art, fou refeta en los darrers dias de nostra dominació. La Universitat, la font de Rosselló¹⁵¹ que surteix d'aygua la vila, varis convents encara en peu, perteneixen també á dita época. La present sols ha desfet pera obrir plassas y examplar carrers, tots bonichs, luxuosos, pero absolutament inservibles en una ciutat que no té aygua pera apagar la pols y que avuy careix d'ombras que refresquin y temperin los raigs de foch de son sol d'istiu.¹⁵²

La població de Sasser fou sempre desafecte á la casa de Aragó, y en los temps en que nostres Reys catalans lluytavan cada dia ab serias dificultats pera afermar son domini sobre la Cerdenya, mes de quatre voltas aquella's rebelá fent causa comú ab los Doria, los Arborea, lo viscomte de Narbona, tots los capdills en fi que volgueren sostrare'l país al govern de Barcelona. *Traidor com un sassarés*, es ditxo que s'ha repetit á Alguer,¹⁵³ població esta eminentment catalana, fins als nostres dias. Tal sentiment de hostilitat se manifestá ben clarament en la cruenta lluyta de principis del darrer segle, quan se disputavan lo trono d'Espanya Felip V y l'Arxiduc. En Cerdenya s'havia en 1701 proclamat al primer, qui guanyá aquest poble

la plus élevée de la ville, et dit-on, sur l'emplacement d'un château plus ancien. Il fu bâti en 1330 par Raymond de Monte-Pavone, premier Gouverneur général du Logudoro sous les Aragonais».

149. Toda no s'ha adonat que, de fet, el Castell ja no existeix: precisament pel seu fosc record, i naturalment per interessos urbanístics, el 1887 ja havia estat parcialment enderrocat. A Eduard Toda (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 83, més informat, Toda corregirà aquest passatge: «Son castell, lo famós castell construït en 1330 per los monarcas catalans y ahont, en temps dels Reys catòlics, s'instalá la inquisició sardenyesa, ha desaparegut en 1883 pera fer lloch á un quartel. Las murallas han caygut en bona part, y sols un petit tros vers la part de llevant de la vila, mostra lo que foren son altíssim muraldal y sas esbeltas torres».

150. Albert de la MARMORA (1860), *Itinéraire de l'île de Sardaigne*, vol. II, Torí, Chez les Frères Bocca Libr., p. 333.

151. El nom real de la font és *Rosello*, detalladament descrita a Eduard Toda (1903), *Recorts catalans de Sardenya*, Barcelona, Estampa de Fidel Giró, p. 83-84. Eduard Toda no s'avé de cap de les maneres amb el barroc: «Lo monument que forma la font es bonich, malgrat la época en que fou construït, l'any 1605».

152. Recordem que Eduard Toda només coneixia la ciutat gràcies a una passejada que hi havia fet el dia 1 de juny. Tractant de la visita al pont romà de Porto Torres, ja havia fet referència a «la calor tropical que se sent per aquí á las dotse del mitjdia».

153. Aquesta frase, inspirada en les antigues *Cobles de la conquesta dels francesos* —i, per tant, anacrònica el segle XIX— fou eliminada de *Recorts*.

per sorpresa fenthi entrar son virrey Ferran de Moncada duch de San Joan; pero las primeras flamaradas de la insurrecció catalana aclamant per monarca á Carles d'Austria encengueren la isla, que en 1707 se posá resoltament al costat de l'Emperador austriach contra'l Borbó. Tots los pobles seguiren ab entusiasme la causa catalana, tots menos Sasser, ahont es fama que comensá á cantarse un refrá popular que encara es viu en nostres dias. Diu aixis:

*Per nos non e middori (millorament)
Que regni Philipu quintu
O regni l'Imperator.*¹⁵⁴

Mes Sásser, que no fou la vila de la fidelitat, sigué en cambi lo poble ahont semblavan haverse arrelat totas las envejas.¹⁵⁵ En primer terme aquells ciutadans la empengueren contra'ls catalans d'Alguer, á qui fá sigles arribaren á prohibir que cap de ells, noble ó villá, pogués entrar en Sásser portant espasa. Los de Alguer respongueren á la injuria manant que cap sassarés entrés en sa vila á menos de portar duas espasas, una en cada costat del cinturó. La llisó era natural y oportuna.

Mes tart las envejas de Sásser se dirigiren contra Cállor á la qual no perdonavan l'haver obtingut en tots temps y baix totas las dominacions la categoria de capital de la isla. Eixa rivalitat se manifestá especialment en las discussions que tenian lloch al reunir-se lo Parlament de Cerdunya, y no ha pogut acallarse ni en la época contemporanea, subsistint la inquina que las duas vilas se tenen, y de que sos habitants individualment participan.

La llengua de Sásser está formada per un dialecte especial que s'anomena *lo sart de longudoro* [*sic*, per «Logudoro»]. No té grans discrepancias ab los altres dialectes de la isla, dels que potser millor se diferencia en rahó del gran caudal de paraulas catalanas que conserva.¹⁵⁶

Los vestits de la gent guardan encara las vellas modas del pais. No'm refereixo ab aixó á dintre mateix de la ciutat, ahont si bé es veritat que'ls trajos locals abun-

154. Giovanni SPANO (1871), *Proverbi sardi*, Cállor, Tipografia del Commercio, s. v. *meddori*: «Pal noi non v'è middori / O sia Filippu chintu / O sia l'Imperadori».

155. A partir d'aquest punt, a *Recorts catalans de Sardenya*, Eduard Toda proposa una sèrie de dades d'arxiu, naturalment adquirides en data posterior a la redacció d'aquest article, i deixa de transcriure els paràgrafs que segueixen en aquest esborrany.

156. Aquestes afirmacions de Toda no tenen cap sentit des d'un punt de vista lingüístic. La variant pròpia de la ciutat de Sásser és el sasserès, no pas el logudorès, i no consta que el català hi hagi penetrat amb més intensitat que a la resta de les variants lingüístiques de Sardenya. És possible que Toda, que consulta documents antics al ja esmentat *Codex diplomaticus Sardiniae* de Pasquale Tola, trobi documents medievals redactats en logudorès a Sásser, quan la variant sasseresa encara no havia tingut accés a la forma escrita.

dan, en cambi se veu molta gent vestida al us ordinari de Europa. Y es natural que aixó succeheixi, tenint en compte lo número considerable de italians continentals, empleats y altres, que allí viu. Mes per la rodonada de Sàsser impera encara entre'ls homes la negra barretina. Lo gech ab caputxa, la calsa curta coberta per la gonella y'l calsó de pany negre. Las donas també's distingeixen per la varietat de sos vestits y la riquesa de sos adornos, dels que he tingut la fortuna de fer acopi pera portar á Catalunya.

Pochs dias he passat á Sàsser, puig aviat vaig veure lo que bonament y á la lleugera me proposava visitar, y la idea de tornarhi pera registrar sos arxius me'l feu deixar sens pena. Vaig, sí, sentir molt no serme possible avansar fins á Alguer que tenia tan sols á 45 kilòmetres de distancia, mes presants atencions me cridavan cap al Sur de la Cerdenya, ahont lo tren de Cáller me portá rapidament. Lo viatge's realisa en bonas condicions y per llochs de molta importancia, com Ploghe y Macomer, la terra dels famosos *nuragas*,¹⁵⁷ closos fortificats de la població aborigene de la isla. Y per allá's troban també Oristán, Uras, Sanluri, y tants y tants altres llochs, que encara conservan lo sagell de nostra dominació, la marca de nostre pas, lo recort llegendari dels fets heroichs que hi portaren á cap las armas catalanas.

E. Toda
Caller 11 de juliol de 1887

157. Adaptació catalana del plural sard *nuraghes*, que en català dóna, però, la forma *nurags*.

FOTOGRAFIA 1. Títol: «Cagliari. Sardenya». Paisatge urbà no identificat.

FOTOGRAFIA 2. Porto Torres.

FOTOGRAFIA 3. Absis de la basílica de Sant Gaví, a Porto Torres.

FOTOGRAFIA 4. Pont romà de Porto Torres.

FOTOGRAFIA 5. Església de Sant Sadurní, a Càller.

FOTOGRAFIA 6. Altar major de la basílica de Sant Gavi, a Porto Torres.

FOTOGRAFIA 7. Títol: «Interior de San Gavino. Porto Torres».

FOTOGRAFIA 8. Església de la Mare de Déu de Bonaire, a Càller.

FOTOGRAFIA 9. Títol: «Montserrat. Sàsser».

FOTOGRAFIA 10. Família Puliga, Nurra. FONT: Arxiu Fotogràfic de Barcelona.

Reproducció primària de la llengua i sistema escolar al Carxe, un enclavament catalanoparlant en una regió castellanoparlant (Múrcia)

BRAULI MONTOYA
Universitat d'Alacant

1. INTRODUCCIÓ A LA COMARCA*

La comarca anomenada *el Carxe* és un conjunt de caserius i llogarets que parlen català en un extrem de la regió castellanoparlant de Múrcia. Aquesta comarca no posseeix cap sentit d'unitat cultural o lingüística. La seua unitat és només reconeguda pels estudiosos de la llengua i la cultura catalanes. Així, la majoria dels habitants del Carxe no són conscients de constituir una zona unitària des del punt de vista lingüístic. Ells només saben que parlen la llengua del País Valencià veí. Aquesta zona té una extensió d'uns 300 km² i una població d'uns sis-cents habitants, tal com podem veure en la taula 1.

El català, a través de la seua varietat valenciana, penetra dins la regió de Múrcia. Però el Carxe no és un illot lingüístic perquè posseeix una continuïtat territorial amb la zona catalanoparlant valenciana. Tanmateix, sí que hi ha una frontera sociopolítica entre el Carxe i el País Valencià, i és que, mentre el català és cooficial amb el castellà entre els valencians, els habitants del Carxe només coneixen com a oficial el castellà. Ara bé, aquesta frontera no frena les relacions laborals i econòmiques entre ambdues àrees, que giren a l'entorn de la vila valenciana del Pinós (6.688 habitants), la qual exerceix com a nucli de comunicacions de la zona (figura 1).

* Aquest treball s'emmarca en un projecte de recerca finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació i els Fons Europeus per al Desenvolupament Regional, ref. FFI2009-14449-C02-01.

TAULA 1
Habitants del Carxe segons el cens de 2005

<i>Municipis de Múrcia</i>	<i>Habitants totals</i>	<i>Nuclis de població inclosos en cada municipi</i>	<i>Habitants de cada llogaret</i>
Iecla (<i>Yecla</i>)	33.553	el Raspai	129
Jumella (<i>Jumilla</i>)	24.188	l'Alberquilla	18
		la Canyada del Trigo	158
		la Torre del Rico	80
		la Sarsa	28
Favanella (<i>Abanilla</i>)	6.265	la Canyada de l'Alenya	152
		el Collado dels Gabriels	40
		l'Ombria de la Sarsa	23
		Total	628

FIGURA 1. Aproximació a la penetració del català dins de Múrcia pel sud-oest del País Valencià.

El Carxe va romandre deshabitat fins a mitjan segle XIX, moment en què és poblat des de les terres valencianes veïnes. Des de llavors, el Carxe esdevé un enclavament lingüístic perquè els colonitzadors eren catalanoparlants que s'havien establert en una regió castellanoparlant. La raó d'aquest assentament rau en l'expansió agrària protagonitzada des de la comarca valenciana del Vinalopó Mitjà (i, sobretot, de la vila del Pinós), que va acabar endinsant-se en la regió murciana. Tanmateix, aquest període va durar només sis o set decennis (fins a 1950), ja que durant la segona meitat del segle XX té lloc un procés de despoblació de caràcter rural, a causa del qual la major part dels descendents dels primers colonitzadors retornen al Vinalopó Mitjà, on alguns municipis han viscut una industrialització. A partir d'aquest moment, la població comença a reduir-se, com podem veure en la figura 2.

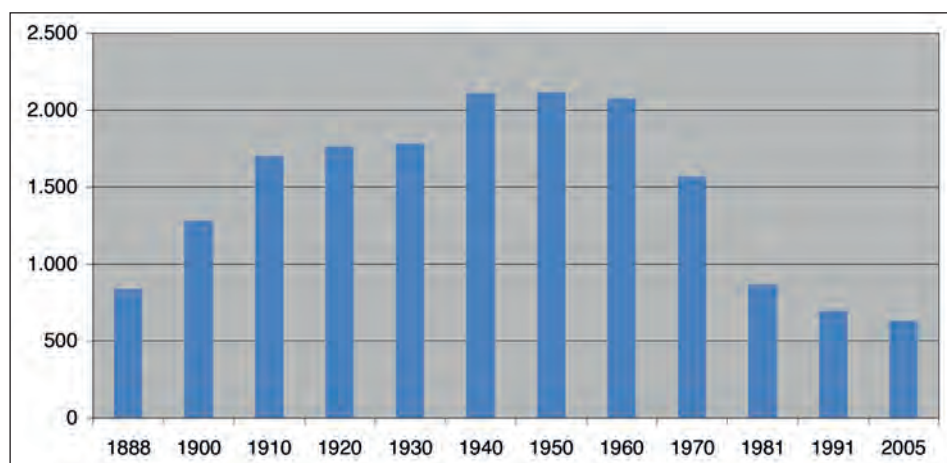

FIGURA 2. Evolució de la població del Carxe.

El gràfic de barres mostra increments creixents fins al decenni dels anys quaranta. Durant els cinquanta i els seixanta, la població roman estancada al voltant dels 2.000 habitants, però des de llavors assistim a una caiguda constant que sembla haver-se aturat avui dia en els sis centenars d'habitants.

En la taula 2 podem apreciar els increments i decreixements exactes d'aquest període, els primers duren fins a 1950, i els segons a partir d'aquest any i, especialment, entre 1970 i 1981.

TAULA 2
Evolució dels habitants del Carxe entre els censos de 1888 i 2005

1888	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	2005
838	1.280	1.701	1.761	1.780	2.108	2.113	2.074	1.566	865	694	628
+442		+60		+328		-39		-701		-66	

La tendència decreixent ha minvat el darrer període (1991-2005) amb només seixanta-sis persones menys. Nogensmenys, aquest és el resultat de l'establiment de turistes residencials (els qui compren cases a la zona per a viure-hi tot l'any). Aquesta nova població és composta per un 23 % d'estrangers (principalment, britànics), que s'hi han anat instal·lant la darrera dècada a la recerca d'una vida tranquil·la i assolellada. Així, els nadius són només 485 persones, que han esdevingut minoritaris en alguns dels caserius més petits.

La taula 3 ens mostra els diferents percentatges d'estrangers en cada nucli de població. Són majoria a l'Alberquilla i el Collado dels Gabriels, però no en els nuclis principals, com ara el Raspai, la Canyada del Trigo i la Canyada de l'Alenya.

TAULA 3
Distribució dels habitants del Carxe entre nadius i estrangers (2005)

Municipis	Nuclis de població	Habitants	Nadius	Estrangers
Iecla (Yecla)	el Raspai	129	104	25 (19%)
Jumella (Jumilla)	l'Alberquilla	18	6	12 (67%)
	la Canyada del Trigo	158	132	26 (16%)
	la Torre del Rico	80	54	26 (33%)
	la Sarsa	28	24	4 (14%)
Favanella (Abanilla)	la Canyada de l'Alenya	152	136	16 (11%)
	el Collado dels Gabriels	40	13	27 (68%)
	l'Ombria de la Sarsa	23	16	7 (30%)
Total		628	485	143 (23%)

2. L'INTERÈS SOCIOLINGÜÍSTIC PREVI

El primer que va traçar un mapa amb una entrada del català en la regió castellanoparlant de Múrcia va ser el filòleg Pere Barnils (1919), però qui primer va parlar sobre aquest territori i en va destacar l'interès lingüístic va ser Manuel Sanchis Guarner (1950), qui, més tard, visitaria la zona amb el fi de delimitar-hi la frontera lingüística entre el català i el castellà (Sanchis Guarner, 1973). Per aquesta època, la *Gran enciclopèdia catalana* (1969-1980) va incloure un article titulat «El Carxe», en què informava d'una nova zona catalanoparlant desconeguda fins al moment.¹ D'aleshores ençà, els excursionistes i curiosos dels Països Catalans —i, a voltes, els mitjans de comunicació de València i Barcelona— no han deixat d'acudir-hi i l'àrea ha arribat a ser relativament ben coneguda, especialment entre la gent amb interessos catalanistes.² En aquest context, han començat a aparèixer estudis de diferents menes, sobretot els dedicats als trets dialectològics de la comarca (Montoya, 1982, 1989, 2002; Reñé, 2005; Beltran, 2008), als seus topònims (Limorti, 2008; Limorti, Quintana i Azorín, 1995) o a la seua literatura de tradició oral (Quintana, 1996; Limorti i Quintana, 1998); sempre des del punt de vista dels estudiosos de la llengua catalana. Però també trobem altres perspectives més generals, que comparen el Carxe amb els enclavaments gallecs (Quintana, 1991) o que inclouen el Carxe en el context dels enclavaments lingüístics espanyols (Gargallo, 2000). Fins i tot, ha estat publicat un llibre des de la perspectiva murciana de la zona per un mestre rural jubilat que hi va treballar (Jareño, 1993).

Això no obstant, encara hi ha poques aproximacions sociolingüístiques dedicades al Carxe, la majoria de les quals centra la seua atenció en l'aspecte educatiu (Alejandro *et al.*, 1985; Limorti, 1998; Navarro Fernández, 2005; Escudero, 2007, 2009) i només una s'ha dedicat a la reivindicació dels drets lingüístics dels autòctons com una minoria radicada a Múrcia (Navarro Sánchez, 2006). Sobre la base d'aquests estudis i d'una tesi doctoral encara en procés,³ la present contribució té com a objectiu oferir l'estat de la qüestió centrat en dos aspectes: el de la reproducció primària de la llengua i el del sistema escolar. A la vista de les recerques en què aquests treballs —donats a conèixer durant un període de

1. Podeu trobar més detalls sobre la «descoberta» del Carxe a Ròdenas (1997, p. 77-81) i Quintana (2001).

2. Pel que fa als textos divulgatius sobre el tema, vegeu Alberola (1995), Mayans i Montés (1995), Mayans (1996) i Moltó (2005). També es pot trobar una àmplia gamma de pàgines d'Internet sota la denominació *el Carxe*, però aquestes últimes no sempre contenen dades certes.

3. Consuelo ESCUDERO, «Identidad cultural y actitudes lingüísticas en la frontera catalano-castellana de las provincias de Alicante y Murcia. Estudio sociolingüístico de la zona de El Carxe (Murcia)», Universiteit Antwerpen i Universitat d'Alacant.

vint-i-cinc anys— es fonamenten, podem agrupar les dades en tres diferents etapes: la primera es refereix a 1985; la segona, a 1998, i la tercera, a 2005-2010. Però només la primera (en els anys vuitanta) i l'última (en els anys 2000) ofereixen dades comparables. La primera enquesta (Alejandre *et al.*, 1985) es basava en una mostra de cinquanta-dues persones, que corresponien a un 6 % de la població de 1981 (865 habitants), i l'última és el resultat de reunir trenta-un entrevistats procedents de dos treballs diferents (Navarro Fernández, 2005: quatre persones; Escudero, 2007, 2009, 2010 i la tesi en curs: vint-i-set persones), que també correspon a un 6 % de la població nativa, ara de 2005 (485 habitants).⁴ A més a més, la recerca de Navarro Fernández (2005) inclou una mostra curta de vuit estrangers residents, principalment britànics (també un 6 % dels 143 estrangers que viuen al Carxe). Encara que els dos treballs bàsics (el d'Alejandre *et al.* i el d'Escudero) van utilitzar qüestionaris tancats i l'altre (el de Navarro Fernández) va fer ús d'entrevistes obertes, ambdós se centraven en la reproducció primària de la llengua i el sistema escolar. Altres aspectes sociolingüístics que van ser tractats en cadascun d'aquests treballs van ser els usos, les actituds i les representacions sobre el català parlat al Carxe.

La distribució dels cinquanta-dos subjectes dels anys vuitanta entre les variables independents (sense la de classe social, atès que tothom és pagès) és la que es pot veure a la taula 4.

TAULA 4
Distribució dels cinquanta-dos subjectes de l'enquesta de 1985

Sexe		Grups d'edat		
Homes	Dones	Abans dels 35 anys	Entre els 35 i els 65	Més de 65
25	27	21	18	13

Els resultats mostren que el català era la llengua de la llar d'un 75 % dels subjectes. Si entràvem en els diferents grups d'edat, hi podem observar diferències grosses: els més vells solien parlar el català en un 100 % dels casos, el grup

4. Aquesta escassa població del Carxe ha comportat inevitablement que alguns subjectes foren entrevistats dues vegades per diferents investigadors; en aquests casos només els hem inclòs una volta en la nostra compilació. I si mirem les llistes de subjectes dels treballs de dialectologia, també hi trobem més repeticions. Això vol dir que algunes persones d'aquesta comarca són autèntics especialistes a respondre qüestionaris.

intermedi ho feia en un 68 % (el 86 % de les dones i només el 50 % dels homes, cosa que ens permetria calcular un aproximadament 30 % de parelles lingüísticament mixtes), i els més joves, en un 63 %. Lògicament, la transmissió del català a la descendència decreixia: els subjectes que havien tingut fills els havien pujat en català en un 63 % dels casos, i aquells que ja tenien néts deien que només un 38 % d'ells havien estat educats en català. És evident que el català patia la interrupció de la transmissió familiar del català (*abrupt transmission failure*, en termes de Dorian (1989)).

La qüestió de la llengua utilitzada amb amics i col·legues de feina estava estretament relacionada amb la de l'ús familiar. Els resultats mostraven una davallada en aquests usos, ja que els més vells, que parlaven català exclusivament en un 86 % o ambdues llengües, la resta fins al 100 %; els de mitjana edat, que baixaven a un 72 % (ambdues llengües, un 14 % i només castellà, el restant 14 %), i els més joves, que baixaven bruscament fins a un 33 % d'ús exclusiu del català, i la resta d'usos es distribuïen equitativament entre aquells que usaven ambdues llengües i els qui usaven el castellà exclusivament.

Si comparem la situació lingüística de la generació major, que sempre o gairebé sempre usava el català (el 100 % a casa i el 86 % amb amics i col·legues), amb les situacions dels altres dos grups (el 68 % a casa i el 72 % amb amics a l'edat intermèdia i, respectivament, el 63 % a casa i el 33 % entre la gent jove), podem estar temptats de pensar, a primera vista, que les dues últimes generacions són les «culpables» de perdre el català. Tanmateix, el punt de partida de la substitució lingüística al Carxe ha de ser atribuïda a la gent de més edat, perquè ells han donat lloc a la primera interrupció en la transmissió del català a la generació següent (aquells que parlaven català a casa un 32 % menys que els seus predecessors). Si afegim a aquestes dades els percentatges de transmissió del català als fills (63 %) i als néts (38 %), podem adonar-nos, a més a més, que la tendència començada pels més vells ha estat seguida pels seus descendents (vegeu la figura 3).

En aquell moment hi havia quatre escoles d'educació primària (fins als catorze anys d'edat) on assistien 103 alumnes, a càrrec dels quals hi havia cinc mestres. Aquesta escola seguia el sistema general espanyol en què l'única llengua vehicular (i que s'estudiava com a assignatura) era el castellà. D'acord amb Alejandro *et al.* (1985), el 77 % d'aquests alumnes sabia parlar català (que havien rebut dels seus pares o havien après dels seus amics i companys) i era bilingüe amb el castellà. La resta, el 23 %, era monolingüe en castellà. Entre la població en general, la possibilitat d'introduir el català com una assignatura més (igual que al País Valencià veí) era considerat positiu pel 78 %; tanmateix, la majoria dels mestres (quatre de cinc), que eren procedents de terres castellaneres i havien estat enviats pel Ministeri d'Educació, radicats a Madrid, no sols consi-

deraven aquesta assignatura indesitjable, sinó que, a més, feien burla de la llengua catalana.⁵

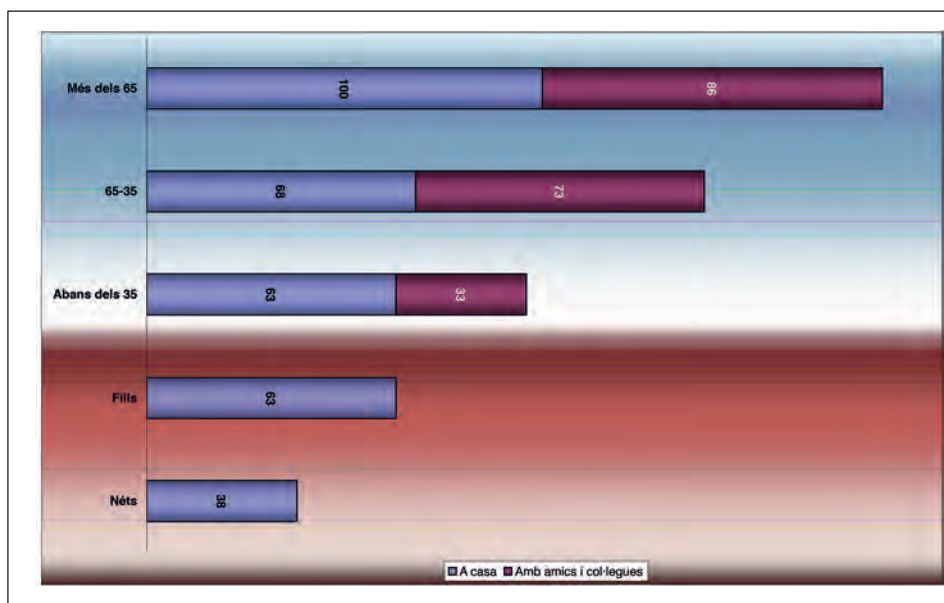

FIGURA 3. Ús exclusiu del català entre les diferents generacions.

El cas de l'església era semblant al de l'escola. Cap dels capellans que solien visitar una volta a la setmana les cinc petites ermites de la zona realitzava els oficis religiosos en català ni sabia parlar la llengua de la majoria dels seus feligresos (tots ells procedien de les zones castellanoparlants de Múrcia i Granada). De la mostra interrogada, la preferència pel català a l'església es reduïa a un 46 %, el 19 % era indiferent i el 35 %, contrari. Segons sembla, els autòctons del Carxe no s'allunyaven en això dels seus veïns valencians, que tenen el català pràcticament absent de les seues celebracions religioses. En contrast amb aquesta absència, el català és present com a assignatura en el sistema educatiu valencià des de 1984, fet que

5. En aquesta època (anys vuitanta) un assessor educatiu de la comarca veïna del Vinalopó Mitjà va fer un intent d'introduir el català, però va fracassar davant la manca de col·laboració de les autoritats valencianes i murcianes, que, per a anar bé, haurien d'haver establert alguna mena d'acord (Quintana, 1991, p. 60).

devia ser tingut en compte pels habitants del Carxe quan eren preguntats pel català a l'escola, com hem vist en el paràgraf anterior.

Una conseqüència lògica de la manca de presència d'una llengua en els dominis de la cultura, com hem verificat en els casos de l'escola i l'església, és la degeneració del seu concepte i el seu nom, tal com és típic en altres enclavaments (Quintana, 1991), on la llengua pròpia és reduïda i referida com si fos una mena de *patois* o *broken language*.⁶ Això no obstant, la proximitat del Carxe a la resta del domini lingüístic català podria ser la raó que ha impedit que aquesta degeneració afecte la majoria dels individus. Així, la pregunta «Com anomenau la llengua que parleu?» va ser resposta en un sentit denigratori per només un 14 % de la gent, que parlava d'una «mescla de valencià i castellà» o «*xapurreao*». Davant d'això, un 60 % contestà amb la forma normal per a designar el català al País Valencià, això és, *valencià*. Nogensmenys, és significatiu que la resta de la gent (26 %) no sabés com respondre aquesta qüestió.

Íntimament lligat amb la valoració de la pròpia llengua, examinarem el tema de la identitat, que ens donarà pistes per a entendre les possibilitats de supervivència dels enclavaments lingüístics. La pregunta plantejava la hipòtesi de la segregació del Carxe de Múrcia per a incloure-la al País Valencià. Les respostes favorables van quedar restringides a un 26 % de la mostra; les indiferents eren lleugerament superiors, un 31 %, però les opinions contràries al canvi administratiu (i polític) eren majoria: 43 %. En suma, una gran part dels habitants del Carxe no eren favorables a una solució que els haguera facilitat la normalització de la seua llengua, almenys en el sistema educatiu. Hem de deduir que els carxers⁷ s'estimaven més continuar amb la seua identitat com a murcians (43 %) paral·lelament al manteniment de la consideració d'ells mateixos com a valencianoparlants (60 %).

L'estudi portat a terme durant els anys noranta (Limorti, 1998) dóna compte de la reducció de l'alumnat simultàniament a la davallada demogràfica de la zona. Els centres escolars s'havien reduït a tres i els alumnes a quaranta-cinc; en canvi, els mestres havien crescut fins a sis, cosa que hem d'interpretar com una millora de l'educació. Malgrat això, l'augment dels docents no responia a un reconeixement dels drets lingüístics dels alumnes, perquè el català continuava marginat del sistema educatiu. Mentrestant, cada volta eren més els alumnes monolingües en castellà: només un 62 % eren bilingües, és a dir, tenien el català com a primera llengua (en els vuitanta eren un 77 %, quinze punts més). L'estudi de Limorti tocava, també, el

6. Battistella (2005, p. 128) anomena *broken language* els «accents as contaminating, accents as confusing, and accents as a barrier to success».

7. Per raons pràctiques, utilitzem aquest neologisme per a referir-nos als habitants del Carxe, els quals, en manca-los una identitat comuna, no disposen de cap gentilici per a al·ludir a ells mateixos.

tema del nom de la llengua i el de la identitat política dels carxers, encara que aquesta autora ofería només dades qualitatives mitjançant afirmacions com les següents: «Pel que fa a la denominació de la pròpia llengua, no tenen cap problema a dir que és valencià» (Limorti, 1998, p. 261) o «En altres ocasions apareixen [...] denominacions com *xapurriao* o bé diuen que no parlen ni valencià ni castellà sinó una mescla de tots dos» (Limorti, 1998, p. 261). Tanmateix, sembla que la majoria continuen denominant la llengua com a *valencià* i una minoria («en ocasions») continua percebent-la com una mescla sense qualitat. Respecte a la identitat, Limorti (1989, p. 260) diu: «Els habitants de la comarca del Carxe no dubten [...] ells són murcians», però afegeixen immediatament alguns dels apel·latius que reben dels seus veïns de les capitals municipals de les quals depenen: «*Los valencianos*», «*Los Che*». En resum, no podem dir que els carxers siguin realment acceptats com a murcians.

3. ELS ESTUDIS SOCIOLINGÜÍSTICS EN CURS

Finalment, arribem als estudis (encara en curs) elaborats durant el primer decenni dels anys 2000. Les variables independents continuen excloent la classe social perquè no trobem diferències d'aquesta mena a la zona objecte d'estudi. Així, els trenta-nou individus entrevistats es distribueixen com es mostra en la taula 5.

TAULA 5
Distribució dels trenta-nou subjectes de les enquestes de 2005-2010

Autòctons: 31				
Sexe		Grups d'edat		
Homes	Dones	Fins a 17 (estudiants)	Entre 18 i 60	Més de 61
17	14	14	9	8
Estrangers: 8				
Sexe		Grups d'edat		
Homes	Dones	Fins a 17 (estudiants)	Entre 18 i 60	Més de 61
4	4		6	2

Els catorze joves entrevistats gairebé completen l'univers dels estudiants autòctons perquè, durant l'any acadèmic de 2005-2006, quan eren obtingudes aquestes dades al Carxe, hi havia quinze estudiants, dos eren alumnes de secundà-

ria que acudien a les capçaleres municipals, i la resta assistien a les dues úniques escoles que quedaven a la zona: la de la Canyada del Trigo, on acudien set deixebles, dos dels quals eren estrangers, i a la Canyada de l'Alenya, on la totalitat dels sis deixebles eren autòctons. Dotze estudiants més (dos dels quals eren estrangers) anaven al Pinós, ja dins del País Valencià.⁸ En total, vint-i-set estudiants, dels quals van ser entrevistats catorze, que representaven un 52 %.

Si comencem analitzant els resultats de coneixement del català, necessitem distingir entre diferents subgrups de la mostra que es representen en la taula 5. Els autòctons són, sens dubte, els més capacitats, amb un 77 % que saben parlar-lo. Entre aquests, però, el coneixement dels estudiants baixa a un 57 %. Hem de recordar que el sistema educatiu murcià no inclou l'aprenentatge del català i, per tant, si els pares no el transmeten en l'ambient familiar, aquesta llengua disposa només de l'àmbit social per a ser apresada. Atès que la influència del País Valencià (a pesar del fet que el seu sistema escolar tinga el català com una assignatura i, en una part de les línies escolars, siga també la llengua vehicular) no ha resultat totalment positiva a l'hora de fer recuperar als pares la transmissió del català, especialment en parelles mixtes, és comprensible que els carxers no hagin mostrat lleialtat envers la seua pròpia llengua.

Quant al coneixement del català entre els estrangers, és nul. Cap dels vuit entrevistats sabia parlar català; fins i tot el castellà, que estava més estès, presentava limitacions de comprensió en alguns. Així, van haver de ser entrevistats en anglès. Una dona jubilada explicava a la seua enquestadora el principal problema que havia trobat a Espanya:

— So there isn't any problem between Spaniards and the English people...

— No, the only problem I find is because it very difficult to learn Spanish and it will be so good to have a normal, lengthy conversation.

Una altra dona, ara de mitjana edat, tenia també dificultats per a parlar castellà als espanyols:

— We love Spain. We discovered *Canada del Trigo* and we love *Canada del Trigo*, so friendly... people are helpful, are friendly... They're lovely [...] *Mi mama...* she's got *amigos* [intenta parlar en castellà].

— How do you communicate with other people? Can you speak some Spanish?

8. Els percentatges d'estudiants del Carxe que acudien a centres escolars del Pinós entre els cursos 1998-1999 i 2005-2006 era escàs (el 15 % pertanyia a primària i el 30 %, a secundària), però aquests percentatges podrien ser superiors perquè alguns s'havien empadronat al Pinós per tal d'obtenir preferència en el moment de la matrícula.

— Yeah... and sign language... And then they told me how you say in Spanish. And I go to lessons... I find it very confusing, very confusing, but it's because Spanish is so direct!

La primera dona arribada al Carxe, una altra dona de mitjana edat, s'expressava així:

When I came here, I didn't speak any Spanish at all, but [...] I wanted to learn so I found a teacher and... slowly, slowly, slowly I'm learning more. And for me, it's a challenge but there are other Brits, particular there on the coast, who've lived here for ten years and still can't speak more than, you know, ten words. [...] It's obviously difficult for me to come here to learn *Castellano* and *Valenciano*. It's twice hard. [...] For me, it's interesting to understand a little *Valenciano*. But [...] I wouldn't take lessons to learn *Valenciano* [...] I can understand some... Well, I speak a little French as well, and there are certain similarities with French. So, it's interesting. But, *Castellano* is a necessity. *Valenciano*, interesting; *Castellano*, necessary.

Un home ens mostrava la seua opinió sobre la introducció del català i altres llengües *petites* a l'escola. És interessant contrastar les actituds que es poden llegir en els apartats *a* i *b* amb la mantinguda per l'únic irlandès entrevistat (*c*):

a:

— Do you think it's a good idea studying also our regional languages as here *Valenciano* or, for instance, in Wales that they study Welsh?

— I don't know how useful that is, you know, Welsh, Scots... these small... are important locally... Spain needs one national language: *Castellano*. And I think if everyone can speak *Castellano* whichever part you come from, you can communicate.

b:

— Speaking Welsh... That's useless.

— ...you really think these languages are completely useless?

— Yes... Welsh, Scottish, Gaelic, *Valenciano*. [...] And if you look at the other small languages, yes, they should be kept, not to lose them, but as a useful language, it's only useful if it's in a big area.

c:

— Is gaelic your mother language?

— Yes

— Do you think we should study these languages [irlandès i català] and do a promotion about them?

— The languages of your own country, of your own area, should be studied... it's your history.

- And for instance, do you think it has to be an obligatory subject at school or it must be optional?
- Compulsory.

Els únics que són competents en castellà (A) —i també en català (B) si van a les escoles del Pinós— són els infants:

- A:
- Which school do you go to?
 - Fill: Here.
 - To *Canyada del Trigo* school?
 - Fill: *Sí*.
 - And are you learning some Spanish?
 - Fill: *Sí*.
 - *Sí*? Are there any English children in the school? Studying in the school.
 - Fill: *Sí*.
 - How many English children there are approximately?
 - Mare: There are six that are going together.
 - [...] And with the Spanish ones? Do you speak English, Spanish...?
- What do you do?
- Fill: Spanish.
 - So you're trying to learn some Spanish. How old are you?
 - Fill: Six... *Seis*.

- B:
- They can speak perfectly both Spanish English and also Valencian. They're very clever, as far as I can see. [...] In *Pinoso*... one school which teaches in *Valenciano*. So they pick it up very easily, but it's quite similar to French I think.

A pesar d'això, una notícia apareguda a la premsa d'Alacant deia:

Los estudiantes británicos són los únicos que tienen problemas para integrarse en Alicante a causa de la barrera lingüística. El 13,5 % de los alumnos extranjeros proceden del Reino Unido.

És evident que no podem esperar que els estrangers es comporten amb més interès per una llengua autòctona que els mateixos autòctons. En el cas del català al Carxe, els residents estrangers veuen no sols que el castellà és la llengua del sistema escolar, sinó també que les actituds dels carxers s'hi mostren conformes. El qüestionari demanava als autòctons per tres opcions: *a*) si voldrien una escola bilingüe (amb el català i el castellà com a llengües vehiculars), *b*) si la voldrien amb el català com a assignatura només i *c*) si s'estimaven continuar amb el sistema actual. La majoria que van ser interrogats (tretze persones) optaren per no definir-se (potser

era vista la qüestió com a polèmica?), i només sis persones mostraren obertament les seues actituds: una per l'escola bilingüe, dues pel català com a assignatura i tres més per mantenir el sistema actual. Si entenem que la gent que no es defineix (set) és perquè prefereix no canviar, podríem afirmar que la majoria dels carxers opta pel manteniment. De manera semblant, quan la mateixa gent és interrogada per la possibilitat d'establir un ús administratiu oficial del català, vuit trien una resposta negativa o es mostren indiferents i només cinc hi donen una resposta afirmativa.

Dins la mateixa tònica, descobrim que entre els qui posseeixen la capacitat lingüística de parlar en català, són una minoria els qui tenen consciència de pertànyer a una part d'un altre domini lingüístic que entra dins Múrcia o es consideren parlants preferents de català.⁹ Així, dels tretze que responen aquestes qüestions, que són els de major edat (entre els 32 i els 92, tots competents en català), només un 15 % és conscient de pertànyer a una altra comunitat lingüística diferent a la castellana (la resta no respon), i tan sols el 46 % s'identifica com a catalanoparlant preferent; la resta (54 %) diu que se sent bilingüe catalanocastellà. Al País Valencià aquestes identitats lingüístiques són lleugerament les mateixes, però invertint els percentatges: entre els competents en català, els ciutadans que es consideren ells mateixos catalanoparlants són un 55 %, mentre que el 45 % s'identifiquen com a bilingües. Més diferent és la situació a Catalunya, on els qui se senten catalanoparlants arriben al 67 % i els qui es consideren bilingües es queden en un 33 %.¹⁰ Aquests resultats encaixen amb la percepció general de la gent que l'adhesió a la llengua catalana és menor al Carxe que al País Valencià i que la més alta identificació amb el català es dona a Catalunya. Podem comparar aquestes diferències en la figura 4.

Relacionada amb la identitat lingüística hi ha la identitat local o regional, sobretot en el cas dels enclavaments, on els sentiments d'identitat poden confondre's entre els que provenen de la «comunitat oficial» i els que es basen en la comunitat matriu. La majoria dels entrevistats (els no estudiants, que eren els que responien aquesta qüestió) dona una resposta evasiva dient que ells *són* de la seva pròpia localitat (el llogaret on resideixen) i n'especifiquen el gentilici local. Només uns pocs subjectes trien una opció no local, sempre més «compromesa»: quatre es consideren murcians (tres d'ells s'autoclassifiquen com a bilingües) i dos, valencians. Les paraules d'aquests dos partidaris de la identitat valenciana ens permeten conèixer més detalls sobre aquest problema entre els carxers:

9. Arribats en aquest punt, cal advertir que les preguntes adreçades als subjectes sempre demanaven pel *valencià* i per *valencianoparlants*, de la mateixa manera que es fa en totes les enquestes al País Valencià.

10. Aquests resultats els hem obtingut de l'enquesta d'opinió *La identidad nacional en España*, Centro de Investigaciones Sociológicas, 2008, estudio 2667.

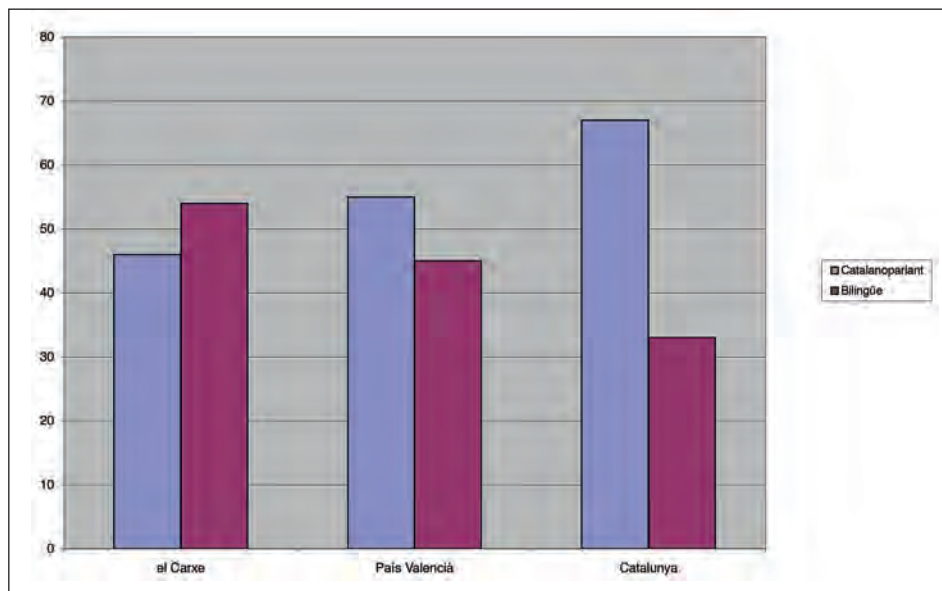

FIGURA 4. Identitats lingüístiques a les tres comunitats catalanoparlants en qüestió.

Aquí som valencians però això no és d'Alacant, sinó de Múrcia.

La gent s'identifica com a valenciana [...]. Ha-hi un ditxo que se referix a quan la gent discutix i uno li diu a l'atre: «Tu eres castellà». [...] Aixina, mosatros mos considerem valencians.

Emperò, l'opinió dominant sembla que és la que els acosta a la comunitat política a la qual pertanyen. En aquest sentit, podem llegir aquest fragment d'un diàleg entre l'alcalde pedani d'una de les localitats majors (la Canyada del Trigo) i l'entrevistador:

- Com se sent la gent?
- Murcians. La gent se sent murciana. No podem dir que no siguem murcians.
- La gent parla valencià però se sent murciana...
- Desde luego, mosatros sem murcians però no podem negar que parlem valencià.

El nom de la varietat que parlen està, també, íntimament lligada a la identitat local i regional. Les respostes dels subjectes al qüestionari superen les opcions previstes i la gent pensa que parla *xapurr(e)ao*, com hem vist en Limorti (1998);

una mescla; a mitges; panotxo;¹¹ *una cosa especial*, i el valencià del Pinós. Aquests són només alguns dels noms o paràfrasis més freqüents, assignats per dues o més persones. Els següents han estat pronunciats cadascun per una sola persona: *valencià, un dialecte i ni valencià ni castellà*. És sorprenent que la menys marcada de les respostes en altres treballs, la de *valencià*, haja estat tan escassa. Aquesta involució és reafirmada en el fragment següent, gairebé contradient l'entrevistador:

Pa mi astò és un dialecte, perquè no és *valencià valencià*. Astò no és una llengua.

Evidentment, no és el mateix un dialecte que una llengua a l'hora de reclamar el dret a introduir-lo en el sistema escolar. I no és tampoc el mateix identificar-se com a murcians a Múrcia que fer-ho com a valencians a Múrcia; en el segon cas, se'n podria inferir una reivindicació. Així, la manca d'una identitat clara és la resposta més fàcil per a aquells que no volen canviar. Sembla que retornem a èpoques anteriors, quan els carxers s'autosituaven en una terra de ningú:

Sem valencians i sem murcians. Sem valencians pero... [...] Ni sem valencians ni sem castellans. Aquí estem enrrassats.¹²

Pel que fa a la transmissió del català, dels trenta-un autòctons, el 42 % ha rebut el català, el 29 % ambdues llengües (normalment, una del pare i l'altra de la mare) i el 29 % ha rebut el castellà. Entre els majors de divuit anys (dèsset subjectes), els percentatges mostren una situació millor per al català: el 71 % ha estat pujat en català, el 23 % ha estat pujat en ambdues llengües i el 6 %, en castellà. Tanmateix, si agafem els estudiants, els percentatges per al català cauen estrepitosament: només el 7 % ha rebut el català en exclusiva, el 36 % ha rebut ambdues llengües i el 57 % ha rebut el castellà. Clarament, doncs, la reproducció primària del català està desapareixent d'aquest enclavament substituïda pel castellà (figura 5).

El qüestionari passat als estudiants demanava per la situació a les respectives famílies. El sistema tradicional, però ara el més inusual, consisteix en la reproducció del català entre els progenitors i d'aquests envers els fills (1). Avui, la majoria de parelles són bilingües, és a dir, cada progenitor té com a pròpia una llengua diferent. A partir d'aquest context, hi ha dues possibilitats més generals: cada progenitor parla la seua llengua als descendents i l'intercanvi en el si de la parella és

11. El *panotxo*, escrit en castellà, es refereix realment a una varietat elaborada literàriament del murcià i no a la varietat murciana del català, com algun subjecte suposa.

12. Aquestes frases van ser dites per dues persones de localitats diferents al principi dels anys vuitanta en el transcurs d'una enquesta dialectològica (Montoya, 1989, p. 58).

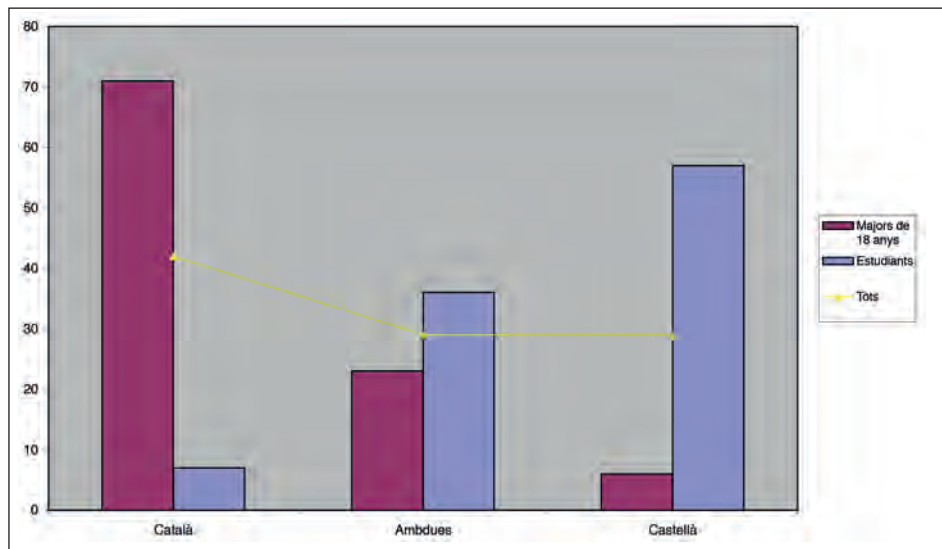

FIGURA 5. Reproducció primària del català.

en castellà (2), i ambdós progenitors parlen en castellà entre ells i també als fills (3). Aquest últim és el cas més freqüent, independentment de quina siga la llengua del pare i de la mare (3 i 4). Mostrem tot això a través d'uns diagrames arboris que esquematitzen les quatre situacions presentades (figura 6).¹³

Els dos últims arbres (3 i 4) són també representatius de la reproducció lingüística dels autòctons no estudiants que han tingut descendència (dotze persones) en el si d'una parella lingüísticament mixta (quatre persones), perquè tots ells han transmès el castellà a pesar de tenir el català com a primera llengua. La resta d'aquest grup d'edat major (set persones), que fa part d'una parella catalanoparlant homògena, ha transmès el català.

La resta de les preguntes del qüestionari més complet demanaven per aspectes menors relacionats amb la supervivència del català. Tanmateix, no podem obviar

13. Prenem aquesta mena de diagrames de la representació antropològica del parentiu (e. g. Mira, 1974, p. 148) combinada amb la que fan servir Harding i Riley (1986, p. 84) per a explicar la transmissió lingüística. Les línies discontinües signifiquen «interrupció» de la transmissió del català (és a dir, la transmissió del castellà als fills i la comunicació en el si de la parella). Les línies contínues representen la «continuitat» en la transmissió del català amb els fills i entre la parella. Quan a dins d'un quadre s'especifiquen dues llengües, significa que la que figura a l'esquerra és la primera llengua i la que apareix a la dreta, la segona.

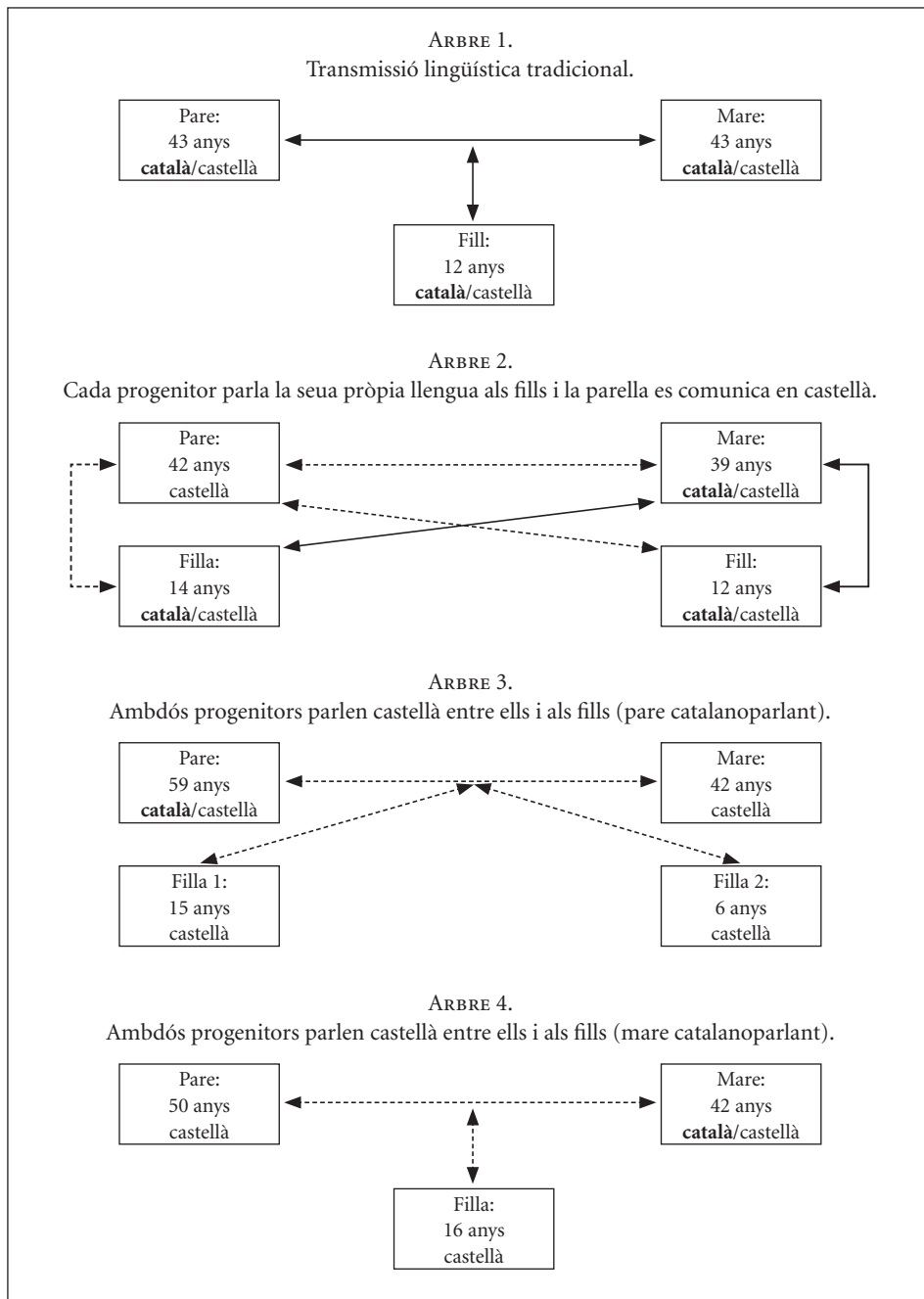

FIGURA 6. Arbres de transmissió lingüística familiar.

aquests aspectes si volem tenir una idea comprensiva del procés de substitució a què assistim al Carxe. Per una banda, obtenim resultats positius per al català quan analitzem els usos externs a la família de la gent d'edat mitjana i major (entre 32 i 92 a l'estudi que examinem): el 85 % usa el català amb els amics i el 69 % l'usa quan va de compres a les localitats valencianes veïnes. Per una altra banda, els resultats negatius són els que apunten cap al futur: el 100 % parla en castellà quan s'adreça a persones desconegudes, el 77 % mira més la televisió en castellà que en català o només la mira en castellà, i, deixant a part aquells que «no saben o no contesten», el 64 % pensa que el català ha retrocedit a la seua localitat.

4. ALGUNES CONCLUSIONS PROVISIONALS

Per bé que aquesta recerca es troba encara en procés, podem concloure, provisionalment, els següents punts sobre l'enclavament que hem estudiat:

1. El Carxe és una zona catalanoparlant, sorgida dins una regió castellanoparlant, durant la mitjanja del segle XIX a partir d'una colonització agrícola, però no és descrita científicament parlant fins una centúria més tard.

2. La comarca coneix la seua màxima explosió demogràfica a mitjan segle XX. Des dels anys seixanta i al llarg dels setanta, la zona comença a despoblar-se en benefici de la comarca valenciana veïna que havia generat la seua colonització un segle abans.

3. Actualment, el Carxe ha estat lleugerament repoblat amb estrangers, principalment britànics.

4. Els primers estudis importants sobre aquest enclavament lingüístic s'interessen per la parla popular, la toponímia i la literatura de tradició oral.

5. Des dels anys vuitanta, apareix l'interès sociolingüístic i comencem a conèixer els usos i les actituds sobre la llengua catalana.

6. El darrer estudi sociolingüístic es troba encara en procés, però podem avançar algunes de les principals tendències del català del Carxe:

a) El 77 % dels autòctons saben parlar català, però entre els estudiants (fins als dèsset anys), el percentatge baixa al 57 %.

b) Cap dels nous habitants estrangers no sap parlar català, ni tampoc el castellà el dominen tots.

c) El sistema educatiu del Carxe és el general espanyol, això és, el català no hi és inclòs; tanmateix, la majoria dels autòctons tampoc no hi vol introduir el català.

d) Els sentiments sobre la identitat lingüística i local dels carxers no promouen la recuperació del català.

e) Els noms assignats a la llengua pròpia del Carxe, que apunten a expressar mixtures lingüístiques i regionals, són els habituals dels enclavaments lingüístics.

f) La reproducció primària del català es troba en retrocés, principalment a causa de les parelles mixtes, que trien en major mesura el castellà sobre el català per a educar els seus fills.

g) En suma, el futur del català al Carxe no és esperançador, si aquestes tendències observades no canvien o no es posa en marxa una hipotètica política lingüística afavoridora del català des del govern regional de Múrcia.

BIBLIOGRAFIA

- ALBEROLA, Miquel (1995). «Astò se sent *pinosero*». *El Temps*, núm. 589 (2 octubre), p. 38-41.
- ALEJANDRE, Mar [et al.] (1985). *Els altiplans del Carxe (aproximació sociolingüística)*. [Treball inèdit]
- BARNILS, Pere (1919). «Dialectes catalans». *Butlletí de Dialectologia Catalana*, núm. 7, p. 1-10.
- BATTISTELLA, Edwin L. (2005). *Bad language*. Oxford: Oxford University Press.
- BELTRAN, Vicent (2008). *El parlar de les Valls del Vinalopó i del Carxe*. Petrer: Centre d'Estudis Locals del Vinalopó.
- CENTRO DE INVESTIGACIONES SOCIOLOGICAS (2008). *La identidad nacional en España*. (Estudio 2667)
- DORIAN, Nancy (ed.) (1989). *Investigating obsolescence: Studies in language contraction and death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ESCUADERO, Consuelo (2007). «L'école et l'avenir d'une langue menacée en contexte frontalier: le cas du catalan dans la Communauté autonome de Murcie». A: BURBAN, Chrystelle (ed.). *L'école, instrument de sauvegarde des langues menacées?* Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, p. 167-181.
- (2009). «L'escola i el futur d'una llengua minoritària no oficial en un context fronterer: el cas del català al Carxe (Múrcia)». A: MORET, Hèctor (ed.). *Llengües i fets, actituds i franges: Miscel·lània de treballs etnològics filològics i lingüístics oferts a Artur Quintana i Font*. Calaceit: Associació Cultural del Matarranya: Institut d'Estudis del Baix Cinca, p. 103-118.
- (2010). «El català en la intersecció de fronteres (lingüístiques i polítiques): la Franja d'Aragó i el Carxe de Múrcia». *Treballs de Sociolingüística Catalana*, núm. 20, p. 383-401.
- GARGALLO, José Enrique (2000). *Recorrido por la diversidad lingüística de las tierras de España*. Facultat de Filologia. Universitat de Barcelona. Disponible en línia a: <<http://www.ub.es/filhis/culturele/gargallo.html>>.
- Gran enciclopèdia catalana* (1968-1980). Barcelona: Enciclopèdia Catalana.
- HARDING, Edith; RILEY, Philip (1986). *The bilingual family: A handbook for parents*. Cambridge: Cambridge University Press.
- JAREÑO, Antonio-Mateo (1993). *Radiografía de los territorios murcianos de habla valenciana*. Múrcia: Antonio-Mateo Jareño López.

- LIMORTI, Ester (1998). «La situació sociolingüística a la comarca murciana del Carxe». *Actes de la cinquena trobada de sociolingüistes catalans*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, p. 255-263.
- (2008). «Toponímia de frontera a les terres de Múrcia de parla valenciana». *Actes de la II Jornada d'Onomàstica: Oriola 2007*. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, p. 45-50.
- (2009). «Toponímia de frontera a l'antic terme de Monòver i a les terres valencianes de Múrcia». A: MORET, Héctor (ed.). *Llengües i fets, actituds i franges: Miscel·lània de treballs etnològics, filològics i lingüístics oferts a Artur Quintana i Font*. Calaceit: Associació Cultural del Matarranya: Institut d'Estudis del Baix Cinca, p. 227-240.
- LIMORTI, Ester; QUINTANA, Artur (ed.) (1998). *El Carxe: Recull de literatura popular valenciana de Múrcia*. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil-Albert. [Ed. corregida: Barcelona: IEC, 2012]
- LIMORTI, Ester; QUINTANA, Artur; AZORÍN, David (1995). «Toponímia de la comarca del Carxe». *Actes del XIX Col·loqui General de la Societat d'Onomàstica*. Fraga: Ajuntament de Fraga: Institut d'Estudis del Baix Cinca, p. 84-96.
- MAYANS, Pere (1996). «El Carxe: la darrera terra de parla catalana». *Escola Catalana*, núm. 326 (gener), p. 37-38.
- MAYANS, Pere; MONTÉS, Núria (1995). *Redescobrim els Països Catalans*. Barcelona: Oikos-Tau.
- MIRA, Joan-Francesc (1974). *Un estudi d'antropologia social al País Valencià*. Barcelona: Edicions 62.
- MOLTÓ, Ezequiel (2005). «El valencià a terres murcianes. La comarca del Carxe s'interessa per una cultura que considera seua». *El País: Quadern*, núm. 326 (15 setembre), p. 1 i 3.
- MONTÓYA, Brauli (1982). «El repartiment lingüístic al Vinalopó Mitjà». *L'Espill*, núm. 13-14, p. 57-70.
- (1989). *La interferència lingüística al sud valencià*. València: Generalitat Valenciana.
- (2002). *La situació del català al País Valencià: De València al Carxe i Guardamar*. Manacor: Patronat de l'Escola Municipal de Mallorca.
- NAVARRO FERNÁNDEZ, David (2005). *La llengua catalana entre València i Múrcia: El Carxe: la comarca catalanoparlant de Múrcia*. [Treball inèdit]
- NAVARRO SÁNCHEZ, Àngel Custodio (2006). «Estatuto jurídico del patrimonio lingüístico de la cuenca del Segura». A: PÉREZ FERNÁNDEZ, José Manuel (coord.). *Estudios sobre el estatuto jurídico de las lenguas en España*. Barcelona: Atelier, p. 473-500.
- QUINTANA, Artur (1991). «Die galicische und die katalanische Franja: ein Vergleich». A: HERRMAN, U.; SCHÖNBERGER, A. (ed.). *Acten des 1. gemeinsamen Kolloquiums der deutschsprachigen Lusitanistik und Katalanistik*. Frankfurt am Main: Domus Editoria Europaeae, p. 47-72.
- (1996). «Textos catalans hodierns de Múrcia». *Miscel·lània Germà Colon: Volum 5*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 229-258.
- (2001). «Don Manuel Sanchis Guarner i la descoberta del Carxe». A: PUSCH, Claus D. (ed.). *Katalanisch in Geschichte und Gegenwart. Sprachwissenschaftliche Beiträge: Estudios de lingüística*. Tübingen: Stauffenburg, p. 193-210.
- REÑÉ, Josep (2005). «Vocabulari del Carxe». *Estudis de Dialectologia Catalana*, núm. VII, p. 5-7.
- RÒDENAS, Antoni (1997). *D'Azorín i el país meu*. 2a ed., revisada i ampliada. Alacant: Institut de Cultura Juan Gil-Albert.

- SANCHIS GUARNER, Manuel (1950). *Gramàtica valenciana*. [Ed. de 1993 a cura d'Antoni Ferrando, Barcelona, Alta Fulla]
- (1973). «La frontera lingüística en les províncies d'Alacant i Múrcia». *Obra completa*. Vol. 1: *Per una caracterització valenciana*. València: Eliseu Climent, p. 183-211.

Enclavaments lingüístics dels gitanos catalanoparlants al Rosselló i a Occitània: un estat de la qüestió

JEAN-PAUL ESCUDERO
Universitat de Montpellier

1. PRESENTACIÓ*

Des dels orígens de la seva història, els gitanos han constituït un arxipèlag de cultures minoritàries trasbalsades per migracions contínues. Aquest fet ha col·locat el poble gitano en situacions d'aïllament lingüístic a molts països d'Europa i del món.¹ Tal com hem dit en altres circumstàncies, el bilingüisme (o el multilingüisme) és un tret constitutiu de les cultures gitanes. En aquesta geografia de difícil abast, centrant-nos només en l'àmbit nostre, l'arribada de grups zíngars a les terres de la corona d'Aragó al segle xv suposà un aprenentatge progressiu de les llengües parlades en el regne. L'administració tolerà la presència d'aquell poble inestable fins al 1499. D'aquell any ençà, s'estrenà una legislació repressiva que s'endurí durant el segle xvi i el xvii amb modalitats molt diverses a la corona de Castella i a la d'Aragó. Mentre que Castella pretenia integrar els gitanos prohibint la seva mobilitat, la política oficial a casa nostra fou l'expulsió fins al decret de Nova Planta. Aleshores s'imposaren les lleis castellanes i començà un control dràstic de la població que durà fins a l'any 1783.²

* Aquest treball s'emmarca en un projecte de recerca finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació i els Fons Europeus per al Desenvolupament Regional, ref. FFI2009-14449-C02-01.

1. Pel que fa al marc històric, vegeu les obres magistrals de François de Vaux de Foletier (1961 i 1981, citades a la bibliografia).

2. Sobre les migracions i la situació jurídica dels gitanos a l'Estat espanyol, és fonamental la lectura de *Gitanos de España*, obra del deixeble de François de Vaux de Foletier, Bernard Leblon (1993).

En la nova parla d'aquells gitanos, destinada als païos, les expulsions freqüents o els viatges de caràcter econòmic (que només tingueren un parèntesi en el període repressiu del segle XVIII) degueren contribuir a trencar els models de les variants dialectals formals de la llengua catalana, per anar forjant un sistema polimòrfic que arribaria en algun cas a ser transdialectal: el català gitano. Aquesta ordenació *transdialectal* apareix clarament en la parla dels gitanos de Perpinyà, on conflueix un lèxic septentrional majoritari sobre una base fonològica compartida amb el català central.³

Segons l'historiador Jean-Paul Salles (2003), a partir dels últims anys del segle XVIII, es dibuixà un moviment migratori quasi permanent (només alterat per les guerres) de la població gitana de l'est de Catalunya cap a Occitània.⁴ Avui dia, constatem la presència de comunitats gitanes d'origen peninsular, andaluses o catalanes, a gran part de l'Estat francès sense que puguem concretar l'abast d'aquesta presència.⁵ Més enllà de la Catalunya del Nord, apareixen barriades gitanes a Narbona, Besiers, Carcassona, Tolosa de Llenguadoc, Montpeller, Arle (Provença), Avinyó, etc. De fet, el món gitano ibèric no s'atura exactament a Occitània, sinó que s'estén fins a l'extrem nord de l'Estat francès, a la regió anomenada *Nord-Pas-de-Calais*.

2. BALANÇ I PERSPECTIVES

A hores d'ara, només coneixem tres estudis i dos articles sobre el català gitano de poblacions situades més enllà de la Catalunya meridional.

— A Montpeller: MARICHY, Christine (1989). *La langue des «Gitans catalans» de Figuerolles à Montpellier*. Diploma d'Estudis Aprofundits en Ciències del Llenguatge. Dirigit per Jean-Marie Petit. Treball presentat a la Universitat Paul Valéry, Montpeller III (140 p.). Aquest estudi inèdit fa la descripció del català gitano d'un barri de la ciutat de Montpeller.

— A Perpinyà: ESCUDERO, Jean-Paul (1998). *Contribution à l'étude de la langue des Gitans de Perpignan*. Tesi de doctorat en estudis catalans. Dirigida per

3. Aquesta qüestió ha estat detallada a «Les Gitans catalans et leur langue» (Escudero, 2004). Pel que fa al substrat no romànic del català gitano, vegeu «Vers des recherches sur le substrat tsigane...» (Escudero, 2009).

4. Durant el segle XIX i la primera meitat del XX, un grup de famílies gitanes es mou entre una xarxa de ciutats i pobles com ara Barcelona, Granollers, Pals, Figueres, Perpinyà, Ribesaltes, Sijà (Sigean), Narbona, Besiers, etc. (Salles, 2003). Aquest moviment costaner es reflecteix, encara, en els trets empordanesos i rossellonesos del català gitano actual (Escudero, 2004).

5. Sobre el problema geogràfic, vegeu, també, Escudero (2009). En paral·lel, els gitanos *andalusos* de Provença presenten una altra situació lingüística interessantíssima amb el que s'hauria d'anomenar *castellà gitano*. No sabem que s'hagi estudiat fins ara.

Jordi Costa i Bernard Leblon. Presentada a la Universitat de Perpinyà (505 p.). Aquesta tesi, que descriu separatament el caló i el català gitano a Perpinyà principalment, també ofereix dades d'història i de sociolingüística. Es va publicar, posteriorment, en una versió condensada i corregida en el llibre *Les gitans catalans et leur langue* (2004).

— A Perpinyà i al Llenguadoc: ESCUDERO, Jean-Paul (2009). «Vers des recherches sur le substrat tsigane du catalan gitan de France» (6 p.). L'article, en el qual ens hem inspirat aquí, mira d'examinar amb exemples concrets el procés natural de naixement del català gitano sota la influència de la llarga agonia paral·lela del caló català.⁶

— A Millars, un poble situat uns quinze quilòmetres a l'oest de Perpinyà: BALAGUER, Claudi (2010). *Cosa de païos i gitanos: el català a Millars* (200 p.). L'obra, centrada sobretot en la caracterització del dialecte septentrional de Millars, dedica molts comentaris al català parlat pels gitanos d'aquest lloc (treball en premsa).

— A diverses ciutats de l'òrbita francesa (Montpeller, Agde, Perpinyà, Tolosa de Llenguadoc, Montalban, etc.): CASANOVA, Eugeni (2014). «La tribu perduda dels catalans: els gitanos catalans de França». L'article —publicat en aquesta obra— fa el relat d'una primera exploració geogràfica dels gitanos catalans residents fora de Catalunya.

A més d'aquests estudis, conservem mostres lingüístiques amb gravacions procedents de Carcassona,⁷ d'Arle i de Lesinhan. El cas de Lesinhan, molt complex, posa de manifest un contacte especial entre gitanos catalans i gitanos andalusos, amb llengües que conviuen paral·lelament o s'entremesclen amb resultats originals.

No existeix, avui dia, cap programa de recerca global sobre els gitanos catalans de l'Estat francès. (La perspectiva geogràfica d'Eugeni Casanova podria, tanmateix, determinar un gir important en les investigacions futures gràcies a una nova localització de les comunitats gitanes.) Davant la migradesa de les mostres lingüístiques recollides en l'espai occitanocatalà, aquest article no pretén, ni pot tractar la qüestió del català gitano amb exhaustivitat, sinó que vol ser una contribució a l'estudi de la identificació, de la dinàmica i de la caracterització general d'aquesta llengua.

6. Lamentem la pèrdua de les transcripcions fonètiques en la publicació d'aquest treball.

7. Sobre les enquestes a Carcassona i algunes dades recents, vegeu més detalls a Escudero (2009).

Conceptes preliminars sobre el català gitano

Parlem de:

— una variant de la llengua catalana —anomenada, sovint, *gitano* entre els seus locutors— formada sobre un substrat no romànic: el caló català, del qual resta poca cosa actualment. Per consegüent, davant de qualsevol dubte lingüístic o sociolingüístic, haurem de preveure, en primer lloc, la hipòtesi de la influència d'un substrat zíngar o, si més no, d'una lògica zíngara en els processos d'evolució fonològica, morfològica, lexical o de transmissió (Escudero, 2009);

— una territorialitat de tipus modern, que ja no es basa en la història clàssica i estable de les llengües o dels dialectes coneguts;

— una codificació escrita quasi inexistent (les mostres d'escripturització són encara avui dia excepcionals);

— una evolució molt ràpida entre les generacions de locutors, i

— un nivell de fragmentació i d'hibridació molt elevat. Malgrat haver constatat la pressió creixent del francès, a hores d'ara, el català gitano es manté com a llengua de lligam entre les diverses comunitats de l'Estat (Perpinyà, Narbona, Carcassona, Montpeller, Arle, etc.), però fins quan?

3. CONTRIBUCIÓ A UN ESTUDI SOCIOLINGÜÍSTIC

3.1. *Extensió i nom de la llengua*⁸

Les dades presentades en aquest apartat, fragmentàries i provisionals, s'enfronten a la complexitat d'una geografia nova que anirem descobrint, com un gran trencaclosques incipient.⁹

De manera gràfica i prou encertada, alguns gitanos de Perpinyà expliquen la situació peculiar d'aquesta ciutat comparant el món gitano amb un arbre: les arrels són Espanya, Perpinyà és el tronc, les branques són França. Els estudis històrics de Jean-Paul Salles (2003) confirmen que Perpinyà ha estat sempre, si fa no fa, un pont entre els gitanos d'Ibèria i la xarxa de comunitats gitanes de l'Estat francès. Aquesta comparació no és contradictòria amb altres punts de vista procedents de Montpeller.

Les Gitans catalans se rencontrent dans toute la France selon la grand-mère de Betty; Anita n'est pas d'accord et dit qu'on ne les rencontre pas au Nord. Leur langue est le catalan de Perpignan; leur mentalité correspond aussi à celle des Catalans de cette région. (Marichy, 1989, p. 24)¹⁰

8. Inclou informacions sobre la procedència suposada de la llengua, basada en les entrevistes.

9. En aquesta geografia original no sols hauríem de parlar de pobles, sinó també de barris.

10. Tal com hem dit en la presentació, el món dels gitanos catalans s'estén més enllà d'Occitània i

Des de Perpinyà estant, els gitanos solen menysvalorar el català parlat pels seus cosins d'Occitània.

A mesura que anem cap al nord, parlen un català aigualit, *fade*, a partir de Narbona. (Entrevista a Paul Bouziès, 1988)

El veritable català que parlen [els gitanos] és a Perpinyà. És més pur. Un poc a Narbona, a Montpellier, Besiers, Lesinhan, Arle.¹¹ (Entrevista a Joseph Soler, 2010)

Pel que fa als noms de la llengua, vam constatar un ús paral·lel de *català* i *gitano* a Perpinyà, l'any 1990, en registres variables, però també a vegades, com a simples sinònims.¹² *Català* apareixia aleshores generalment en situacions més formals, com ara en comparacions amb el castellà o el caló i també en les relacions amb locutors catalans paios. *Gitano* es mantenia com a denominació popular, fins i tot amb paios francesos per a explicar que aquesta llengua era *du gitan*. Actualment, sembla que hagi quedat estancat l'ús de *gitano* i hagi progressat la forma *català* a Perpinyà. És possible que el desenvolupament d'una administració municipal bilingüe hagi contribuït al canvi. Fora de Perpinyà, informacions escasses indiquen la presència del nom *català* al Llenguadoc i a Marsella.¹³ A Carcassona es coneix *gitano* i *català*, a Montpellier apareix també *gitano* i *català* (Marichy, 1989). En algunes zones de l'Estat —en tenim constància al Departament de l'Erau almenys— es fa servir la paraula *gitane* com a forma del *français régional*.

G. Calvet me précise que les Gitans catalans disent «parler gitane» lorsqu'ils s'expriment en catalan; ce qu'ils opposent à «parler français»; «gitane» n'est pas le féminin de «gitan» mais la francisation de «gitano». Un homme dit: «je suis gitane». (Williams, 1988)

3.2. *Actituds dels locutors sobre la seva llengua, transmissió generacional i erosió*

Fins a la dècada dels anys vuitanta del segle passat i a principi dels noranta, a Perpinyà la qüestió de la transmissió de la llengua entre generacions tenia una resposta senzilla: el català gitano era, sense excepcions, la llengua de totes les famí-

té ramificacions reals al nord de França. Pel que fa al paral·lisme amb la llengua pròpia de Perpinyà, hem d'entendre que la referència aquí no és exactament el català, sinó el català gitano de Perpinyà, del qual els gitanos de Montpellier tenen un coneixement més concret pels lligams que mantenen amb els seus parents del Rosselló.

11. Es tracta de la ciutat d'Arle, situada a l'oest de Marsella.

12. «Dénominations de la langue principale vers 1990» (Escudero, 2004, p. 38).

13. A Marsella, els gitanos catalans són minoritaris.

lies gitanes.¹⁴ Els dubtes i les crítiques anaven cap a Occitània. Allà, segons els informadors de Perpinyà, els joves començaven a parlar paio (és a dir, francès) a casa. Aquest punt de vista el compartia Paul Bueno a Montpeller.

Pour mes enfants je fais attention quand ils parlent le gitan [el català gitano], ils ont tendance à mélanger quand ils disent un mot, ils disent un mot en gitan et à moitié en français. Je dis non. Par exemple, *me diu: dóna-me* du pain. *Dic, dóna-me* du pain, *no! Diu, ho és: Dóna-me* ['donmə] pa. Ou tu dis, donne moi du pain en français, *o demana-me, dóna-me* pa. Comme là-bas il n'y a personne qui parle le catalan à Montpellier, donc, le peu de catalan qui nous reste ceux qui ont émigré là-bas, c'est un mélange de français et de catalan. (Entrevista a Paul Bueno, 1994)¹⁵

Avui dia, per la seva inestabilitat interna, el català gitano també presenta senyals de substitució a Perpinyà.

Tant com els vells seran aquí [tant com viuran] irà bé. Mes durarà pas temps. De la manera que va el poble gitano és una *catastrophe*. El barregen [el català] amb la llengua ['lɛŋgə] d'on se trafen [es troben]. La meua noia i el meu noi de tant en tant, tenen una escapada en francès, i jo dic: Ei! Poc a poc, sóc aquí encara! El dia que hi serem pas més, feu lo que voldreu. (Entrevista a Josep Soler, Perpinyà, 2010)

Com a mostra de ruptura recent de l'ús del català gitano (2010), vam observar a Perpinyà una escena curiosa en què determinades normes d'educació paia havi- en estat integrades per uns gitanos. En una mena de salutació de benvinguda entre homes de barris diferents, les primeres paraules d'acollida van ser en francès, una llengua escollida, en aquest cas, per la seva elegància en un registre formal. El con- tingut, clàssic, era aproximadament el següent:

— Bonjour monsieur, comment allez-vous?
— Ça va, je vous remercie, et vous-même?

En aquest exemple breu, potser encara excepcional, s'ha de veure, tanmateix, un senyal de canvi d'usos lingüístics. El bilingüisme, com a tret constitutiu de la cultura gitana, inclou una dimensió lúdica en la tria de la llengua. El joc, per exemple, es produeix quan dos gitanos de ciutats diferents ostenten el seu coneix-

14. L'any 1987, en una escola del barri de Sant Jaume, i, per tant, fora de l'ambient familiar, vam gravar nens de quatre i cinc anys. Tots comunicaven en català gitano.

15. L'entrevistat s'expressa en francès per la presència d'un amic francòfon en aquella conversa, Daniel Elzière.

xement del caló en una mena d'exageració permanent (que no deixa mai de ser elegant) o fan servir aquesta llengua residual davant d'un grup de forasters ignorants, o encara escarneixen un paio conegut en el seu idioma... El bilingüisme com a tradició i diversió no ha d'amagar el problema principal del català gitano actual, que és l'afebliment dels seus recursos interns, és a dir, el seu desgast o erosió natural. L'erosió apareix de manera òbvia en el camp del lèxic, amb la invasió de gal·licismes de tota mena: *angoisse* (angoixa), *bague* (anell), *briquet* (encenedor), *caresse* (manyaga), *château* (castell), [ku'la] < couler (rajar), *déluge* (diluvi), *encre* (tinta), *foyer* (matrimoni), *grandir* (créixer), etc. (vegeu-ne una mostra específica a Escudero (2004, p. 210-233) o exemples dispersos a Marichy (1989, p. 60-73)). Però la pressió del francès també es pot notar en la morfologia, en la sintaxi o fins i tot en la fonètica del català gitano, amb alguns verbs que han canviat de grup com ara «assistar» < *assister* (assistir), «corrijar» < *corriger* (corregir), «repetar» < *répéter* («repetir»: en català, fer un assaig), frases enterament calcades sobre el model gal: «Havia tingut l'ocasió del veure» < *il avait eu l'occasion de le voir* (va tenir l'oportunitat de veure'l) i fonemes que comencen a desaparèixer pel fet de no trobar cap equivalent en francès: rr > r (per exemple, guitarra > «guitara», guerra > «guera») o ll > [j] (per exemple, lluny > «yun»). Aquests exemples recollits a Perpinyà es limiten a locutors joves en aquesta ciutat, però recorden la fragilitat general del català gitano a Montpeller i els comentaris de Christine Marichy (1989, p. 90) sobre la simplificació del consonantisme al barri de Figuerolles: «/r/ est roulé, mais ne l'est pas aussi fortement qu'en catalan et n'est jamais redoublé» [...] «Articulation d'un yod /j/ auquel correspond en catalan le /λ/ mouillé qui est parfois même redoublé /λ λ/». Des d'aquella descripció, el parlar de Montpeller ha evolucionat amb la incorporació [R] uvular procedent del francès en les noves generacions.

La notorietat estable del caló i la seva transmissió parcial fins a la primera meitat del segle xx no van impedir la seva substitució pel català gitano (vegeu «Le déclin d'une langue refuge», a Escudero, 2004). Avui dia, el prestigi del català gitano tampoc no es pot considerar com una garantia de futur. Per damunt del prestigi de la llengua, predomina la seva salut interna i, a hores d'ara, tal com s'ha vist, aquesta llengua presenta símptomes indiscutibles de desgast.

3.3. *Català i occità*

La presència de comunitats gitanes al Llenguadoc, a la Provença i a altres punts d'Occitània, amb un caràcter sempre conservador, planteja una pregunta evident: es fa servir l'occità com a llengua interna en algunes famílies gitanes d'aquell territori? El descobriment als anys vuitanta a Perpinyà d'individus que s'expressaven perfectament en occità va crear un dubte legítim sobre aquesta qüestió. Si bé és

gairebé impossible de donar una resposta taxativa a la pregunta, només ens consta, a hores d'ara, que no es tracta de grups, sinó de casos individuals. Entre els gitanos catalans, l'occità —anomenat popularment *gavatx*— sol tenir una valoració negativa.

- Jo viví a [sijá]... [«Sigean», poble del Llenguadoc marítim situat al sud de Narbona]
- Amb els païos com parlàveu? Parlàveu gavatx amb els païos?
- El sabí pas el parlar gavatx! Mai som sapigut!
- Els altres gitanos, bé el parlaven el gavatx?
- Sí. La meua germana el parlava. Oh! i francès i espanyol i tot... Ai, és lleig aquest parlar! Mai som sapigut parlar una paraula de gavatx, és quelcom, eh? I me criavi allí!

(Entrevista a Incarnation Bouziès, 1993)¹⁶

Repetint un diàleg amb un veí occità, el nostre informador de Montpeller declarava:

- Moi je leur dis aux *Païos*, aux *Gavatx*: mais votre *gavatx* c'est du catalan payisé, francisé.
- Ah non, cest une langue!
- Mais non, c'est pas une langue ça; c'est du catalan dit par un *païo*!

(Entrevista a Paul Bueno, 1994)

Per damunt dels lligams coneguts entre el català i l'occità i dels trets específics compartits entre el català parlat al Rosselló i el llenguadocià, els occitanismes estrictes del català gitano no són gaire nombrosos. Aquest fet demostra la resistència de la llengua pròpia a la influència de l'occità. Des de Perpinyà estant, alguns occitanismes dels gitanos del Llenguadoc són motiu d'escarni. Els exemples, donats per Paul Bouziès, sorgeixen en el lèxic: *capèl* (barret), *cotèl* (ganivet), *dejunar* (esmorzar), *gostar* (berenar), *medecin*¹⁷ [mədə'si] (metge), *tampar* (tancar). Paral·lelament, vam recollir *capèl* i *cotèl* a Carcassona i, en l'estudi fet a Montpeller (Marichy), consten *cotèl* i *besonh* [buzun] (menester). Encara que es tracti només d'una mostra, la incidència directa de l'occità sembla, doncs, prou limitada.

16. Incarnation Bouziès va néixer a Perpinyà el 1916 i va passar la seva infantesa a Sijà. La seva tia, Pauline Cargol, nascuda a Ribesaltes (Rosselló) el 1901, que també va viure a Sijà, feia servir l'occità com a llengua de relació amb els llenguadocians.

17. Tot i havent donat una entrada pròpia a *medecin* en el seu diccionari, Alibert recomanava l'ús de *mètge* en occità.

4. PROCEDÈNCIA I NATURALES A DE LA LLENGUA

Els lligams geogràfics dels gitanos d'Occitània amb Catalunya apareixen en diversos estudis sobre el segle XIX o en obres d'autors contemporanis d'aquella centúria.

À Toulouse une quarantaine de familles habitaient à la fin du XIXe. siècle le faubourg Saint-Cyprien; d'autres formaient près de là, sur des terrains vagues, une population flottante. Elles venaient du Roussillon, comme le prouvait l'usage de la langue catalane. Leurs métiers de maquignon les entraînaient à fréquenter les foires jusqu'à une centaine de kilomètres à la ronde. (Vaux de Foletier, 1981)

Les bohémiens du Midi sont généralement originaires du Roussillon et de la Catalogne où ils sont désignés sous le nom de Gitanos (Égyptiens). On les appelle vulgairement Catalans. (Mistral, *Lou tresor dóu Felibrige*, s. v. *boumian*, citat per Balaguer, 2011)

Els estudis recents de Jean-Paul Salles confirmen el sentit de les migracions gitanes al segle XIX amb més precisions.

Au cours de la même période, les Gitans vont faire leur apparition dans l'Aude et dans l'Hérault, car des familles originaires de Perpignan se déplacent vers Sigean, Narbonne, Lézignan, Béziers et Montpellier pendant des périodes plus ou moins longues. C'est ainsi que les Gitans renouent avec le voyage, du moins de façon temporaire, selon un processus de semi-nomadisme très caractéristique. Certaines familles possèdent des passeports délivrés par les autorités françaises et grâce auxquels ils peuvent se déplacer vers l'intérieur du pays, comme Marie Souler, dont le passeport a été visé par le maire d'Auch, ou Antoine Patrac, domicilié à Béziers dès 1815. (Salles, 2003, *Le livre des gitans de Perpignan*)

La història i la dialectologia coincideixen per a demostrar la procedència catalana dels gitanos d'Occitània. Les mostres de llengua analitzades a Perpinyà, a Montpellier (Marichy, 1989), a Arle i a Carcassona tenen un origen comú. El resum de trets recollits al final de la nostra tesi (Escudero, 2004) es pot aplicar a Arle, a Carcassona i, amb alguns matisos, també a Montpellier. Per consegüent, amb les dades de què disposem actualment, podem afirmar que el català gitano de Perpinyà és el punt de partença del català gitano de bona part del Llenguadoc. A la resta d'Occitània, segons recerques actuals (Casanova, 2011), el model lingüístic perpinyanès sembla compartit amb altres formes de català gitano. La dinàmica molt antiga de fragmentació de les societats gitanes ha anat creant una extraordinària diversitat entre grups i subgrups dialectals a tot el món. En aquesta geografia complexa, no ens hauria d'estranyar que el desenvolupament de les investigacions generi aviat nous descobriments.

BIBLIOGRAFIA BREU

- ACKERLEY, F. G. (1914-1915). «The Romani speech of Catalonia». *Journal of the Gypsy Lore Society* [Londres], vol. VIII, núm. 11, p. 99-140.
- ADIEGO, I. (2002). *Un vocabulario español-gitano del marqués de Sentmenat: 1697-1762*. Barcelona: Edicions de la Universitat de Barcelona.
- ADIEGO, I.; ESCUDERO, J.-P. (2001). «Vocabulari del kaló català». *I Tchatchipen* [Barcelona: Institut Romanó], núm. 33, p. 4-30.
- ALIBERT, L. (1965). *Dictionnaire occitan-français: D'après les parlers languedociens*. Tolosa de Llenguadoc: Institut d'Études Occitanes.
- BALAGUER, C. (2010). *Cosa de païos i gitanos: el català a Millars*. [En premsa]
- CALVET, G. (1993). *Dictionnaire tsigane-français: Dialecte kalderash*. París: L'Asiathèque.
- CASANOVA, E. (2014). «La tribu perduda dels catalans: els gitanos catalans de França». [En aquesta obra]
- DELON, J. (1993). «Gitanos. Essai sur la statistique du département des Pyrénées-Orientales. Le Roussillon après la révolution». *Bulletin de la Société Agricole Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales* [Sant Esteve: Michel Fricker Productions], núm. 101, p. 82-86.
- ESCUDERO, J.-P. (2003). «L'obra inèdita de Bernard Leblon: antroponímia dels gitanos de Catalunya». A: TURULL, A. *Aportacions a l'onomàstica catalana: Actes del XXVI Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*. Lleida: Institut d'Estudis Ilerdencs: Universitat de Lleida, p. 713-728.
- (2004). *Les gitans catalans et leur langue: Une étude réalisée à Perpignan*. Péronnas: Editions de la Tour Gile.
- (2009). «Vers des recherches sur le substrat tsigane du catalan gitan de France». A: ARNAVIELLE, T.; CAMPS, C. (ed.). *Discours et savoirs sur les langues dans l'aire méditerranéenne*. París: L'Harmattan.
- GÓMEZ ALFARO, A. (1998). «Diccionarios y estudios sobre el romanó kaló español». *Revista Interface*, núm. 29.
- JAUBERT DE REART, J. (1835). «Essai sur le langage des Bohémiens». *Le Publicateur* [Perpinyà], núm. 20, p. 78; núm. 28, p. 110; núm. 31, p. 122-123; núm. 34, p. 134-135; núm. 37, p. 146-147; núm. 38, p. 151-152; núm. 45, p. 178-179; núm. 47, p. 186-187.
- LEBLON, B. (1980). *Les gitans d'Espagne, recherches sur les divers aspects du problème gitan du xvème au xviiième siècle*. Tesi de doctorat d'estat, defensada a la Universitat Paul Valéry, Montpellier III. [Obra inèdita]
- (1993). *Los gitanos de España*. Barcelona: Gedisa.
- MARICHY, C. (1989). *La langue des «Gitans catalans» de Figuerolles à Montpellier*. Diplôme d'Études Approfondies ès Sciences du Langage. Dirigit per Jean-Marie Petit. Treball presentat a la Universitat Paul Valéry, Montpellier III. [Obra inèdita]
- MISTRAL, F. (1878). *Lou Tresor dóu Felibrige ou dictionnaire provençal-français embrassant les divers dialectes de la langue d'oc moderne*. Raphèle-lès-Arles: M. Petit. 2v.
- SALLES, J.-P. (2003). «L'époque des guerres napoléoniennes». A: *Le livre des gitans de Perpignan*. París: L'Harmattan. [Treball col·lectiu]
- SORAVIA, G. (1977). *Dialecti degli zingari italiani*. Pisa: Pacini.
- TORRIONE, M. (1995). «Pasado e identidad de la lengua gitana en España». *Los gitanos en la Historia y la cultura: Actas de un congreso*. Granada: Junta de Andalucía, p. 227-247.

- VAUX DE FOLETIER, F. de (1961). *Les tsiganes dans l'ancienne France*. París: Société d'Édition Géographique et Touristique.
- (1981). *Les bohémiens en France au XIXe. siècle*. París: J.-C. Lattès.
- WILLIAMS, P. (1988). «La langue tsigane». A: VERMES, Geneviève (dir.). *Vingt-cinq communautés linguistiques de la France*. Vol. 1. París: L'Harmattan.

La tribu perduda dels catalans: els gitanos catalans de França

EUGENI CASANOVA
Universitat de Lleida

INTRODUCCIÓ*

Un col·lectiu de desenes de milers de persones que parlen català i es defineixen a si mateixes com a «gitanos catalans» s'escampa per França. Tenen nacionalitat francesa i usen el francès com a llengua de relació amb el món exterior, el món *païo*, però conserven la pròpia contra vent i marea, la transmeten a la mainada i la imposen com a columna vertebral del grup. Un dia llunyà, fa ja segles en molts casos, els seus avantpassats es van llançar als camins del *nord enllà* per guanyar-se la vida i per fugir de conflictes, i s'hi han perpetuat, sovint sense saber altra cosa de les seues arrels que són «catalans». Aquest article sintetitza els primers passos d'un recorregut per les carreteres de França a la recerca dels integrants d'aquesta diàspora i de la història que duen marcada a les rodes dels carros, avui convertits en rulots.

NOTES D'UN DIARI DE CAMP

Un grup de quatre o cinc adolescents se m'encara desafiant quan entro al camp d'acollida de La Rampinsole, en un descampat a la vora de la carretera de Coulounieix, a tres quilòmetres de Perigús.

- Qu'est-ce que vous venez chercher? —em demana un amb to altiu.
- No parlez pas català? Estic buscant els gitanos catalans de França —responc.

* Aquest article s'emmarca dins el projecte de recerca finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació i pels Fons Europeus per al Desenvolupament Regional, ref. FFI2009-14449-C02-01.

La cara els canvia; de sobte he deixat de ser un *busnó* més, algú de qui cal mal·liar-se d'ofici. «Com és que parreu català?», replica el noi encuriós. «Allà d'on sóc, a Catalunya, tothom el parla». No saben què és Catalunya, o potser en tenen alguna idea vaga relacionada amb Perpinyà. M'adrecen a un grup d'homes que grapegen, amb les mans plenes de greix, el motor d'un cotxe més a prop del desballestament que del curs legal. «En aquest camp tots parlem català», diu un, i un cor d'infants malfargats i polsegosos, algun de descalç, repliquen: «sí, tots, tots», i un crida: «Aquí hi ha un paio que parla gitano!».

Els homes del cotxe estan per la feina i no em fan gaire cas, i demano als nois per una persona gran que em pugui informar. «El jaio Jean, és molt vell», i m'acompanyen a la seua caravana. L'home porta un vestit fosc, camisa blanca i una corbata de flors, una indumentària que, malgrat que fa anys que va passar el seu millor moment, resulta encara força extemporània en aquest escenari. M'abraça i em fa un bes a la galta. Es nota molt clarament que ha begut. Em diu que aquí hi ha unes tres-centes persones i que tots sense excepció són «gitanos catalans».

El camp és situat en una esplanada asfaltada envoltada per un bosc ubèrrim. Un talús verd el separa de la carretera que li va paral·lela per un dels costats, de manera que en queda ocult. Hi ha sanitaris, safarejos i escomeses d'aigua i de llum. És de propietat municipal, com tants altres n'hi ha per tot França. És destinat a les *gens du voyage*, que abans acampaven on podien i sovint provocaven queixes dels veïns. Els llocs d'aparcament són totalment ocupats; tot sembla molt ple de vehicles i de gent, i sobretot de canalla. Les persones que hi viuen hi són de manera més o menys permanent, però conserven l'esperit etern dels gitans, i sovint agafen la furgoneta, el remolc o la rulot i es desplacen per comerciar, o per anar a un romiatge, o per visitar la família, sempre nombrosíssima i ubiqua.

El jaio Jean, que té setanta-sis anys, m'informa que és de la Dordonya i que hi ha viscut tota la vida, i «tothom en aquest camp són família meua, tots són descendents meus», i assenyala un a un alguns dels nombrosíssims infants que ens envolten: «Aquest és fill d'una neboda, aquest és un nét, aquest...», a tots els troba un parentiu, ni que sigui en quart o cinquè grau.

Jo li dic que visc a Barcelona, però el nom no li diu absolutament res. Ell s'està d'una manera gairebé permanent al camp i surt molt poc del departament. Als entorns de Perigús hi ha tres terrenys d'acollida més i em diu que la majoria de gent que hi ha són gitans catalans, amb alguns *manouches* (zingars d'origen alemany). A Ribérac, a vint-i-cinc quilòmetres, n'hi ha un altre, i allí són també tots catalans. Només en aquests camps hi pot haver un miler de gitans de llengua catalana, sense tenir en compte els que poden viure en cases al districte.

Vull treure dades al Jean, que de cognom es diu Baptiste, el més estès entre els gitans catalans de França, però no sap gairebé res, com passa tot sovint entre

els membres d'aquesta comunitat. Li pregunto on van nèixer els seus pares i els seus avis (*jaïos*, segons el català dels gitanos de França) i em diu que tots a la Dordonya, però és evident que no ho sap amb certesa. De fet, deuen ser com tants altres fills de la carretera, que el lloc de naixença no informa de res més que del punt del mapa en què es trobava la mare en aquell moment. Li pregunto per què parlen català si són al mig de França, i respon que sempre han parlat així, que ja ho feien «els jaïos». M'interesso per quantes generacions fa que són a la Dordonya, i em diu amb naturalitat: «cent».

Demano als nois paraules que fan servir i la manera de parlar em sembla pròxima a la dels gitanos de Perpinyà, que no és ben bé català septentrional, tal com ha demostrat Jean-Paul Escudero,¹ tot i que em sembla que aquí tenen empeltats més mots francesos. El *català gitano*, com el defineix aquest autor, representa una varietat prou diferent del rossellonès. En té molts components (diuen «jo *parli* o *parlavi*», i *dire* (dir) o *tenes* (tens), per exemple), però també de la central, i encara de parlars occidentals. Els casos més emblemàtics poden ser els dels plurals amb -ns (*hortolans*), els mots acabats en -eix (*peix*) o la conservació de les os en posició tònica (*cançó*, *pont*, *roig*), que el rossellonès fa —com el llenguadocià— *hortolàs*, *pei* i *cançú*, *punt* i *ruig*.² Això, a la vora de moltes paraules pròpies del Principat inexistents al Rosselló. A Perpinyà, als gitanos els diuen justament «els nois» perquè són els únics que utilitzen aquest mot, o *nen*, quan el rossellonès fa *nin*.

El jove que se m'havia adreçat primer es mostra sorprès perquè un *busnó* que ve de qui sap on parla més o menys com ell i diu, sense que jo li preguntí, que «vos compreni perfectament». És obvi que és la primera vegada que enraona català amb una persona externa a la comunitat.

«On més hi ha gitanos que parlen català?», els demano. I la resposta és l'habitual quan es fa aquesta pregunta a un membre del col·lectiu. «A pertot», i quan es vol precisar més, és «a pertot França». Ells viatgen de manera constant i allà on van troben parents, i sempre dins de la comunitat, i arreu a França, a totes les ciutats grans i a moltíssims pobles.

El jaïo Jean passa de sobte a parlar-me un castellà prou bo, prova de la convivència amb gitanos espanyols, com si per entendre's amb un forà calgui usar una llengua poc habitual. No afina gaire les paraules i les converses es comencen a convertir en un bucle, i penso que ha arribat l'hora de marxar. Els demano als

1. J.-P. ESCUDERO (2004), *Les gitans catalans et leur langue: Une étude réalisée à Perpignan*, Péronas, Éditions de la Tour Gile.

2. Els gitanos de Millars —la segona comunitat més rellevant a la Catalunya del Nord—, més influïts per l'entorn, sí que fan, per contra, *hortolàs*, com ha constatat Claudi Balaguer (*Cosa de païos i gitanos: El català a Millars*, 2010, inèdit). I també els de Vinçà, a partir de converses de l'autor.

joves per fer-los una foto. Primer dubten, però al cap d'un instant tots s'hi volen posar, especialment la canalla. «Si escrius alguna cosa posa-hi “Gitans avec force”», em diu el noi que «m'entén perfectament», i tots aixequen els braços en senyal de poder. El jaio Baptiste tampoc no es vol perdre el moment i es fica al mig del grup. Quan torno cap al cotxe, un estol de criatures em segueix rient. Un crida: «darrere el cul tinc pèls», i tots l'imiten tocant-se les natges: «Darrere el cul tinc pèls, darrere el cul tinc pèls... ha, ha, ha».

Em sorpren de trobar tants gitanos catalans a Perigús. No en coneixia cap esment i hi he vingut una mica per atzar. La llei prohibeix a França fer estadístiques específiques sobre grups ètnics i els gitanos no estan referenciats. Se'ls denomina habitualment amb l'eufemisme de *gens du voyage*, que a ells particularment els agrada, perquè porten la carretera a la sang, i a partir d'aquí no se'n sap gran cosa més. Com a molt, són *tsiganes* o *gitans*, però els seus veïns paios no solen tenir idea de quina llengua parlen o com es defineix cada grup a si mateix. A França, en principi, els *gitans* són els catalans i els espanyols/andalusos —reben indistintament les dues denominacions—, que s'entrecreuen amb els *manouches*, que procedeixen d'Alemanya, els *sintis*, que són *manouches* que han fet una escala intermèdia (de segles) al Piemont, els *roms*, de Romania... El genèric seria *tsiganes*, però *gitan* s'usa també sovint com a nom col·lectiu, i en algunes regions on predominen *manouches* i *romanichels* aquests noms poden designar el concepte general.

He vingut a partir de la referència que m'ha donat un gitano català al camp de Le Ramier, a Montalban (Montauban), 180 quilòmetres al sud. M'havia dit que «a tocar de Périgueux, en un poble que es diu Les Églisottes», trobaria uns parents que m'orientarien sobre comunitats catalanes a la regió. «Es diuen Baptiste i Flores, i tothom els coneix perquè fa més de trenta anys que s'hi estan». A l'oficina de turisme de Perigús no m'han localitzat aquest lloc, «ni n'hi ha cap que es digui així en tot el departament». A Internet trobo, efectivament, Les Églisottes, però per uns pocs quilòmetres no és a la Dordonya, sinó a la veïna Gironda, i a la guia telefònica localitzo les persones que tenen els cognoms que m'ha donat l'informador de Montalban, que són habitualíssims en el col·lectiu. Al primer telèfon on truco, Alexandre Flores s'identifica com a «gitano català», té trenta anys i diu que ell no parla la llengua, però tots els grans de la família sí, i que l'entén perfectament. Em confirma que a Les Églisottes hi ha un nucli d'unes desenes de gitanos catalans, però ara la majoria són fora, «perquè a l'estiu viatgen», però si estic a Perigús m'aconsella que vagi als camps, perquè hi viuen molts membres de la seua família. «Trobaràs gitanos que parlen català a pertot».

Arreu del territori francès hi ha comunitats antigues de persones que es defineixen a si mateixes com a «gitanos catalans», i aquesta és tota la seua referència de pertinença, perquè, naturalment, tenen nacionalitat francesa. No han estat

comptats mai ni s'ha documentat on n'hi ha, però són desenes de milers i s'estenen ubics especialment a Occitània.

Jean-Paul Escudero explica que en l'arbre dels gitanos catalans de França, el Principat constituïria les arrels, Perpinyà, el tronc i França, les branques. Si preciséssim més, podríem afegir que hi ha branques principals que es troben a ciutats com Carcassona, Narbona, Tolosa de Llenguadoc, Montpeller, Besiers, Avinyó o Arle, de les quals es deriven branquillons i fulles tot al voltant i que arriben als indrets més remots.

La comunitat més nombrosa fora de Perpinyà, on ser català és condició òbvia, es troba a Montpeller. Josep Mathieu és un dels *patriarques* del nucli de Figuerolles, un barri format per blocs dels que a Espanya es diria *de protecció oficial*, habitats de manera majoritària per gitanos que parlen català. Viu en una planta baixa i em rep amb un parell de cadires al carrer, on hi ha també la seua muller, dues filles, alguns néts i infants diversos, que a mesura que avança la conversa van desertant. És músic, una condició generalíssima entre els gitanos. Tres dels components dels Gipsy Kings, explica, són del barri, i uns altres tres d'Arle de Provença. Tots són gitanos catalans. Ell fa una declaració *patrimonial* de les composicions d'aquest grup famós mundialment, el més internacional de França, segons la premsa especialitzada. Assegura que va ser ell qui va començar a barrejar, cap als anys cinquanta i seixanta, «musica que feien els païos», rumba i flamenc, i la va transmetre «als nois», nebots seus, que van pujar amb ell i que més tard van constituir la banda. «Sentí una cançó de paio que m'agradava, l'adobavi, hi barrejavi flamenc i cubanu... Voilà, això és el que fan els Gipsy Kings».

El parlar del Josep sona també similar al dels gitanos de Perpinyà, per bé que ell assegura que hi ha diferències notables entre la comunitat de Montpeller i la rossellonesa. «Se comprenem bé, *mais* parlem diferent. *Ellus* parlen punxegut, lo veritable català. *Naltrus* ens sem melanjats», explica. Una filla seua és casada amb un no gitano. «Quan el paio va entrar a la casa li vaig *dire* "interdit de parlar francès". Ara parla gitano. A casa seua fa com vol, *mais* amb *naltrus*, català».

El Josep coneix més bé la història familiar que la majoria de gitanos. Va nèixer el 1944 a Montpeller, d'on era el seu pare. La seua mare era nascuda a Perpinyà. Havien triat aquest lloc de residència perquè el «jaio» hi va establir una *usina* (fàbrica). «Els meus pares encara van ser *nomades*, viatjaven amb carro, però amb la *usina* se van comprar una casa i vivien ja com a païos. Jo vaig voler recuperar la manera de viure dels gitanos, per això estic en aquest *quartier*».

Per davant nostre passa una dona gran fent tentines amb un caminador. «És la filla del Manitas de Plata, està malalta, pobreta. Tota la seua família viu al *quartier*». El Manitas de Plata (Ricard Baliardo), que com a guitarrista va aconseguir reconeixement mundial, és un altre dels notables dels gitanos catalans de França. Va nèixer

el 1921 en un carro a Seta, on el Josep explica que «és ple de gitanos catalans» (un cop feta la visita, es pot concretar que n'hi ha un centenar concentrats al Bairrou).

El català del Josep és molt bo malgrat que ha viscut sempre en aquesta comunitat, allunyada del territori d'origen. Si es fila prim, els gitanos de Montpeller poden tenir un parlar propi, perquè hi pot haver al voltant de 4.000 persones que parlen català, radicades principalment a Figuerolles, La Paillade, Monteberou i La Grappe. «N'hi ha a pertot Montpeller, però aquí a Figuerolles i a La Paillade, si et passeges pel carrer, veuràs que la llengua que parla la majoria és el català». Ell té xifres, perquè fa una feina d'intermediació entre la municipalitat i el col·lectiu, i quan hi ha eleccions fa de dinamitzador social. «Jo m'ocupi dels *votes*. Els que voten són 4.000, però potser n'hi ha el doble que parlen català». En aquest barri, concretament, hi ha 416 apartaments. Hi viuen cent cinquanta païos i la resta són tots gitanos catalans; aquí no n'hi ha d'altres. Cal comptar cinc persones per habitatge, pel cap baix.

Chantal Delmas és presidenta de l'ONG APAJ, que treballa amb els gitanos de Montpeller, amb els quals conviu des de 1956, quan va començar a entrar als *bidonvilles* (barri de barraques) de la *banlieu* (afores), on s'havien instal·lat en unes condicions pèssimes. Ella és la persona que coneix més bé els gitanos de la ciutat i diu, «sense cap garantia», que n'hi pot haver uns 5.000 que viuen en cases a Montpeller, dels quals la immensa majoria, potser un 70 %, parlen català. Després, hi hauria també els que s'estan als terrenys de caravanes. «Els gitanos viuen amb la gran família, el clan, i no els interessa res més», assegura. En el seu imaginari, això implica també la llengua catalana, que ella considera un perjudici perquè després «els infants no es poden adaptar a l'escola maternal».

En les recerques que ha fet l'organització als arxius municipals, han trobat dades de la comunitat a la ciutat ja el 1870, però Delmas afirma que a Montpeller ja hi havia gitanos catalans abans. Han trobat llistes de reclutament per anar a la guerra i hi havia gitanos que es deien Cargol i Caragol, Gimenez, Pouville (aquest *Pubill* pren moltes grafies diferents)... Uns noms inconfusibles («Gimenez representa des d'antic un clan de gitanos de llengua catalana a França, tot i que a Montpeller n'hi ha un altre amb el mateix nom que procedeix de Sevilla», diu Delmas).³ Els seus cognoms habituals, que es repeteixen de manera constant, són, a part d'aquests, Baliardo (amb una ela o amb dues), Gracias, Alome, Sanchez («n'hi ha molts, en conec almenys 300, i tots són catalans»), Gomez («que es defineixen a si mateixos com a catalans»), Baptiste o Batiste, Bouziès... Molts procedeixen de Perpinyà i Millars —al Rosselló— i n'hi ha força que tenien parents a Figueres —a l'Alt Empordà—,

3. Jean-Paul Escudero (*Les gitans catalans et leur langue: Une étude réalisée à Perpignan*, Péronnas, Éditions de la Tour Gile, 2004, p. 290) documenta un Joan Ximenez, gitano, domiciliat a Sant Esteve del Monestir (Rosselló) el 1623.

segons les coneixences de la tècnica. En aquests cinquanta-cinc anys de feina entre els gitanos, Chantal Delmas ha conegut moltes famílies que han arribat a Montpeller des de Perpinyà «perquè abundaven les baralles a Sant Jaume [el barri al nucli vell on es van establir fa cent anys], molt sovint per les dones, i hi havia clans sencers que havien de marxar i molts feien cap a Montpeller».

Delmas diu que hi ha uns «casos terribles» de consanguinitat, perquè tots es casen «dins el clan i, si és possible, dins la família mateix». També, «un dels problemes grans que tenim és que a les noies les mariden ja als catorze o quinze anys, per assegurar-ne la virginitat, i això deriva en moltes conseqüències negatives».

Els gitanos eren instal·lats antigament en barris degradats del centre, on ocupaven quadres i baixos de casa, principalment als carrers de Sainte-Anne, Candolle i Université, i també a Figuerolles, que llavors era un *faubourg* on hi havia ferrerers, basters i altres professionals relacionats amb els cavalls. A partir dels anys seixanta del segle xx, els van començar a desplaçar cap a la perifèria (excepte a Figuerolles, on ja hi eren).

Per la coneixença que en té Delmas, hi havia grans rutes que els gitanos feien per França, en funció de fires, agricultura i mercats. Una era la que anava de Tolosa de Llenguadoc a Marsella, en la qual Montpeller és un punt neuràlgic, i també la regió d'Avinyó, on anaven a collir cireres. Delmas diu que els catalans anaven molt a les firetes per tot el territori, malgrat que la majoria eren sedentaris, i hi solien tenir barraques de tir. També han resseguit tradicionalment els mercats setmanals, on venen habitualment roba. Un altre gran itinerari era al llarg del Roine, fins a Estrasburg, i anaven molt a Borgonya per la verema. En aquest eix, Lió és també un punt important de radicació del col·lectiu. Fins als anys seixanta n'hi havia que anaven a les Cevenes i a Alvèrnia perquè tractaven amb cavalls.

Al departament de l'Erau hi ha diverses poblacions on les comunitats de gitanos catalans són notòries, a banda de la capital. Delmas en destaca Lunel, on hi havia una àrea d'estacionament. Avui n'hi ha molts d'instal·lats al centre i han prosperat, entre altres coses, perquè han muntat una empresa de palets. A Palavas, a Villeneuve-lès-Maguelone, i molt especialment a Agde, «on hi ha una comunitat molt antiga al centre» (a la Glacière). També hi ha un petit grup a Gange, on hi havia fabriques, i també a Pignan, per bé que en aquest poble hi ha més *manouches*.

La història personal d'un altre gitano de Montpeller, Antoine Serviole, Tonyo, il·lustra el camí que ha seguit el col·lectiu. Tota la família del seu pare és de Perpinyà i la de la mare, de Barcelona, del barri del Portal (carrer de la Cera). Ell va néixer a Perpinyà i va viure molts anys a Barcelona, al barri d'Hostafrancs, perquè a la Primera Guerra Mundial els jaios («no diem mai *avis*, això és de païos») van travessar la frontera per defugir-la. El pare, que va néixer el 1917, i la mare, que tenia setze anys quan el va tenir a ell, «es van conèixer a Perpinyà quan eren criatures». El seu

padrí de bateig, per contra, era de Palma, «i naturalment parlava català», però molts dels gitanos mallorquins procedien de Barcelona, hi van anar per vendre *souvenirs*, perquè s'hi guanyaven molt bé la vida, segons els seus records. Ell té encara molta família a Girona —a la Devesa—, i a Figueres —al Garrigal—, i «*onclús*» i cosins a Barcelona i a Cambrils.

Durant la guerra d'Espanya, molts membres de la família van fer el camí invers i van passar la frontera cap al nord. Hi ha molts gitanos catalans de França que expliquen que pares o avis van arribar d'Espanya en el moment de la guerra o «de la revolució de Franco». El Tonyo diu que va tenir «un *onclo* que era capità de la FAI i es va haver d'escapar d'Espanya, i va venir cap a França, tot i que després va tornar». «Això sempre ha anat així, si un gitano francès mata a França s'escapa a Espanya, i al revés. Fa vint-i-cinc anys va passar a Perpinyà, i una família sencera va deixar casa, mobles i totes les coses per escapar».

Parlo amb el Tonyo al mercat de Saintes-Maries-de-la-Mer, durant els dies del romiatge anual més important dels gitanos a França, el 24 i el 25 de maig. Hi ven, amb la filla, rotllos de plàstic i de goma, i té desplegada a la parada una gran bandera del F. C. Barcelona, per això l'he identificat al moment. «Sóc del Barça de tota la vida», assegura. A Besiers, on hi ha una població molt nombrosa de gitanos catalans i espanyols, vaig comprovar que els primers són seguidors del Barça i els segons, del Madrid. Pregunto al Tonyo si és així en general. «Home, ara que ho dius, els meus gendres espanyols són del Madrid, i que recordi, els gitanos catalans anem amb el Barça».

Fa cinquanta-dos anys que el Tonyo viu a Montpeller, a La Paillade, «i ja no me'n mouré perquè tinc els nens casats aquí». «Una “nena” [no pas “nina” com fa el rossellonès] la tinc casada amb un andalús, i un “nen” amb una castellana, perquè ara hi ha molts casaments amb gitanos espanyols, una cosa que abans no passava, però tots parlen català, i també la meua dona, que només parlava francès quan ens vam casar, perquè jo sóc molt de la cepa».

— De la *cepa*? —pregunto.

— Sí, sí, molt català.

Així, doncs, de la *cepa* i no pas de la *ceba*. Cal preguntar-se si hem hagut de venir a França per poar en l'origen de l'expressió. Segons Coromines, *Cepa*: 'soca, estirp, casta'.⁴

4. Joan COROMINES (1981), *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, vol. II, Barcelona, Curial, p. 670.

- Als gitanos espanyols, nosaltres els diem *peluts*. Eh que ets casada amb un pelut? —li diu a la filla que té a la vora.
- Vés cagar a la vinya i reporta'm la clau —li contesta ella, amb una bona mostra del català florit que despleguen els gitanos locals. *Vinya*, i no pas *via*, que és la frase feta actual del Principat. Els occitans usen també la referència agrària.
- I per què els dieu *peluts*? —pregunto.
- Perquè tenen fama que són molt *briadors* [baralladors], porten armes, i els catalans no. No li veuràs mai una baralla a un català, tot li va bé, és molt pacífic.
- I ells a vosaltres com us diuen?
- Catalans.
- I on més n'hi ha, de catalans?
- Ah, a pertot, on més n'hi ha és a Perpinyà, que és el pany dels catalans francesos. Els gitanos surten de Perpinyà, d'on han hagut d'escapar-se perquè han tingut problemes, per això n'hi ha de pertot. N'hi ha a Niça, a Marsella (on n'hi ha més d'espanyols que de catalans), i a Montpeller, moltíssims, i a Narbona, i molts a Agde, on tots són catalans, i a Besiers, i a Carcassona...

En aquesta última ciutat i en alguns pobles de la vora és un dels punts on més gitanos catalans hi ha, potser uns 1.500. Aquesta xifra és la que donen els assistents socials que hi treballen, però és possible que siguin més. Berriac, per exemple, té un alcalde, Michel Soulès, de la comunitat, perquè tres-cents dels seus 850 habitants són gitanos de llengua catalana. Estan concentrats en un poblat anomenat Cité de l'Espérance, just a la vora del cartell de carretera on diu *Berriac* (i *Carcassonne*, en direcció oposada, perquè estan a tocar), sota unes torres d'alta tensió gegantines, vora una central elèctrica, que diuen que és la més important del departament. Léon Maille explica que ell hi va naixer, el 1971. Abans, els gitanos de la zona s'estaven acampats a La Cavayère, vora un abocador, i els en van fer fora i els van real·lotjar aquí, on el seu pare va comprar el terreny de la casa on viuen poc abans que ell nasqués. A l'Espérance hi ha dos nuclis, el superior, majoritari, on tots són catalans, i un per sota on hi ha gitanos espanyols, «amb els quals sempre hi ha problemes perquè són salvatges», diu Léon. Repassem els cognoms de les famílies catalanes de Berriac, que són els habituals: Pubil, Caragol, Gimenez (dues famílies diferents), Maille, Soulès, Ferrer, Ferré, Baptiste... i Bota (aquest sentit per primer cop, pronunciat amb o oberta).⁵

Narbona és un altre dels nuclis importants de gitanos catalans, establerts des d'antic al cor de la vila vella, i últimament també en allotjaments construïts pel

5. Bernard Leblon indica en conversa personal que aquest és un cognom paio incorporat en temps recents a la comunitat gitana.

municipi a la perifèria. Besiers n'és també un centre rellevant. A Nîmes també n'hi ha, localitzats en un nucli de casetes d'una planta conegut com La Placette. A Avinyó n'hi ha a diferents llocs de la ciutat, però sobretot al barri d'habitatges socials de Montclar. També n'hi ha molts a Lió, i naturalment a París, en diversos barris.

Els gitanos rarament s'han preocupat per conèixer el seu origen i no han escrit mai res, de manera que gairebé sempre cal recórrer als records dels més vells per saber quant temps fa que són en un indret i quina n'és la procedència. Això impedeix arribar més enllà dels «jaïos», tot i que a vegades es pot localitzar el lloc de naixement de besavis, però les dades són sempre difuses, excepte en el record que «parlaven català». D'altra banda, com que en el passat han portat majoritàriament una vida nòmada, no orienta gaire saber el lloc de naixença, perquè sovint és circumstancial. Poant en les arrels de qualsevol individu, invariablement apareix un ventall de llocs de naixement que implica cadascun dels antecessors.

En qualsevol cas, fa com a mínim dos segles que hi ha gitanos catalans escampats pel territori francès, i han conservat el català com a llengua de grup gràcies, en bona part, al fet que les comunitats han estat retroalimentades de manera constant amb l'arribada de membres procedents de Catalunya, tant del Principat com del Rosselló.

Àngel Mateu, d'Agde (Erau), de vuitanta-dos anys, explica, per exemple, en un català excel·lent, que la mare era de la mateixa Agde i el pare, de Barcelona, ciutat que va deixar abans de la Guerra Civil. Un altre cas de personalitat transfronterera és el de Joan Valentí, que vaig conèixer al bar Le Floréal de la plaça de Cassanyes de Perpinyà, el centre neuràlgic de la important comunitat de Sant Jaume, que és l'últim nucli catalanoparlant de la ciutat. La seua història familiar podria també ser una radiografia de la ramificació dels gitanos catalans per França. Viu habitualment al barri d'Hostafrancs de Barcelona, però té casa també a Perpinyà. Ell explica que per als gitanos «el tractat dels Pirineus no ha existit mai i Catalunya continua unida». Ells es mouen a partir de les relacions familiars, i aquestes només han considerat la ratlla de l'Albera quan els podia servir de refugi. El seu pare, igualadí criat a Mallorca, venia roba als mercats i viatjava constantment per França, i feia servir Perpinyà, on tenia parents i amics, com a base d'operacions. Quan va esclatar la Guerra Civil, es va establir a la capital rossellonesa a fi d'evitar-la, i es va casar amb una gitana local, i va continuar recurrent França. El Joan va nèixer a Tolosa de Llenguadoc i cadascun dels seus quatre germans, en ciutats franceses diferents, perquè feien una vida seminòmada. El Valentí es va acabar establint a Barcelona i, un cop retirat, viu entre les dues ciutats.

Encara avui, després de generacions de ser francesos, molts gitanos de Narbona o de Carcassona —per no parlar de Perpinyà, lògicament, on viuen abocats a Figueres i a Barcelona— expliquen que tenen «parents» (tots en grau llunyà) a Mataró, a Lleida, a Tarragona, a Barcelona, a Figueres... En el camí invers, gita-

nos arrelats de sempre a Lleida, Reus, Tarragona, Tortosa, al barri de Gràcia a Barcelona... expliquen que tenen parents a França, on un dia llunyà van marxar els ancestres. Així, s'ha anat constituint la comunitat catalana a la diàspora, sovint amb una primera escala a Perpinyà. Justament per això, perquè els gitanos del Rosselló tenen vincles amb tots els Països Catalans, i en especial amb el Principat, la seua parla conforma una varietat singular i única.

A vegades hi ha notícies que donen alguna pista sobre l'establiment de membres de la comunitat en alguns llocs, com és el cas de diaris de Tolosa de Llenguadoc que recullen la presència de gitanos que parlen català a la ciutat a finals del segle XIX i a principis del XX. L'antropòloga Emmanuelle Stitou ha estudiat un incident que aporta informació sobre la procedència dels gitanos de la ciutat i les relacions que mantenien amb els païos.⁶

El 23 de setembre de 1895, el diari *La Dépêche du Midi*⁷ es va fer ressò d'una batussa que hi va haver en un ball popular, en la qual un gitano anomenat Paul Baptiste, dit Rabé, li va buidar un ull a un paio i es van organitzar avalots i un veritable pogrom contra la comunitat gitana de la ciutat. A partir de les informacions aparegudes, sabem que a Tolosa de Llenguadoc hi havia 250 gitanos, pertanyents a una quarantena de famílies, que eren establerts al barri de Saint Subran (Saint-Cyprien), a la riba esquerra de la Garona, un lloc que s'inundava quan hi havia avingudes d'aigua i on es trobava l'escorxador, que els proporcionava menjar, i també en carros a la llera del riu. S'especifica que procedien del departament dels Pirineus Orientals (Catalunya del Nord) i d'Espanya. Totes les referències d'«Espanya» que surten són del Principat. La família, per exemple, diu a la policia, que buscava Rabé, que havia fugit a casa d'una germana del seu pare a «El Vindreil, prè de Barcelone» (el Vendrell). Una fitxa policial revela que el seu pare havia nascut el 1838 a Tarragona i la seua mare a Villeneuve (Òlt i Garona). El cognom de la mare era Espinasse. Altres membres de la comunitat els havien identificat com a *Aspinas* (Espinàs), un nom molt present a la comunitat gitana de Perpinyà. Segurament els dos cognoms són un de sol ortografiat de manera diferent.

La pista del Vendrell va resultar falsa i Rabé s'havia refugiat en realitat a la tartana del seu germà a Albi. Aquestes peripècies policials indiquen com funcionaven els contactes i les relacions dels gitanos de Saint Subran, que òbviament eren

6. Emmanuelle STITOU (2007), «L'affaire des Gitanos». Chronique d'une flambée raciste à Toulouse à la fin du XIXe siècle», *Études Tsiganes*, núm. 30, p. 10-25.

7. «Rixe sanglante sur la place du Capitole», *La Dépêche du Midi* (23 setembre 1895). L'afer el va recollir, també, *Le Télégramme* («Le Gitano sauvage» (23 setembre 1895)), i tots dos diaris el van seguir durant tres mesos amb diferents informacions (E. STITOU (2007), «L'affaire des Gitanos». Chronique d'une flambée raciste à Toulouse à la fin du XIXe siècle», *Études Tsiganes*, núm. 30).

catalans. En notícies de premsa de 1914 i 1925 s'especifica que gitanos que vivien a Tolosa de Llenguadoc parlaven català.

El gitano ha estat tradicionalment un poble nòmada i les seues arrels són únicament el grup, és a dir, en aquest cas, els «gitanos catalans», com ells s'anomenen i s'aut identifiquen. Antònia Gimenez, de vuitanta-quatre anys, viu a Lesinyà (Lezignan-Corbières, Aude) i explica que va nèixer a Ferrals, a set quilòmetres, i no s'ha mogut mai d'aquest rodal. Quan se li pregunta si parla català, contesta rotunda: «És clar, sóc catalana!». El seu pare havia nascut a Perpinyà i la seua mare, que es deia Torres de cognom, a Lesinyà, i els pares d'aquesta també eren nascuts en aquesta vila. Tots parlaven la llengua de Catalunya. En aquesta població, a mig camí entre Narbona i Carcassona, el batlle diu que el 10 % dels seus vuit mil veïns són gitanos. Es reparteixen, potser, en una proporció del 60 % i el 40 % entre espanyols i catalans, i l'amalgama és tal que els dos grups usen i barregen paraules i expressions de les dues llengües.

Durant segles han estat nòmades i encara avui hi ha moltes famílies que viuen viatjant de manera constant, cosa que ha fet que s'anessin escampant pertot arreu on hi havia parents o possibilitats de guanyar-se la vida. Moltes d'aquestes *gens du voyage* s'han anat sedentaritzant al llarg del segle xx i han acabat formant comunitats que es mantenen fidels al grup i a la llengua, que els més grans s'esforcen perquè els infants conservin, a fi de mantenir les arrels i els vincles. Per a ells, el seu senyal d'identitat primer és ser gitano i, en segon lloc, ser català, i sovint uneixen els dos termes en un de sol que defineix el seu esperit i la seua pertinença. França, per contra, és *cosa de païos*, i sovint es refereixen a membres de fora de la comunitat com a *francesos*.

La majoria de gitanos parlen una llengua relacionada amb la comunitat de Perpinyà, però localitzo un parell de particularitats al barri de Ginestous, a Tolosa de Llenguadoc, que és també una ciutat cruïlla per a les *gens du voyage* entre el Massís Central i els Pirineus, i entre la Mediterrània i l'Atlàntic, com explica el doctor Jean-Claude Giraud, que ha assistit la comunitat gitana durant mig segle. La família Solès, composta exclusivament per dones (la mare, Thérèse, de vuitanta-tres anys —que encara va viure al vell barri de Sant Subran— i tres filles), presenta, sobre una base lingüística perpinyanesa, un tret molt peculiar que consisteix a convertir algunes sibilants sordes i africades sonores en africades sordes: [s, dz] → [tʃ]. Sovint en posicions coincidents amb parles valencianes (i del sud de la Franja de Ponent) en plurals en -ts (*complicatxs*, *abandonatxs*...), però també en altres posicions: *dotxe* (dotze), *frantxès* (francès), *abantx* (abans), *dilluntx* (dilluns), *tentx* (temps), *te remertxessi* (et remercio)... El professor d'occità de la Universitat de Lleida Aitor Carrera explica que alguns parlars d'aquesta llengua, especialment del nord, a l'Alvèrnia, però també al Llenguadoc (Carcí, Roerga...), presenten aquesta característica.

També a Ginestous, al camp de Picarel, on s'han sedentaritzat una quarantena de famílies en cases vora el terreny d'acampada, trobo una dona, Jeanine Florès, que mostra un català clarament occidentalitzat, començant, per exemple, per la pronúncia de les os tòniques, i, de manera molt emblemàtica, l'acabament en -o de la primera persona del present d'indicatiu dels verbs. Diu *jo parlo* en lloc del *jo parli* habitual (a Perpinyà, a Montpeller, a Narbona, a Carcassona, a Agde, a Nîmes, a Avinyó, a Arles, a Besiers, a Perigús...). Aquesta dona fa servir, per exemple, mots reveladors com *los xiquets* (afirma que ella no diu *el noi*), desconeguts entre els gitanos de Perpinyà i de tots els llocs esmentats, i parla de *luenga* catalana i no pas de *llenga* («nantros no diem que parlem gitano, és català»). La dona, que s'acomia amb un *adiós*, explica que la seua família procedeix de Casèras (Cazères), un poble de poc més de quatre mil habitants al departament de l'Alta Garona.

La localització d'una família molt nombrosa al camp de Palmier, a Montalban, que parla d'una manera similar posa sobre la pista d'un clan sorgit arran d'un grup establert a Casèras en data desconeguda, arribat segurament d'algun lloc de la Catalunya occidental (aquesta població queda al nord del Pallars Sobirà i les migracions d'aquesta zona cap a l'Arieja i l'Alta Garona són històriques), que s'ha perpetuat en l'ús del dialecte, una cosa habitual en els gitanos, que es relacionen i es casen preferentment dins el mateix grup. Segons el pare d'aquesta família, Gabriel Flores, de seixanta anys, que fa servir un català sorprenentment pur malgrat que no ha estat mai a Catalunya, l'ancestre primigeni que possiblement es va establir a Casèras era conegut amb l'apel·latiu d'*el Capullo*. «Era el jaio de tots, però no queda ja ningú que l'hagi conegut i no sabem on està enterrat», explica.

L'existència d'una variant lingüística a partir d'aquest grup es confirma al poble de Bordes, a quinze quilòmetres al sud-est de Pau (Pirineus Atlàntics), on hi ha un petit nucli de gitanos catalans i espanyols documentat des del 1915. Converso amb un home de trenta anys, Mikael Gimenez, que parla de manera similar. Quan li esmento el Capullo, posa uns ulls com taronges. «Com el coneixes? El meu pare sempre n'ha parlat?», diu. Ell assegura que una part molt important dels gitanos procedents de Casèras, tots parents seus i que parlen com ell, viuen en camps d'acollida a Sent Gaudenç (Saint-Gaudens), a una quarantena de quilòmetres al nord d'aquella població, on només quedaria una família nuclear de la vasta nissaga que va originar el Capullo.

Els tres nuclis localitzats d'aquest grup tenen mots comuns i únics, com l'esmentat *luenga*, i despleguen paraules molt originals, com ara *menjagats* o *bufaculs*, i expressions riques, com «no és ni pruna ni *agua*» (aquesta última vocal és una e oberta, a la lleidatana), que significa que no és ni carn ni peix, ni una cosa ni l'altra.

A Sent Gaudenç, capitaleta del Comenge, al piemont de l'Alta Garona, M. Gracia, que és el tècnic de l'ajuntament que treballa amb la comunitat gitana, explica que hi viuen, segons dades del 1999 —les últimes—, tres-cents gitanos, que

«són una minoria visible i important sobre la població total: onze mil persones». Pertanyen, majoritàriament, a dos grans clans familiars, els Gimenez i els Diaz, i ell els identifica preferentment com a catalans, «tot i que n'hi ha alguns que són espanyols i també una família de *romanichels*». Segons explica, es fan notar molt, «i tots els que hem anat a l'institut aquí podríem contar episodis que hem tingut ja en la infantesa amb companys gitanos». N'hi ha també grups familiars esparsos a pobles del voltant, en especial a Miramont (una cinquantena de persones), a Valentine (una vintena) i a Landorthe (amb una gran família de les més antigues de la zona). S'han fet algunes recerques i s'ha datat l'arribada dels gitanos a Sent Gaudenç als anys trenta del segle passat.

N'hi ha alguns que viuen en pisos, però el gruix de la població de Sent Gaudenç és establert en caravanes al camp de Stournemil, un descampat de la perifèria. Gràcia m'indica que allà m'he d'adreçar a Charles Gimenez, «que és qui fa de cap de colla». Quan hi arribo, no em cal buscar gens, perquè en Gimenez, a qui diuen *Negre* «com a nom gitano», és a l'entrada. De seguida veig que el seu parlar és, efectivament, el de la nissaga del Capullo. Quan li esmento el nom del patriarca, comenta «que els vells en parlaven». Ell és «naixut» el 1947 i explica que el seu pare, que va morir a vuitanta anys «fa deu o quinze o vint anys», «va vindre d'Espanya». Identifica els dos grans clans de Sent Gaudenç: «els Gimenezos» com a catalans i «els Diazos», com a espanyols, «encara que tots saben el català», que és la llengua que predomina entre els gitanos de la zona.

El camp de Stournemil es troba en un pendent i té dos nivells, el de dalt és ocupat per gitanos catalans i el de baix, per *romanichels*. Tots els catalans procedeixen, segons el Negre, de Casèras. Ell també diu *luenga* i explica que «els altres gitanos diuen *llenga*», i esmenta altres diferències: «nantros diem *ganivet* i ells *coltel*, nantros *escoba* i ells *escombria*, nantros *mirar* i ells *guaitar* [aquest guaitar li fa molta gràcia i se'n riu obertament], nantros *xiquet* i ells *noi...*». Identifica *noi* com a mot de Perpinyà: «A Perpinyà diuen "la meua noia és casada", i jo dic "la meua filla és casada"...». No fa servir el «tu sas» (tu ets), que Escudero indica que és una accepció exclusiva dels gitanos catalans, sinó «tu eres». I no diu *querre* (anar a cercar, a procurar una cosa), un mot antic usat al Rosselló, confinat a la comunitat gitana, però que a Millars, per exemple, és encara general, com documenta Claudi Balaguer.⁸ «El meu gendre sí que diu *querre*, però nantros no. Ell viu a Bogatelle, a Tolosa, que és ple de gitanos catalans».

El Negre usa expressions i mots que comencen a fer pensar en zones perifèriques del català occidental: *pa* (per a), *aixina* (així), *me criden* (em diuen), *antes*

8. E. STITOU (2007), «L'affaire des Gitanos». Chronique d'une flambée raciste à Toulouse à la fin du XIXe siècle», *Études Tsiganes*, núm. 30.

(abans), *escoba* (escombra), *no m'acordo* (no me'n recordo)... El Charles em confirma que a Casèras queda una única família de gitanos, que són parents seus. «Pregunta per Loulou Gimenez».

El Loulou explica que, efectivament, la seua família (unes quinze o vint persones) són els últims que viuen a Casèras després d'una llarga nissaga. «La vila era plena de gitanos, treballaven amb *bestis* a les fires, però se n'han anat tots. A la guerra, els *alemans* (o *allemands*) en van agafar molts i els van portar al camp de Ribesaltes, i tots es van escampar, se'n van anar a Montauban, a Saint-Gaudens, a pertot. Els vells *pendent* la guerra van anar a Espanya i quan es va acabar van vindre un altre cop *pa* aquí». Reitera que hi ha gitanos catalans «a pertot», i del rodal esmenta Caussade, Moissac, Pau, Tarba, Bagatelle (Tolosa de Llenguadoc), Plaisance-du-Touch...

Assegura que el seu «jaio era català espanyol», i el seu pare va nàixer ja a França, i la seua mare concretament a Tarba. Ell deu tenir uns setanta o setanta-cinc anys, però quan li pregunto l'any de naixença no sap què contestar, el demana a la dona i a una filla, però tampoc no el saben.

Loulou Gimenez fa les as finals amb una e molt oberta, com a Lleida o potser encara més. Com tots els de la seua nissaga, diu *luenga*, per bé que el mot corresponent en l'occità de Casèras és *lenga* (pronunciat *lengo*). Contràriament al seu parent Charles Gimenez, diu «los nois» («també diem *xiquet*»), però explica que parla molt diferent que a Perpinyà, i en fa la contraposició. «A Perpinyà el català és més ranci, ells, per exemple, diuen *calces* i nantros *pantalon*, ells *cadira*, i nantros, *silla*». No reconeix *partir*, terme rossellonès usat pels gitanos de Perpinyà — que diu que és «patuès» —, i emprà *marxar*. Com el Negre, diu *aixina*, *escoba* i *escobar*, tu *eres* (ets), *claro* (és clar), *palabra*, *para cuenta*, *alego* (de seguida), i aquest *silla* habitual a la Franja de Ponent, que és l'únic lloc dels Països Catalans on l'he sentit (de fet, *luenga* és paraula aragonesa). Com el Negre, fa servir *diure* (dir), propi únicament de l'Alguer a les terres de parla catalana, però que utilitzen alguns gitanos de Figuerolles, a Montpeller,⁹ que no deixa de ser pròxim al *dire* dels rossellonesos.¹⁰ Ramon Sistac, membre de la secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans i especialista en els parlars de la part septentrional de la Franja, reconeix tots aquests termes, llevat d'*eres*, com a habituals a la zona. No així *luenga*, que atribueix a la metàtesi de *lengua*. Xavier Terrado, especialista en la Ribagorça, documenta *luenga* a la zona de Barbastre. A Benasc combinen *llengua* i *lluenga*.

9. Christine MARICHY (1989), *La langue des «Gitans catalans» de Figuerolles à Montpellier*, tesi per al Diplôme d'Études Approfondies Sciences du Langage (inèdit).

10. Jean-Paul Escudero recull *diure* una ocasió a Perpinyà: «auprès d'un seul informateur, dont le père n'emploie guère que *dire*» (*Les gitans catalans et leur langue: Une étude réalisée à Perpignan, Péronnas, Éditions de la Tour Gile*, 2004, p. 157).

Gimenez reconeix el Capullo com a cap de la nissaga, però no sap qui va ser, ni quin era el seu nom, ni quan va arribar «d'Espanya», d'on ha quedat en la tradició familiar que venien els *anciens*. Casèras és l'última baula per resseguir la memòria d'aquest personatge amb un toc llegendari origen dels gitanos catalans *nord-occidentals* de França. El batlle, Michel Oliva, fill de republicans de Banyoles, que parla en català amb els calés locals i els coneix bé, no té cap notícia de quan van arribar a la vila, i no hi ha cap erudit del país que els hagi estudiat. Els cognoms de les persones contactades que usen aquesta varietat dialectal no ajuden gaire: Gimenez i Flores, habitualíssims entre els gitanos de parla catalana.

Només queda anar al cementiri (que és a la vora d'on viu el Loulou) per mirar de trobar alguna traça. Les sepultures de famílies gitanes s'identifiquen de seguida pels cognoms i també perquè estan profusament ornamentades amb tota mena de faramalla i andròmines, algunes d'inimaginables (n'hi ha una que té un gran aparador de vidre tancat amb tot d'objectes que, és de suposar, van pertànyer al difunt). Les tombes més antigues mostren els cognoms —i fins i tot un nom de fonts— de les persones contactades: *Famille A. Gimenez. Angel Gimenez 1886-1962, Famille Gimenez Doya. Joseph 1909-1973 i Gabriel Flores (1917-1981)*. Qui sap si un d'ells era el Capullo.

CONCLUSIÓ

La recerca demostra que hi ha un col·lectiu important de persones que tenen el català com a primera llengua i que es defineixen a si mateixes com a «gitanos catalans», que s'escampa de manera capil·lar per tot Occitània. S'han visitat i conegut persones i grups des de Niça i Marsella fins a Bordeus i Bordes (Pirineus Atlàntics). El col·lectiu manté amb molt de vigor la llengua catalana i la guarda com a essència del grup, amb una consciència clara que aquest és un dels trets fonamentals que el defineixen, sobretot enfront dels païos, però també respecte als gitanos d'origens diversos, dels quals es vol distingir d'una manera nítida. Aquest col·lectiu s'expressa en una parla amarada de dalt a baix de gal·licismes, però també amb mots i expressions antics i molt genuïns, provinents de temps i de llocs encara per determinar. Les recerques que s'han de desenvolupar en un futur immediat intentaran determinar d'una manera més aproximada l'expansió d'aquesta *tribu* perduda dels catalans i quan i en quines condicions van deixar un dia llunyà la terra d'origen. Una etapa intermèdia, en realitat, en un viatge transcontinental que va començar fa nou o deu segles al nord-oest de l'Índia i els va dur a Catalunya al segle xv, per reprendre, després d'adquirir carta de naturalesa entre els catalans, de nou el camí del nord i esdevenir, amb totes les cauteles del món, ciutadans francesos.

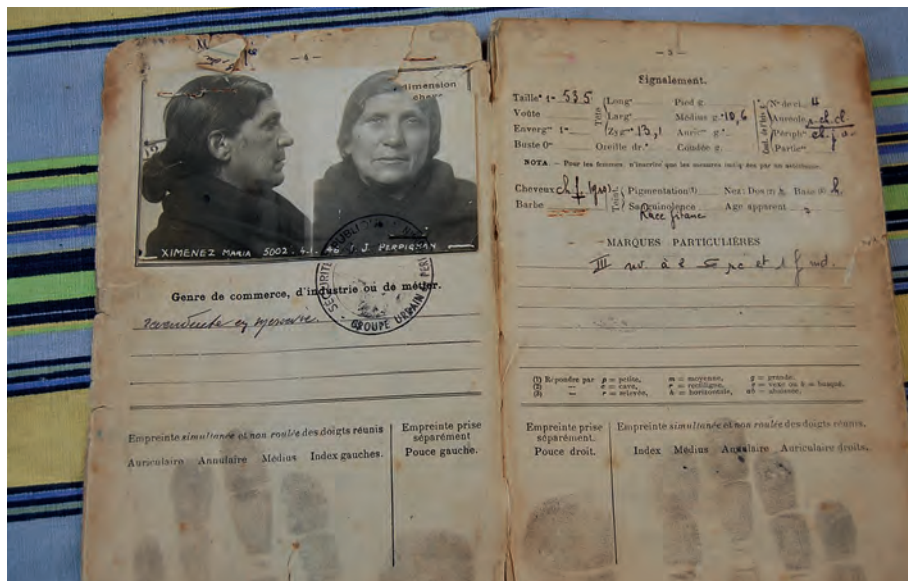
FOTOGRAFIA 1. Indicador d'interdicció d'acampada als «nòmades» o *gens du voyage* (gitanos) a Saint-Girons (Alta Garona).

FOTOGRAFIA 2. Família Solès (Tolosa de Llenguadoc).

FOTOGRAFIA 3. *Cité de l'Espérance* a Berriac, a tocar de Carcassona.

FOTOGRAFIES 4 i 5. Carnet anthropométrique, obligatori per als «nòmades» (gitanos, més pròpiament) entre 1912 i 1969.

FOTOGRAFIA 5

FOTOGRAFIA 6. Romiatge anual dels gitanos a Saintes-Maries-de-la-Mer.

FOTOGRAFIA 7. Parella de gitanos a l'aplec anual de Saintes-Maries-de-la-Mer.

FOTOGRAFIA 8. Tonyo Serviole al mercat de Saintes-Maries-de-la-Mer.

FOTOGRAFIA 9. Grup de gitanos davant el bar Le Floréal de la plaça de Cassanyes de Perpinyà, al cor de la important comunitat de Sant Jaume.

FOTOGRAFIA 10. Àngel Mateu (Agde).

FOTOGRAFIA 11. Placa del carrer dels Bohemians al barri de Sant Jaume de Perpinyà.

Sobre els autors

Joan A. Argenter és catedràtic de lingüística general a la Universitat Autònoma de Barcelona i membre de l'Institut d'Estudis Catalans, on participa en diversos projectes de codificació de la llengua i també en el de les *Obres completes de Pompeu Fabra*. És titular de la Càtedra UNESCO de Diversitat Lingüística i Cultural, des d'on ha participat en projectes de revitalització lingüística de llengües amenaçades. Darrerament, ha coordinat i dirigit projectes sobre comunitats d'enclavament lingüístic, amb especial atenció a les dinàmiques sociolingüística i cultural que s'hi donen. Dins la «Biblioteca Càtedra UNESCO» ha tingut cura de *La gestió interestatal de les llengües transfrontereres* (2011) i de *Llengües, cultures, identitats a la Mediterrània* (2011).

Joan Armangué és professor investigador de la Universitat de Càller (Sardenya) i un bon coneixedor de la situació local de l'illa i de l'Alguer. És especialista en la història del català i de la literatura en català a Sardenya. En el camp de l'etnopoètica ha dut a terme la recerca, estudi i edició de tradicions populars de l'Alguer. Actualment, treballa en l'edició dels manuscrits inèdits d'Eduard Toda. Entre les seves publicacions, cal destacar *Estudis sobre la cultura catalana a Sardenya* (2001) i *L'escola algueresa d'estudis de cultura popular (1778-1908)* (2002). Ha editat o coeditat textos, com *Doctrina cristiana. I catechismi dei vescovi Radicati e Arduino* (1993) i obres col·lectives d'etnopoètica: *La Setmana Santa a l'Alguer. Festa, drama i cançó* (1999); *Le lingue del popolo. Contatto linguistico nella letteratura popolare del Mediterraneo occidentale* (2003); *Studi italo-catalani* (2004); *Oralità e memoria. Identità e immaginario collettivo nel Mediterraneo occidentale* (2005); *La biografia popular. De l'hagiografia al gossip* (2006); *Els gèneres etnopoètics. Competència i actuació* (2007).

August Bover és catedràtic de filologia catalana a la Universitat de Barcelona. És un bon coneixedor i estudiós de la realitat algueresa, tant en el vessant lingüístic com en el literari. S'ha dedicat a l'estudi de la llengua i la literatura catalanes, i ha conreat els estudis etnopoètics, particularment el gènere popular i tradicional dels goigs a Catalunya i Sardenya. Ha treballat sobre aspectes de la literatura i la llengua de l'Alguer, i sobre les relacions sardocatalanes. Participà en la comissió per a la normalització de l'alguerès (1991) i fou membre del consell de redacció de la *Revista de l'Alguer*. És president de la Societat Catalana de Llengua i Literatura. Entre altres obres, ha publicat *Sardocatalana. Llengua, literatura i cultura catalanes a Sardenya* (2007) i ha prologat l'obra de Joan Palomba, *Nuova grammatica del dialetto algherese odierno* (2000). És coeditor de *La literatura i l'art en el seu context social* (2003).

Daniel Casals és professor titular de filologia catalana de la Universitat Autònoma de Barcelona i actualment dirigeix el Departament de Filologia Catalana d'aquesta universitat. També és llicenciat en lingüística per la Universitat de Barcelona (2001) i en periodisme per la Universitat Pompeu Fabra (2003), i màster en Direcció i organització d'empreses per la Universitat Politècnica de Catalunya (1999). És membre del grup de recerca consolidat Publliradio i investigador principal del Grup de Recerca d'Història de la Llengua Catalana de l'Època Contemporània de la UAB. Ha participat en projectes de recerca sobre la llengua estàndard i els mitjans de comunicació i sobre variació lingüística, i ha col·laborat amb la Corporació Catalana de Ràdio i Televisió i amb la Corporació Catalana de Mitjans Audiovisuals en la realització de cursos d'elocució. Ha publicat *El català en antena. 20 anys construint el model lingüístic de Catalunya Ràdio* (2003); *Ràdio en català. Contribució de Catalunya Ràdio a la creació d'un llenguatge radiofònic català per als informatius* (2007); *'En totes direccions' (1971) de Ràdio Barcelona. Resistència de la llengua catalana en la radiodifusió del tardofranquisme* (2009), i, en col·laboració amb Neus Faura, *El català als mitjans de comunicació* (2010).

Eugeni Casanova és llicenciat en filosofia (1981) per la Universitat de Barcelona i en ciències de la informació (1982) per la Universitat Autònoma de Barcelona, i és professor associat de comunicació audiovisual i periodisme a la Universitat de Lleida. Ha desenvolupat una carrera brillant en la premsa periòdica, la ràdio i la televisió. Ha publicat, entre d'altres, els llibres següents: *Almogàvers, monjos i pirates. Viatge a l'Orient català* (2001); *Viatge a les entranyes de la llengua. De la riquesa a l'agonia del català* (2003); *Els jueus amagats* (2005); *El complot. La trama en la segregació del bisbat de Lleida i el litigi de les obres d'art* (2008). Recentment ha iniciat els treballs de la seva tesi doctoral *Les poblacions de gitanos catalans a França: identificació i localització, itineraris migratoris i reproducció lingüística i cultural* (Universitat Autònoma de Barcelona).

Enrico Chessa és doctor en sociolingüística per la Universitat de Londres, amb una tesi intitulada *Another case of language death? The intergenerational transmission of language in Alghero*. Entre les seves publicacions, destaquen *La llengua interrompuda. Transmissió intergeneracional i futur del català a l'Alguer* (2003) i *Enquesta sobre els usos lingüístics a l'Alguer 2004. Llengua i societat a l'Alguer en els inicis del segle XXI* (2007). Ha contribuït a l'obra col·lectiva *Llengua i societat als territoris de parla catalana a l'inici del segle XXI. L'Alguer, Andorra, Catalunya, Catalunya Nord, la Franja, Illes Balears i Comunitat Valenciana*, amb el capítol «La llengua fora de la llar» (2007).

Jean-Paul Escudero és doctor en estudis catalans per la Universitat de Perpinyà i encarregat de curs a la Universitat de Montpeller. Ha realitzat estudis de dialectologia i onomàstica a les comarques de la Catalunya del Nord i ha publicat diversos estudis sobre el català dels gitanos de Perpinyà, i també sobre llurs tradicions i música. Entre la seva bibliografia, cal destacar *Les gitans catalans et leur langue* (2004), *Història dels noms de Reiners. Les arrels d'un poble del Vallespir* (en col·laboració, 2005) i la participació en el col·lectiu *Le livre des gitans de Perpignan / El llibre dels gitanos de Perpinyà* (2003).

Brauli Montoya és catedràtic de filologia catalana a la Universitat d'Alacant i membre de l'Institut d'Estudis Catalans. És sociolingüista; els seus treballs han contribuït al coneixement de la situació i la dinàmica sociolingüística de l'extrem sud de l'àrea lingüística catalana i constitueixen models de la recerca sociolingüística etnogràfica, i també de l'aplicació de mètodes variacionistes. Entre les seves publicacions destaquem *Variació i desplaçament de llengües a Elda i a Oriola durant l'Edat moderna* (1986), *Alacant. La llengua interrompuda* (1996), *Els alacantins catalanoparlants: una generació interrompuda* (2000) i, amb Antoni Mas, *La transmissió familiar del valencià* (2011). Ha coeditat el volum *La revernacularització del valencià a la ciutat d'Alacant* (2010). És membre de la Xarxa CRUSCAT.

Sophia Simon és llicenciada en filologia romànica per la Universitat de Leipzig i traductora jurada (italià, francès, holandès, català > alemany). Ha cursat estudis a les universitats de Leipzig, Bari i Lió, i ha estat investigadora invitada a la Universitat Pompeu Fabra. Ha exercit la docència a les universitats de Chemnitz i Dresden, i ha estat professora ajudant en el Seminari de Filologia Romànica de la Universitat de Zuric. El 2007 li fou atorgada una borsa d'estudis de la Generalitat de Catalunya per fer treball de camp a l'Alguer, i la seva tesi doctoral, en curs de redacció, versa sobre *Identità linguistica e culturale degli algheresi: biografie linguistiche* (Universitat de Zuric).

BIBLIOTECA CÀTEDRA UNESCO

Títols publicats

- 1/1 Lluís MALLART, *El sistema mèdic d'una societat africana: Els evuzok del Camerun*, vol. 1 (2008)
- 1/2 Lluís MALLART, *El sistema mèdic d'una societat africana: Els evuzok del Camerun*, vol. 2 (2008)
- 2 Rosa CALAFAT, *Torcebraç entre dues cultures: De l'ecosistema de les llengües: de discursos i de percepcions* (2010)
- 3 Joan A. ARGENTER (cur.), *La gestió interestatal de les llengües transfrontereres* (2011)
- 4 Joan A. ARGENTER (cur.), *Llengües, cultures, identitats a la Mediterrània* (2011)
- 5 Joan A. ARGENTER (cur.), *Enclavaments lingüístics i comunitats locals: El català a Sardenya, al Carxe i entre els gitans catalans de França* (2014)

El terme *enclavaments lingüístics* (*Sprachinseln* en alemany) evoca un isolament lingüístic, una zona estrictament limitada on una comunitat de llengua *x* està envoltada per una comunitat lingüística *y*. El cert és que tan important és l'illa com l'entorn, els habitants històrics com veïns, nouvinguts o visitants, l'isolament com la permeabilitat. Moltes comunitats d'enclavament estan sotmeses a una forta pressió cultural i les llengües tradicionals pateixen processos d'erosió i de substitució. Alhora són exemples de manteniment històric d'una llengua patrimonial en un context advers.

La ciutat de l'Alguer a Sardenya, la regió del Carxe a Múrcia i les comunitats de gitanos catalans establertes a la Catalunya del Nord i a Occitània són l'objecte dels estudis aplegats en aquest volum.

Organització
de les Nacions Unides
per a l'Educació,
la Ciència i la Cultura

Càtedra UNESCO
de Diversitat Lingüística i Cultural
Barcelona
Institut d'Estudis Catalans

